

МАТИЦА СРПСКА

п о с е б н а и з д а њ а .

ДР ЈОВАН САВКОВИЋ

ПРЕГЛЕД ПОСТАНКА, РАЗВИТКА И РАЗВОЈАЧЕЊА ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ

(од XVI века до 1873. године)

НОВИ САД

1 9 6 4

Предговор и редакција
Др Рајко Л. Веселиновић

С А Д Р Ж А Ј

П р е д г о в о р	7
-------------------------	---

ПРВИ ДЕО

ВОЈНА И УПРАВНОПОЛИТИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ

I

Подела историје Војне границе и важност њеног проучавања.- Извори и литература.- Стварање граничарске Народне милиције омогућено је пребегавањем нашега народа са турске на аустријску страну.- Либеда сабора у Бруку на Мури 1578. године.- Артикалбриф за Славонску и Хрватску границу.- Влашки статут из 1630. године и њихова измена 1667. године.- Образовање вараждинског и карловачког генералата.....	11-21
---	-------

II

Образовање Савско-дунавске и Потиско-поморишке границе.- Резолуције цара Леополда I из 1701. и 1702. године за Савско-дунавску границу и Артикалбриф за њу.- Цар Леополд укида Ратни савет у Грацу.- Угарски и хрватски сталежи траже укидање Вараждинске границе.- Мишљење грофа Хајстера о томе.- Оптерећење савских граничара роботом и другим наметима.- Кевенхилеров Регуламент за Савску границу.- Неуспео покушај грофа Кордуе да Вараждинску границу реорганизује.....	21-27
--	-------

III

Реформе у вараждинском генералату кнеза Јосифа Фридриха од Саксен Хилдбургхаузен.- Начела којима се он руководио при спровођењу реформи.- Његови Статути и Артикалбриф.- Хилдбургхаузен уводи у вараждинском генералату четири пешачке регименте и хусарски кор.....	27-30
--	-------

IV

Реформе грофа Кевенхилера у Савско-дунавској граници.- Реформе Марије Терезије и њихов значај.- Реорганизација Карловачке границе.- Нова организација Савско-дунавске границе.- Пресељење дунавских граничара на линију Петроварадин-Земун.- Регуламент грофа Енглсхофена за Славонско-сремску границу из 1747. године.- Сербедонијеве исправке Енглсхофеновог Регулamenta.- Новине барона Шерцера у карловачком генералату.- Банска граница.....	30-35
---	-------

V

Војнограничарска права из 1754. године.- Вараждин=	
--	--

ски устанак 1755.- Његови узроци и последице.- Молбе и жалбе вараџдинских граничара у вези са устанком.- Губитак привилегијских права граничара.- Вараџдински Регуламент из 1755. године.- Марија Терезија 1760. године прописује једнообразну униформу за све граничарске регименте.- Сједињење вараџдинског и карловачког генералата под командом барона Бека.- Казнена нормала фелдмаршала Дауна.- Казнени систем у Војној граници.- Оптерећење граничара и њихове побуне.- Комунитети.

35-48

VI

Образовање Ердељске војне границе и шајкашког батаљона. Сикулске и румунске граничарске регименте.- Марија Терезија оснива 1765. године Генерални инспекторат и за инспектора поставља фелдцајтмајстера барона Бека.- Његове реформе и централистичко уређење регименти.- Марија Терезија спроводи разграничење војних и провинцијских земљишта.- После смрти барона Бека Марија Терезија поставља за генералног инспектора фелдмаршала Шишковића.- Његове реформе.....

48-53

VII

Развојавање Потиско-поморишке границе и оснивање Банатске границе.- Ландмилиција у Банату.- Конвенција склопљена са потиско-поморишким граничарима 28. октобра 1750. године.- Едикти Марије Терезије из 1751. и 1752. године.- Марија Терезија полаже основе Банатској граници.- Устројење илирске и немачко-банатске регименте.- Влашко-илирска регимента.- Великокикиндски дистрикт.- Спајање и раздвајање Банатске и Славонске границе.- Правосуђе у Банатској граници.- Српска банатска граница 1851.

53-62

VIII

Кантонсистем цара Јосифа II, који спроводи генерал Женејн.- Примедбе на пројект тога система.- Цар Јосиф усваја план барона Де Винса.- Кантонрегулатив од 14. фебруара 1787. године.- Мишљење о Кантонсистему барона Бајалића и Дворског ратног савета.- Цар Јосиф II поставља грофа Колореда за генералног инспектора.- Укидање Кантонсистема 1. новембра 1800. године

62-67

IX

Основни граничарски закони из 1807. године и њихова сврха.- Надвојвода Карло као министар рата врши припреме за доношење Основних граничарских закона.- Надвојводу Карла помажу у извођењу реформи српски митрополит Стеван Стратимировић, православни и католички епископат.- Мишљење дворског ратног саветника Клајна о злом стању у Војној граници и о њеном укидању.- Регулациона и Дворска комисија и њихови задаци.- Главни прописи Основних граничарских закона.- Стање војних обвезника у време доношења Основних граничарских закона.- Карловачке и банатске регименте под француском управом.

67-78

X

Основни закон од 7. маја 1850. године укида феудни однос граничара према владару и бесплатан принудни рад.- Право граничара на учење заната, трговине, наука и вештина.- Издржавање граничара преузима држава на себе.- Олакшице приликом деобе задруга.- Нови прописи о регулисању војне обавезе.- Садржина Основног закона из 1850. године.- Административно уређење Војне границе после доношења Основног закона.- Прописи о војсци, правосуђу и старање о хигијени после доношења Основног закона.

78-86

XI

Развојачење Војне границе и његови узроци.-Прелаз= на организација Војне границе.- Нови прописи о задругама.- Уређење комунитета, вароши, месних и региментских општина.- Образовање бјеловарске жупаније од две varaџдинске регимен= те.- Развојачење банатских регименти и шајкашког баталона.- Устројство окружних и среских судова у Хрватској, Славонији и Банату.- Став Народне странке у Угарској према укидању Во= јне границе.- Проширење угарског законског чланка 40, 41. и 42. из 1868. године на територију Војне границе	87-92
--	-------

ДРУГИ ДЕО

ДУХОВНА И МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА У ВОЈНОЈ ГРАНИЦИ

Увод, Извори и литература	93
---------------------------------	----

А) ДУХОВНА КУЛТУРА

I

Црква и вероисповести	94-102
-----------------------------	--------

II

Школе	102-107
-------------	---------

Б) МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА

I

Бројно стање народа, села, куће, станови и живот граничара.	108-113
---	---------

II

Оранице, ливаде, пашњаци, повртарство, воћарство, виногради, шуме. Имовне општине.	114-124
--	---------

III

Гајење домаћих животиња	124-134
-------------------------------	---------

IV

Занати и индустрија.	134-142
---------------------------	---------

V

Трговина, трговачка места, путеви, гостионице, по= шта, контумаци и растели.- Надзор граничарских војних власти над правилним економисањем граничара.	142-161
--	---------

ЗАКЉУЧАК.	162-172
----------------	---------

НАПОМЕНЕ.....	173-176
---------------	---------

ПРЕДГОВОР

Први део своје радње о Војној граници предао је др Јован Савковић Научном одељењу Матице српске негде средином 1956. године, а други део после годину дана. Од тада па све до почетка 1959. године водена је између писца и рецензента жива преписка преко Научног одељења у циљу усаглашавања, допуна и прерада неких делова ове обимне радње.

Ван сумње је, да је писац ову књигу радио са великом љубављу, прилежним трудом и пожртвовано, што је представљало велики напор с обзиром на његове године и здравље. Убеђени смо да је рад уродио плодом, пошто је писац у суштини добро обрадио основни задатак који је себи поставио. Пошавши од чињенице да за време некадашњег аустријског режима није било могуће писати о Војној граници "све што је са гледишта наших народних интереса требало рећи", писац је одлучио да - не улазећи у детаље - изради један синтетички, општи преглед основне развојне линије целокупне Војне границе у војном, управнополитичком, културном и економском погледу, од њених зачетака у XVI столећу до развојачења почетком осамдесетих година прошлог века.

Да би одбранила своје погранично подручје према Турској од турских војних и других упада и пљачкања, Аустрија је годинама и вековима изграђивала свој погранични одбрамбени систем, који се својим претежним делом налазио на југословенском народносном подручју обухватајући погранични појас у Хрватској, Славонији, Срему, Вачкој и Банату све до Ердеља. Главни борбени основ у Војној граници сачињавали су у највећем броју Срби (не "власи"!), затим Хрвати на нашем етничком подручју, а Румуни и Сикиљци на подручју данашњег румунског дела Баната и Ердеља.

У нашој историјској науци одавно се осећа потреба за једним општим прегледом постанка, развитка и развојачења Војне границе, као и привредног и духовног живота у њој. Недавно је тачно запажено (а тако мисли и наш писац) да су неке синтезе о Војној граници на немачком језику писане у прошлом столећу одавно застареле, непотпуне (Ваничек, Шинкер и др) и израђене са становишта интереса и потреба хабсбуршке монархије, док су оне које су објављене за време фашизма у Немачкој прожете "агресивним национализмом националсоцијалистичког периода" (Шумахер; Историја народа Југославије, књ. II, 443).

На српскохрватском језику, међутим, до данас не постоји један општи преглед о Војној граници – од њезиних првих зачетака до укидања. Док је М. Прелог у Станојевићевој енциклопедији сумарно обрадио хрватско-славонско подручје, а Ф. Моачанин опширније то исто подручје у другој књизи Историје народа Југославије, дотле су војвођанско подручје обрађивали др Д.Ј. Поповић, др А. Лебл и Б. Вранешевећ. Изузев Прелоговог чланка сви остали новији радови приказују Војну границу само до краја XVIII столећа зато, јер су објављени било у зборнику (Војводица, II), било у уџбенику (Историја народа Југославије, књ. II) који су планирани да обухвате време само до краја XVIII столећа. Осим тога, неки од ових радова по својој концепцији, по извесним ставовима и по тежињи за неутрализацијом етничко-културних особености граничара, по своме методу рада, компоновања и диспонирања не могу нас увек задовољити.

То, дабоме, не значи да је наш писац успео да преброди све тешкоће и да је његова радња без недостатака; само ти недостаци су друге природе. Дobar зналац мађарског и немачког језика, писац је био у могућности да искористи прилично велики број разних мањих и већих монографских радњи и збирки објављених извора, што је он марљиво и учинио. Међутим, пада у очи да је први део у садржајном погледу потпунији, а методолошки боље постављен него други део. На ипак, остао је, по нашем мишљењу, још извештан број неискоришћених извора и радова. Тако, на пример, у другом делу писац обрађује материјалну културу бацајући тежиште на крај XVIII столећа и нарочито на прве (Ј.А. Демиан), двадесете (К. Хицингер) и шездесете године XIX столећа (Ј. Хостинек), а није се користио статистичком грађом за четрдесете године тога века (Блумбах и др.), нити статистичким описима из задњих деценија постојања Војне границе (А. Клајн и др.). С друге стране, иако је имао изворе, ту и тамо писац није приказао оно што је по нашем мишљењу требало објавити (историјат цркве у вези са Војном границом дат је углавном само до пред крај XVIII столећа, није обрађено свицарство крајем шездесетих година XIX века, нити говедарство двадесетих година тога века).

Полемичарски кустро писац је у својим одговорима на поједине оцене захтевао да се поштује његов план и метод по коме мисли да представи развитац материјалне културе у Војној граници. Смрт га је претекла да и у том погледу усагласи своје ставове. Тако је тај одељак методолошки и диспозитивно остао недорађен по мишљењу подписаога јер је писац остао при своме убеђењу да његово излагање не представља хронолошко-механичко спојене како ми сматрамо (нарочито у IV и V глави другог дела).

Но, без обзира на све то, узевши у целини, сигурно је да смо овим радњом добили један добар општи синтетички преглед основне разво-

јне линије целокупне Војне границе у војном, управнополитичком, привредном и културном погледу, иако се не морамо увек сложити са пишчевим престрого изведеним закључцима у погледу оцене њеног незнатног значаја и улоге као фактора прогресивног цивилизаторског процеса.

Београд, 28. августа 1961. године

Р.Л.В.

П Р В И Д Е О

ВОЈНА И УПРАВНОПОЛИТИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ

I

Подела историје Војне границе и важност њеног проучавања.- Извори и литература.- Стварање граничарске Народне милиције омогућено је пребегивањем нашега народа са турске на аустријску страну.- Либела Сабора у Бруку на Мури 1578. године.- Артикалбриф за Славенску и Хрватску границу.- Влашки статут из 1630.- године и њихова измена 1667. године.- Образовање вараждинског и карловачког генералата.

Градиво историје Војне границе може се поделити на три дела: на историју њене војне и управнополитичке организације, на историју њених културних установа и делања и на историју ратних похода у којима су граничари на страни Аустрије учествовали, готово на свима странама тадашње Европе. У првом делу овога рада ми ћемо дати преглед развоја војне и управнополитичке организације Војне границе, док ћемо развој културних установа и делања у вој, духовних и материјалних, приказати у другом делу. Остало да војни стручњаци обраде учешће граничара у војним походима које је Аустрија за време Војне границе предузимала.

Проучавањем српског покрета у јужној Угарској 1848-49. године не долази се до закључка да Срби у Угарској не би могли ући у тај покрет против мађарских властодржаца да га нису помагали и Срби граничари на тлу Угарске и Срема. Иако не непосредно, али свакако посредно, улазећи у борбу са мађарским властодршцима, Срби граничари у банатским региментама, у петроварадинској регименти и у шајкашком батаљону, олакшавали су и посао Бечу у његовој борби са Мађарима, иако им то није била сврха. Сем учешћа у том покрету, Срби и Хрвати граничари су, досељавајући се у крајеве Славоније, Хрватске и Угарске, омогућили некадашњој Аустрији да од њих образује и одржава граничарску војску и да ту војску употребљава не само за одбрану својих државних граница него да је употреби и у читавом низу ратова које је столећима водила од крајњих западних и јужних делова европског континента, па на север и североисток све до Москве.

Зато је за проучавање историје Срба на тлу Аустрије и Угарске необично важно знати каквим је развојним путем ишло то учешће нашега народа у образовању и одржавању Војне границе. То је потребно испитати утолико више што су том питању наши историчари поклањали досад

врло мало пажње. Они су у његову разраду тешко улазили пре свега зато што је о Војној граници за време некадашњег аустријског режима било скоро немогуће написати све што је о њој са гледишта наших народних интереса требало рећи. Али и зато што ми ни до данас немамо збирке докумената на основу којих би се могла представити развојна линија Војне границе од њеног почетка до краја.

Зато је дело Фрање Ваничека *Specialgeschichte der Militär-grenze* још једино према чијој је документацији могуће представити развитак Војне границе у читавом њеном обиму. Али коликогод припада Ваничеку заслуга што је прикупио документа из аустријских и мађарских архива које нашим историчарима не би били доступни, њему је недостајала способност да на основу архивског материјала да јасну и прегледну слику о развојку Војне границе. У већину главних питања Ваничек уноси толику масу дигресија и споредних детаља да се главна линија догађаја и чињеница сваки час прекида па онда тешко успоставља. О сеобама Срба са турске на аустријску страну Ваничек није довољно проучио архивски материјал који му је стајао на располагању и о њима није био тачно обавештен. Сем тога Ваничек, иако Словен по пореклу, који је граничарима признавао прворедне особине и велике жртве које су они за Аустрију и Хабсбурговце поднели, писао је своје дело по поруци аустријског Министарства рата. Зато по њему значај Војне границе није био у томе што је она више од три стотине година одржавана у првом реду жртвама и крвљу нашега народа него је Војну границу и Ваничек представљао као мудро дело аустријских владара на челу са Маријом Терезијом, који су од тога живог људског материјала и данка у крви нашега народа умели да створе војну установу која је штитила и учвршћивала основе аустријске империје и хабсбуршке династије.

Користећи се делом Ваничека, објавио је банатски Немац Јован Швикер 1883. године *Историју аустријске Војне границе*. Он је пре тога (1880) штампао *Политичку историју Срба у Угарској*. Признајући да је своју књигу радио по Ваничеку, Швикер је још умножио славнопојке које је Ваничек испевао дугом низу аустријских владара за заслуге око оснивања, развијања и одржавања Војне границе. И по Швикеру Војна граница је била велико дело мудрости и организаторске способности аустријских владара, које су они засновали и даље развијали не само у интересу Аустрије и њене династије него баш у интересу својих "верних и драгих граничара", старајући се очински за њихово благостање, материјално и духовно напредовање.

Да би дали документовану подлогу развојној линији Војне границе са гледишта војног и управнополитичког и ми смо морали да се, поред свих недостатака Ваничекова дела, користимо грађом и документима које је он прикупио и објавио. За питање досељавања српског народа у

Жумберак, Славонију, Срем и Хрватску употребили смо радове Алексе Ивића, Јосипа Мала и Радослава Грујића. За питање постанка Потиске и Поморшке војне границе и њеног развојачења, као и за питање постанка и развојачења Банатске границе, користили смо се радовима Мите Костића, Алексе Ивића и Феликса Милекера. За последњег административног уређења Војне границе, пред њено развојачење, послужили смо се делом Ј. Хостинека, као и радовима о Војној граници Ј. Демиана, К. Хицингера М. Штопфера и О. Утјешеновића. Само за поједина питања употребили смо документ која је о Војној граници објавио Радослав Лопашкић, осамдесетих година прошлога века, јер његова збирка, сем што је непотпуна, досеже само до под крај седамнаестог века. Огњеслав Утјешеновић дао је у књизи *Die Militärgrenze und die Verfassung* сасвим кратак преглед развојне линије Војне границе, доказујући да слободе аустријског устава од 26. фебруара 1881. године треба проширити и на Војну границу, јер то граничари јако желе. Феликс Милекер у делу *Geschichte der Banater Militärgrenze 1764-1873* изнео је кратку историју Банатске војне границе од њених почетака до развојачења.

Овај наш рад, да се покаже развојна линија целокупне аустријске Војне границе у војном и управнополитичком, а после и у културном погледу, био је, мислимо, утолико потребнији, што у тај потхват од наших историчара досада још нико није улазио. Рад Војна граница Душана Ј. Поповића објављен у зборнику Војводина II (269-349) садржи много корисних података за историју Војне границе, али он обухвата углавном само историју Војне границе која је постојала на територији Срема, Баната и Бачке, па и њу непотпуно, јер ни она није приказана до њеног развојачења. У чланку Војна крајина у Енциклопедији Станоја Станојевића I (396-398) М. Прелог дао је најкраћи преглед историје Војне границе на територији Хрватске и Славоније. Бранко Сучевић у расправи "Влашка права" у Вараждинском генералату, наведеној у литератури, иако даје низ нових података и схватања и о Војној граници уопште, бави се углавном Вараждинским генералатом и Влашким статутима који су вараждинским граничарима дати 1630. године и, најзад, коначно укинута¹.

На основу градива које сви ти радови садрже било је могуће представити развојну линију војне и управнополитичке организације целокупне аустријске Војне границе у најкрупнијим потезима, и из утврђених чињеница извући закључке. Детаљну разраду историје читаве Војне границе моћи ћемо имати тек када из домаћих и страних архива буде објављена и проучена сва грађа која се на њу односи.

На основу архивских истраживања поменутих историчара могу се реконструисати сеобе нашега народа из крајева под турском влашћу у Штајерску, Жумберак и у крајеве Славоније, Срема и Хрватске. Радослав Грујић, настављајући истраживања градачког професора Бидермана, утврдио

је да су најстарије сеобе српског народа са југа на север у Штајерску текле напореда са онима из српске деспотовине у Срем, и да су оне почеле читав век раније од ускочких сеоба у Жумберак и околину. Сеобе у Штајерску вршене су на подстицај грофова Цељских, којима је за одбрану поседа била потребна војска као посада ради одржавања реда и за борбу са околном властелом. Грофови Цељски су за своје најамнике узимали наше сународнике из Србије и Босне, који су у близини својих господара смештали и своје породице и рођаке. И херцег Владислав, син херцега Стјепана, населио се са породицом на граници Штајерске у граду Калнику, некадашњем добру Улриха Цељског и његове жене Катарине Бранковић. Са њима се иселило и нешто његових поданика. После сеоба у Штајерску најстарије су сеобе српског народа у Жумберак и суседне крајеве. Октобра 1530. године доселили су се Срби са тремеће Хрватске, Босне и Далмације, из Срба, Унца и Гламоча, са око 500 људи способних за оружје. На позив земаљског капетана Кацијанера да дођу на границу Крањске, они су се селили прво у жумберачком дистрикту, а после западно од њега, у Метлици, Чрномелу, Пољанама, Костелу, Ложу и по другим местима. Средином јуна 1531. дошло је још око 1000 Срба са породицама и са 700 лица способних за оружје, који су такође насељени у Жумберку и околини, а од којих су неки узети у војну службу под платом. У октобру 1538. године дошли су Срби са реке Цетине, па су смештени у околини Метлике, Мехова и Костела, а када је Мехово за њих откупљено, они су се стално у њему настанили. Тим досељеницима дао је цар Фердинанд I још пре него што су дошли, - 5. септембра 1538. године - повластице да у току двадесет година могу бестеретно уживати опустеле земље које им се доделе. Њихови капетани и војводе могли су бити команданти, сваки над 200 људи, с тим да им се даје провизија од 50 рајнских форинти. Насељеницима је био признат у својину ратни плен који од Турака задобију, изузев непријатељских места и утврђења, непријатељских капетана и отмених Турака којима је могао располагати само цар. Од непријатељског плена који задобију, они који су били плаћени морали су трећину предавати благајнику, која се имала употребити за откуп капетана којег непријатељ зароби или за награђивање оних који се одликују каквим ванредним и похвалним делом за државу. Од досељених Срба у Жумберак један део је узет за најамнике, а почетком 1540. године обрст Иван Унгнад, по налогу Земаљског штајерског одбора, устројио је чету мартолоза, већином Срба досељених у Жумберак. У мају 1542. године узети су нових 400 мартолоза, Срби Жумберчани да чувају Границу од Турака. Жумберак је кроз читав шеснаести век привлачио Србе па су они у њега ускакали и доданије, 1585. и 1595. године. Ускоци су служили као најамничка војска у рату и миру, а употребљавани су и као уходе. Досељавањем Срба из Турске у Славонију и Хрватску све се више губио значај Жумберка и његове

Границе, али је он у одбрани Крањске и Славоније од Турака у току више од сто педесет година одиграо најважнију улогу.

Срби су прелазили у Срем још за време српских деспота и раније, али су се они, када су Турци 1521. године освојили Београд и почели надирати у Срем, спасавали у западну Славонију и у Угарску. Осетали насељеници Славоније били су пореклом из Босне. Њих су Турци насељавали да им раде и помажу становништву, и да их употребљавају као граничаре против граничара на аустријској страни. Зато су и Турци своје граничаре ослобађали од намета, десетка и принудног рада, како је чинила и Аустрија, и тражили од њих да плаћају само царски харач. Тако су турским освајањима постали турски и аустријски граничарски делови Славоније, који су највећим делом образовани од Срба и Хрвата пребеглих са турске на аустријску страну. Та су се пребегавања догађала без споразума или у споразуму са аустријским војним властима, а понекад су аустријски заповедници упадали у турске крајеве и приморавали виђеније Србе да напусте Турке. Веће групе народа могле су прелазити само под заштитом аустријских чета које су прелазиле на турско тло и заштићавале га приликом прелаза аустро-турске границе.

Прве сеобе Срба из крајева под турском влашћу на аустријску страну Славоније догодиле су се око половине шеснаестог века, а доцније су највеће сеобе извршене између 1597. и 1600. године иако је сеоба било и раније, а и доцније. Тако је почетком октобра 1595. године пребегao у Крижевце српски епископ Василије из манастира Ремете, под плахином Ораховицом и јавио да и други Срби из Турске мисле да пребегну. Године 1586. извеле су аустријске чете нешто Срба из Сирача, међу њима и тамошњег кнеза Ивана Пејашиновића, који се 1587. године вратио у Турску, и извео отуда више српских породица и неколико старешина. Од 1597. до 1600. године изведено је из Турске неколико хиљада Срба са много стоке. Они су насељени око Ровишта, Иванића, Копривнице, код св. Крижа и по многим другим местима. Иако су досељавања из Турске после 1600. године ређа, њих има и даље, све до потпуног ослобођења Славоније од Турака 1691. године. Када је 1688. године ослобођено Ужице, досељено је из њега и са Мораве у Славонију око 6000 Срба. У јануару 1690. године довела је аустријска војска из Доње Тузле око 1500 Срба, док су у мају 1690. године Срби насељени у Мославини. У Славонији досељени Срби називани су у другој половини шеснаестог века најчешће прибезима и калаузима, а крајем шеснаестог и почетком седамнаестог века превлађивало је име Власи. Почетком седамнаестог века сретa се у историјским изворима назив предавци. Тим именом називани су Срби који су избегли из Турске или су се придружили аустријским четама без претходног споразума и договора са њима.²

Почев од 1600. године па све до краја седамнаестог века из-

вршен је читав низ прелаза стотине српских породица са турске стране у Хрватску војну границу. Оне су прелазиле из Удбине, Крмпота, Острошца, Рибника, Подлапца, Думбоког, Личког Петровог села, Јамнице на Уни, са Коране, из Усорца, Кладуше и из других места. Ти Срби настањивани су у Гомирју, Личу, Огулину, око Мрежнице, Брлога, Плашког, у Јасеници, Малом Градацу, Градишћу (на потоку Трепчи) и у многим другим местима. У току 1687, 1688. и 1689. године Срби су из Босне прелазили у таквим масама и настањивани у Карловачкој и Банској граници да је Ратни савет забранио њихово даље досељавање. Када су Турци протерани 1689. године из Лике и Крбаве, они су већином прелазили у Босну, а на њихова места досељавали су се Срби из Босне. До 1697. године у Лику се доселило око 700 српских породица, а у току рата са Турцима, после одбијања њихова од Беча 1683. године маса Срба населила се око Костајнице. После Карловачког мира 1699. године највише је Срба из Турске прешло у Срем и Славонију.

Будући да се становништво у Хрватској испред Турака спасава= ло, у њој је постојао предео широк више десетина километара који је био пуст и био размеђа између турске и аустријске Границе. Али у Хр= ватској, као и у Славонији, Турци су напуштена српска места поново на= сељавали, нека и по више пута. Међутим, насељавајући наш народ на под= ручју своје Војне границе, Турци су радили сами против себе, јер су, насељавајући га надомак аустријске границе, омогућивали његово пребе= гавање на аустријску страну, услед чега је јачала аустријска Војна граница.

Тако је насељавањем нашега народа у Штајерској, Жумберку, Славонији и Хрватској било омогућено да уместо дотадашњих, већином најам= ничких и страних трупа, продуже одбрану Границе према Турцима трупе о= образоване од наше Народне милиције. Жумберачки ускоци стајали су под командом великих капетана. За првог капетана постављен је Иван Пихлер, за четвртог Иван Ленковић, кога је цар Фердинанд I 1556. године поста= вио за врховног заповедника помоћне војске у Хрватској и у Славонској граници, које су у то време већ разликовале. Ленковић је добио налог да прегледа граничне кастеле и утврђења у Хрватској и Славонској граници и да поднесе извештај у каквом се стању они налазе и да ли је потребно да се на њима учине поправке. После Ленковићевог извештаја³ образована је једна комисија у којој су били заступљени и аустријски staleжи и која је имала задатак да Ленковићеве предлоге спроведе. У Инструкцији комисије помиње се читав низ утврђења са посадама које су у њима биле смештене. Из Инструкције се још види да је у горњославонској граничар= ској колонији постојао већ тада знатан број милиционара, и да су та места и посаде сачињавале основу за даље образовање и проширење погра= ничне Народне милиције.

Умро је 25. јула 1564. године цар Фердинанд¹, иницијатор оснивања Војне границе, па је по његову налогу најстарији му син Максимилијан добио Горњу и Доњу Аустрију, Чешку и Угарску и постао немачки цар. Фердинанд је добио Тирол и Предњу Аустрију, а Карло Унутрашњу Аустрију, тј. Штајерску, Корушку, Крањску, Горицу, Трст и Истрију. Како је у интересу надвојводе Карла било да се од Турака обезбеде земље које су му додељене на управу, то је он предузео мере да се, пре свега, реши питање издржавања обе Војне границе, Славонске и Хрватске, јер је због неуредног издавања припадљивости избијало међу граничарима највеће незадовољство. Граничари су, остајући без средстава за живот, били приморани да пљачкају околно становништво, чинили су насиља и претили да ће се вратити у Турску, одакле су дошли. Зато је надвојвода Карло радио на томе да за издржавање граница задобије цара, па је овај одлучио да њихово издржавање помогне са 50.000 форинти. За издржавање Хрватске и Славонске границе старали су се и хрватски сабори, који су у ту сврху образовали и војску, делом најамничку, а делом устаничку, и бринули се о њеном издржавању. Сабори су се старали и о подизању и одржавању утврђења на граници Хрватске и Славоније, разрезивали порезу у те сврхе и давали помоћ краљу за издржавање најамничке аустријске војске која се налазила по градовима Хрватске и Славоније.⁴

Пошто та помоћ није била довољна, морали су издржавање Хрватске и Славонске границе преузети корушки и крањски сталези, који су то питање најзад решили на покрајинском Сабору у Бруку на Мур. На трећем заседању, одржаном у јануару 1578. године (прво заседање одржано је такође у Бруку, а друго у Бечу). Сабор је донео решење, такозвану Либелу, да за издржавање Хрватске границе одобрава своту од око 160.000, а за издржавање Горњославонске своту од око 150.000 форинти. За обе границе, рачунајући и друге издатке, одобрена је свота од око 550.000 форинти од које је требало Штајерска да плати једну половину, а Корушка, Крањска и Горица другу. Стање свих трупа у обе Границе утврдио је Сабор на око 4.000 људи, те је после саборске одлуке цар постао да даје помоћ. Међу многим одлукама које је Сабор у Бруку донео била је и одлука о устројству Ратног савета за Унутрашњу Аустрију са седиштем у Грацу, а који је требало да поставља заповеднике и капетане у Граници и да буде врховна власт за све управне гране, изузев финансије. Како су сталези цару саветовали да одбрану обе Границе узме у својеруке, и да њему у ратним стварима буде и бан подложен, цар Рудолф II наименовао је надвојводу Карла за администратора обе Границе. То је цар Рудолф учинио и зато што је становао у Прагу, па је био далеко од Границе и њених, често хитних послова. Према Инструкцији коју је цар издао, надвојвода Карло био је у питањима која су се тичала Границе његов заменик са пуном влашћу, а цар је задржао за себе само одлуку о офанзивном и дефанзивном рату.

Пошто су средства за издржавање обе Границе била обезбеђена, надвојвода Карло је већ у фебруару 1578. године изаслао једну комисију у Хрватску границу са налогом да граничарима исплати припадљености које нису примали четири године и да предузме низ мера да се и иначе зло стање у Граници поправи. Али као што је и доцније, после обезбеђења издржавања граничара, прва брига аустријских властодржаца била да међу њима створи и одржи безусловну дисциплину и покорност, тако су они то чинили и приликом првих почетака организовања Војне границе. Зато је изаслата комисија по упутствима која је добила од надвојводе Карла израдила прво А р т и к л б р и ф. Требало га је најпре на матерњем језику трупамa прочитати да се оне на њега заузму и да им се нарочито истакне да ће се свако самовласно удаљавање граничара са војне дужности строго кажњавати. Артиклбриф је садржавао прописе како граничари имају да се владају, и у миру и у рату, па су за погрешке и злочине биле у њему предвиђене телесне, па и смртне казне. Војни командант бирао је председника суда коме је предавао "палицу правде" и позивао га да изабере два поротника са којима ће судити праведно и по прописима Артиклбрифа. У њему је био прописан и кратак Судски кривични поступак. Ако је донета смртна пресуда, председник је над осуђеним сложио палицу правде, а профус је опоменуо присутне да се чувају пића које је узрок сваком злу. Целат је водио осуђенога околу да се опрости од другова, и док је свештеник читао молитву, глава осуђеникова је под мачем падала.

Као што је изаслао комисију у Хрватску границу, тако је надвојвода Карло изаслао комисију и у Славонску границу да Артиклбриф и тамо уведе, да трупамa исплати заостале припадљености; да граничаре подели у плаћене и неплаћене, и да и иначе уведе у Границу мир и ред. Како је Хрватској граници недостајало упориште на које би се војска могла ослањати при офанзивним и дефанзивним акцијама, надвојвода Карло је на Купи и на ушћу Коране подигао град, по њему назван Карлштат, чији су темељи положени јула 1579. године. У темеље новог града, по предању, узидано је 900 турских лубава. Изградњу је помогао сам надвојвода Карло, земље Унутрашње Аустрије, као и крањски и хрватски сталежи. У Карловац је, када је био изграђен, премештено седиште обрста Хрватске границе. Године 1581. дао је надвојвода Карло насељеницима Карловца привилегију да могу држати вашаре, а војницима да непосредно уз утврђења могу зидати куће које могу и продавати и наслеђивати.

Почев од 1580. године разликована је Хрватска граница с ове и с оне стране брда Капеле, па се ова друга називала и Приморском хрватском границом. Обема Границама постављани су на чело обрсти, а читава Граница називана је отада Карловачком. После смрти надвојводе Карла (7. јула 1590), постао је намесник у Унутрашњој Аустрији његов дванаестогодишњи син Фердинанд, али тек 1603. године, јер су пре њега на-

месници били надвојвода Ернест и Максимилијан, брат цара Рудолфа. Но, и поред обавезе сталежа Унутрашње Аустрије да ће Хрватску и Славонску границу издржавати, граничарске трупе нису ни после тога плаћане уредно, па су се и даље буниле и претиле да ће се вратити Турцима, што су неки и учинили. И како је захтев да сталежи плаћају граничарске трупе, према њиховом захтеву на Сабору у Бружу морао бити стављан с једне године на другу, цар Фердинанд је био приморан да их на плаћање обвезе и формалним уговором. Сталежи су потписали уговор, али опет само са важношћу на годину дана и са више повластица које су уговорили за себе. Њима је, између осталог, било обезбеђено да своје синове могу смештати на највише и најуносније положаје и у једној и у другој Граници. На овим положајима они стварно нису морали ни вршити службу, него су у Границу одлазили само када је требало да дигну своје припадљивости. Плаћање граничара робом, уместо новцем, од стране сталежа Унутрашње Аустрије, претварало се редовно у прљаво шпекулисање, при чему су граничари били немилостиво искористићавани.

Како ни до краја тридесетих година шеснаестог века није био донесен статут по коме би се управљало Војном границом то се њоме управљало инструкцијама врховне власти доношеним од случаја до случаја. Цивилну управу у Граници вршиле су народне старешине, војводе и капетани, као што су је вршили и у крајевима одакле су се Срби доселили, како им то признаје и привилегија коју је 1538. године издао цар Фердинанд I Србима досељеним са реке Петине. Али, с једне стране, заслуге граничара који су за Аустрију и царску кућу ратовали у тридесетогодишњем рату, а, с друге, незадовољства која су међу њима избијала и пљачке које су они вршили на околним имањима, приморале су, најзад, цара Фердинанда II да 1630. године изда за Горњославонску границу Статуте /*Statuta Valachorum*/, који су регулисали не само војну него и цивилну и политичку управу у Славонској граници. Иако граничари нису били задовољни Статутима, Статути су остали закон за Горњославонску границу дуге од једног столећа, па се по њима живело и управљало и у Карловачкој граници.

У Статутима, који су подељени на пет делова, признаје се Србима између Драве и Саве да у сваком месту годишње уочи Ђурђева дана могу бирати себи кнеза, кога је морао потврђивати генералобрст. Све општине у капетанијама иванићкој, копривничкој и крижевачкој бирале су, за сваку капетанију, по једног великог судију који је председавао капетанском суду уз сарадњу осам приседника. И великог судију и приседнике потврђивао је генералобрст Генералата. Према Статутима кнезови су имали полицијску власт да починиоце кривичних дела хапсе и предају суду. Сви скупови, сем изборних, били су забравени под претњом смртне казне. Други део Статута садржавао је кратак Грађански парнички посту-

пак, усмен, са слободном оценом доказа и правом странке на жалбу. У трећем делу наведено је неколико најчешћих кривичних дела, нарочито крађе и разбојништва, као казне којима су та дела кажњавана (принудан рад, затвор и телесна казна). У четвртном делу Статута било је неколико цивилноправних прописа, међу њима и пропис како се праве тестаменти. Он је прописивао да становници Границе могу трговати стоком, вином и воћем. Пети део Статута чине прописи који су се односили на војну службу граничара. Признато је Србима звање војводе и одређено какве моралне квалификације морају имати војводе. Срби су признати за заједницу *Communitas Valachorum* а прописане су и неке њихове дужности за безбедност земље, нарочито када непријатељ нападне земљу. У Статутима се још каже да у вараждинском војном округу служи мало лица под платом, па им се зато прах и олово морају давати бесплатно.

У Статутима је први пут Горњославонска граница названа генералатом, по генералобрсту који је постављен на чело Границе. Како је и на челу Хрватске границе стајао генералобрст, и она је називана Карловачким генералатом. Тако се Војна граница у то време састојала из два генералата и Купске и Петрињске границе. Петрињска граница постала је још почетком осамдесетих година шеснаестог века. У њој су постојале капетаније у Храстовици, Костајници, Јасеновцу, Дубици, Зрињу, Глини⁵, према томе да ли су Турке потисли према Уни и преко ње. У септембру 1584. године цар Рудолф је поставио бана Тому Ердедија за њеног заповедника. Године 1696. хрватски сталежи прогласили су бана за њеног великог капетана, па је та Граница постала самостално граничарско подручје под именом Банска граница или Банија. Али тек 1704. године на предлог Дvorsког ратног савета у Бечу та капетанија је и формално пренесена у делокруг бана и тек од тога времена представљала је самостално управно подручје⁶.

Како за Банску границу није био донесен Статут, у њој је владала самовоља официра. Регуламент је за њу донесен тек 1728. године, али само за коштајничку капетанију, где су се у Сиску и Дубици налазили као заповедници посаде загребачки каноници. Приликом плаћања за издржавање обе Границе које су сталежи Унутрашње Аустрије узели на себе, они су више пажње посвећивали вараждинском генералату, јер им је он био ближи и важнији за одбрану њихових земаља, док су Карловачкој граници закидали један месец годишње од плаћања, шест месеци плаћали у готову, а пет месеци у сукну, па су од граничара и на тај начин закидали.

Када је побуна коју је у Вараждинској граници 1666. године подигао против царевих људи народни трибун Стеван Осмокруг била угушена, и он са неколико својих присталица осуђен на смрт и погубљен, цар Леополд I издао је 14. априла 1667. године нове Влашке статуте, којима су знатно скупљена аутономна права граничара, стечена Статутима из 1630.

године. Тако је великом капетану дато право да уместо изабраног кнеза може сам постављати другог, ако му се изабрани ма из каквог разлога не свиђа. Права великог судије кога је народ бирао скучена су и пренета на великог капетана. После Осмокругове побуне, која је аустријску, владу стала великих брига и жртава, новим Статутима ишло се затим да се скупљање народа још више онемогући, и у њима пропише да је довољно да се сабира на избор великог судије и приседника изаиђу само по једног заклетника, а не два и три као раније, и да је довољно да се бирају само шест приседника, а не осам као по ранијим Статутима. Пошто су аустријске власти после Осмокругове буне изгубиле поверење у велике судије, право пресељавања из једног места у друго нису могле више давати велике судије него велики капетани, јер велике судије дају дозволу за пресељење и разбојницима и бунтовницима, будући да "врана врани очи не копа", каже се у латинском службеном образложењу те измене. Ни генерал није био овлашћен да дозволи скуп граничара из разних граничарских подручја. Судити се више није смело по селима, да се народ не би више скупљао, него само по тврђавама. Обим села одређивао је убудуће велики капетан а не велики судија, да се не би насељавало сувише православног народа на једно место. На свако суђење велики капетан могао је послати два поверљива човека који су контролисали суђење великог судије и његових шест приседника и који су се могли одмах умешати ако су опазили да народни суд суди "неправедно" или да спор одуговлачи.

II

Образовање Савско-дунавске и Потиско-поморишке границе.- Резолуције Цара Леополда I из 1701. и 1702. године за Савско-дунавску границу и Артиклбриф за њу.- Цар Леополд укида Ратни савет у Грацу.- Угарски и хрватски staleжи траже укидање Вараждинске границе.- Мишљење грофа Хајстера о томе.- Оптерећење савских граничара роботом и другим наметима.- Кевенхилеров Регуламент за Савску границу.- Неуспео покушај грофа Кордуге да Вараждинску границу реорганизује.

Када су Турци протерани преко Мориша и Тисе, а делом и преко Саве, одлучено је у Бечу да се дуж обала Саве, Дунава, Тисе и Мориша образују две нове границе, Савско-дунавска до тителског дистрикта, и Потиско-поморишка, од тителског дистрикта до Халмађа и Деша у Ердељу. Савско-дунавска граница припадала је славонском генералату у Осиеку, а Потиско-поморишка Генералату у Сегедину. Оба генералата била су подељена на главне капетаније и капетаније. Седишта главних капетанија славонског генералата налазила су се у Илоку, а после у Петроварадину, Брчком и Броду, а сегединског генералата у Сегедину и Араду. Образовање те две нове Војне границе било је омогућено досељавањем Ср-

ба под патријархом Арсенијем III Црнојевићем који су дали људски материјал за њихово образовање.

Комисија која је била изаслата да организује ову границу, а у којој су се налазили генерал барон Шлихтинг, кнез Лихтенштајн, гроф Ламберг, обрст барон Лефелхолц, генерал Нем, одредила је да потиско-помориска милиција износи 3854 војника и означила 26 места у којима ће они бити смештени. У току 1702. и 1703. године извршено је стално насељавање Срба и коначно уређење Потиско-помориске границе. Маса српских насељеника који су се налазили у привременим становима у околини Будима, Острогона и Коморана пресељене су у Потисје, Поморисје и јужну Бачку, где су појачали српско становништво⁸. Та иста комисија одредила је да у Савско-дунавској граници буду 100 чардака, удаљених један од другог на пола часа, сваки са посадом од по 30 људи, који су у Савској граници износили 9, а у Дунавској 6 компанија.

Према Резолуцијама цара Леополда I из 1700. и 1702. године становништво у Савско-дунавској граници делило се на ландмилицију, чардаклије и на ислужена лица која због неке мане нису могла даље служити, али која су ипак потпадала под војну управу. Класа прекобројних стајала је под управом Провинцијала. И земљиште се делило на војно лено и провинцијално земљиште. Војно лено давано је Народној милицији бесплатно на уживање као еквивалент плате, које је остајало уживаочевим наследницима, док је земљиште које су уживали неспособни за службу после њихове смрти припадало наследницима који су плаћали порезу на њих, а ако наследника није било, онда је припало фиску. Савско-дунавски граничарски највиши официри плаћани су само у новцу, док су виши и подофицири добијали једну трећину припадљености у готову, а две трећине у земљишту чија је величина зависила од ранга. Кованици (хусари) су добијали двадесет и четири јутра оранице и пет јутара ливаде, а пешаци (хајдуци) осамнаест јутара оранице и четири јутра ливаде и били су ослобођени неких терета (царине и тридесетарине) на производе које су продавали и куповали за своју потребу. Ако је хусар служио ван Границе, онда је добијао у готову три форинта, а пешак два форинта месечно и хлебац. У Потиско-помориској граници хусар је добијао годишње осамнаест форинти и шест каблова жита, а хајдук дванаест форинти и шест кабла жита. Потиско-помориска граница, која се читава налазила на тлу Угарске, није представљала посебно граничарско подручје, него су је и здравале суседне жупаније. О свима заповестима које су жупанији издаване, морао је бити обавештен и кнез и његов заменик. А ако је требало учинити неке издатке за жупанију, саслушамо је и мишљење кнеза, његовог заменика и асесора. У комисији која је разрезивала порезу учествовали су и српски кнез, поткнез и асесори. Запрега је граничарима морала бити плаћена, изузев превоза царске муниције, региментског мундура

и пртљага при пролазу војске.

Комисија која је имала задатак да организује правосуђе у Савско-дунавској и Потиско-поморинској граници упутила је кривично правосуђе и изрицање смртних пресуда и телесних казни у делокруг немачких генерала који се нису смели мешати у цивилно правосуђе. Судио је војни суд са приседницима који су узимани из Коморе и народа, па су из тих судова доцније произишли ландесаудитори. Пресуду је после одобрења Ратног савета извршавао генерал. Комора је, да би судови по њему судили, превела Артикалбриф на српски и објавила га граничарској милицији. Артикалбриф је садржавао нарочито казне за војна кривична дела и по њиховој свирепости /набијање на колац, право официра да војника у неким случајевима може убити без суђења, да га може пробости сабљом, да му се могу одсећи три прста/. Он је носио све знаке средњовековног кривичног законика. Да би о стању у вараждинском генералату, где су стално избијали немири, могао бити брзо обавештаван, цар Леополд I је 1705. године укинуо Ратни савет у Грацу *Kriegsstelle*, устројен одлуком Сабора у Бруку и потчинио га Ратном савету у Бечу.

И угарски и хрватски сталежи, бранећи тобоже државно право, тражили су у више махова, почев од Сабора одржаног 1604. године, да се Вараждинска граница као аустријска творевина на тлу Угарске, Хрватске и Славоније укине и да се њена територија припоји матери земљи. Када су међутим, хрватски сталежи то тражили и на Пожунском сабору 1608. године, штајерски сталежи одговорили су да је баш у интересу хрватских сталежи да је баш у интересу хрватских сталежа да се Вараждинска граница одржи, јер је, благодарећи само вараждинским граничарима, било могуће да се Хрватска и дотле одбрани од Турака. А када је загребачки бискуп 1628. године у Бечу код комисије која се ради тога састала поново покренуо питање утјеловљења Вараждинске границе, устали су вараждински граничари против тога говорећи да ће пре изгинути него да их вргну под полове. Најпосле је цар Фердинанд II 1635. године издао Р е с к р и п т да српске привилегије не мисли укидати, па је престао и рад комисије која је имала да реши то питање. Исто је тако оштро устао против хрватских сталежа карловачки генерал гроф Херберштајн, када су они на Сабору 1681. године поново тражили укидање Вараждинске границе, истичући да хрватски сталежи имају само граничарима да захвале што већ дотле нису постали плен Турака.

Услед рата са Турцима и Француском, крајем седамнаестог века, била је Аустријска влада приморана да порезу у знатној мери повећа, па да њом оптерети и граничаре, као и давањем конака трупима које су одлазиле на бојно поље. То је код граничара изазвало незадовољство, па су се тужили да су они привилегијама ослобођени од порезе и од уковање војске. С тим у вези постављено је поново питање опстанка Вараждинске границе, јер су се угарски сталежи позивали на то да је цар Ле-

ополд I на Пожунском сабору 1687. године обећао да ће Вараждинску границу укинути и да је то обећао и хрватским сталежима. И Дворски ратни савет, коме се цар обратио, сматрао је да Границу треба укинути или је бар преместити на југ. Али како се граничари услед привилегија које су им дате могу бунити, Савет је предлагао да се у преводима привилегија на српски изостави оно што би требало мењати, или да се изрази само углавном смисао тих места. Иако је цар Леополд I већ био одлучио да Вараждинску границу укине и решење о том потписао, он је услед избијања Ракоцијевог устанка, за чије су му савлађивање Срби били потребни, одложио укидање Границе, па је јануара 1704. године упутио граничарима Р е с к р и п т да им повластице неће укидати. Али су хрватски сталежи после савлађивања Ракоцијевог устанка, 1714. године поново тражили да се вараждински генералат, који се тада састојао из крижевачке, копривничке, иванићке и ђурђевачке велике капетаније, укине и граничарима њима потчине. Цар Карло VI, кога су сталежи опомињали на обећања која им је дао цар Леополд I, био је вољан да им жели испуни. Али пре него што је именована комисија поднела мишљење, упутио је управник вараждинског генералата, генерал гроф Хајстер, цару представку у име границара, у којој је изнео све заслуге граничара за Хрватску, Аустрију и двор, са мишљењем да Границу у интересу земље и Хабсбуршке куће не би требало укидати.

Гроф Хајстер је, између осталог, истицао да је Србима дат предео између Саве и Дунава који је био већином шумовит и који су они с највећим трудом искрчили и направили плодним а и на њему подигли седе и винограде. Са каквим правом, питао је Хајстер, хоће сада да се та територија од Срба одузме и да им се уместо војничке слободе натовари терет паорије. Срби, проливајући крв против Турака више од једног столећа, пролили су је толико да су њоме своје домове исплатили. А ко јамчи да се та српска нација, ако се силом изврши њено пресељење на друго место, неће са њима сложити и направити нам највећу штету ако Турци поново ударе. Он, Хајстер, био је увек мишљења да се пре него што се дају обећања, треба добро размислити, а када се она једанпут даду, да их треба и одржати. Зато је Хајстер мислио да Србима треба потврдити привилегије које су им дате, јер се Аустрији може десити несрећа против које не би било више лека. Хрватски сталежи позивају се на то, писао је Хајстер, како им је цар обећао да ће Србе граничаре њима потчинити, али је тај исти цар, када је требало савлађивати Ракоцијевог устанка, 16. јануара 1704. године издао Резолуцију, у којој је рекао да неће Србима привилегије вређати него ће их још потврдити и обасути новим милостима, ако буду дали јуначки отпор побуњеницима, у априлу 1717. цар Карло VI известио је грофа Хајстера да Вараждинску границу не мисли укидати него ће и привилегије које је Србима дао поштовати и испуњавати.

Иако су граничари били ослобођени порезе и принудног рада,

ипак су савски граничари 1715. године били приморани да раде на утвр = ђевима у Броду, Градишци и Рачи, а дунавски у Петроварадину. За тај рад они су испочетка добијали по 2 и по 1 грош дневно, а када се каса ис = празнила, морали су радити бесплатно. Да би се у тој каси за изградњу створио и одржавао сталан фонд, морали су граничари плаћати извесне своте као откуп за робот. Сем рада, дунавски граничари морали су лифе = ровати и 1000 хвати дрва за печење цигле потребне за зидање петровара = динске тврђаве, а савски су граничари морали давати преко 600 људи за радове на утврђењима, за довоз земље, цигле, дрва за гориво и изградњу, давати преко 50 кола и са око 800 људи вршити кордонску службу. Грани = чарима је поврх тога од жупанијских и коморских чиновника ускраћивано земљиште које им се комисија доделила, па им ни плате нису редовно ис = плаћиване. И како су граничари уз то морали да чувају страже пред цар = ским магацинима и да патролирају против разбојника, они су се тужили да су наметима више оптерећени него паори. Утолико више што су сами морали набављати кова, пушку, мундир и муницију.

Како официри нису могли да живе од земље која им је додели = вана, они су смели да крче месо, вино и ракију. Уведено је било да од заклане крупне и ситне стоке месари дају командантима извесне делове. Осим тога, уобичајено је да се командантима из чардаклиских капетанија (капетаније граничарских одреда који су служили на чардацима) о вели = ким празницима доносе поклони у намирницама и фуражи, да им се земље ору и да се снабдевају сеном. Команданту Брода, барону Тренку, који је исувише узимао, дозвољено је било, најпослед, да прима само оно што му граничари добровољно дају. Али како су у Дунавској граници официри вр = шили према граничарима насиља, изнуђивања, па чак тога ради их и хап = сили, издао је командант Границе гроф Одвијер 1727. године по налогу Дворског ратног савета, Р е г у л а м е н т, који је садржавао прописе о правима и дужностима граничара, официра и редова. Међу њима важан је пропис да су граничари били обавезни да главним капетанима и капетани = ма роботају само 3 дана у години и да бесплатно врше још неке наведене послове.

Како је био доведен у питање даљи опстанак и Савске границе, јер је Дворска комора тражила њено укидање, гроф Кевенхилер, који је у међувремену био дошао на чело Славонске границе, поднео је Дворском ратном савету извештај у коме је навео разлоге зашто ни Савску границу не би требало укидати истичући да ће граничари, ако буду преведени у паорију, сви листом напустити Границу и одседити се у Турску. Кевенхи = лер је направио план који је и цар Карло VI одобрио, по коме је остала подела Савске границе на Горњу, Средњу и Доњу, под главним капетанима у Градишци, Броду и Рачи, али је он и у освојеним градовима Босне ус = тројио три капетаније пешака и три коњичке. Права и дужности савских граничара били су утврђени П а т е н т о м од 8. фебруара 1735. годи =

не. По њему су граничари морали ратовати и ван земље, али им је зато признато право да остану војници и да неће никада бити преведени у паторију нити плаћати порезу. У мирно време граничари су морали радити на утврђењима за хлебац који им се давао. Били су ослобођени царине и тридесетарине на намирнице које су им биле потребне за кућу. У рату су стајали под својим народним официрима, али су се морали заклињати на Криксартикл. Док су служили изван земље, добијали су плату од ерара, али су се у мирно време издржавали од земље коју су уживали. Морали су сами куповати мундир, реквизиите и пушку. У Кевенхилеровом Регуламенту биле су прописане дужности граничара којима су се одржавали у најстрожијој дисциплини, уз драконске казне (одсецање руке или прстију, принудан рад на галијама, трчање кроз шибе, и разне смртне казне, десетковање, натицање одсечене главе на колац, погубљење на точку итд.). У Регуламенту су нарочито биле забрањене погрде на српском језику, које су често доводиле до туче и убистава.

Како су и официри и редови били само уживаоци земаља које су им додељиване, они их нису смели отуђивати нити њима располагати за у случају смрти, а официри нису смели одузимати земље од граничара, вршити размене, нити њима располагати ма на који начин. Граничари су морали своје капетану да бесплатно раде три дана у години и да му набављају 36 хвати дрва за гориво годишње. Куће су по Кевенхилеровом Регуламенту морале бити зидане темељно, а села ограда живом оградом, само са једним улазом и излазом, да би сеоска стража могла лакше контролисати ко у село улази и излази и спречавати изненадна разбојништва. Бесплатна употреба граничарске сточне запреге била је дозвољена само изузетно, за превоз новца, обилажење компанија и сл.

Граничарски сектор у Срему појачан је 1737-39. године пресељавањем српске милиције и климената - католика под пуковником Рашковићем, али гранични појас дуж Саве у Срему још није био до краја изграђен, па су у њему све до 1745. постојала и војничка и цивилна насеља, што је омогућавало граничарима да избегавају војну службу, а феудалним селацима да се уклањају обавезама према спахијама.

Гроф Кордун покушавао је да и Вараждинску границу реорганизује. Он је број дотадашњих војводства, а било их је 40, снизио на 30. Од крижевачке капетаније он је један део отргнуо и припојио осталим капетанијама, копривничкој, иванићкој и ђурђевачкој. Граничарима је снизио плату, а трогодишњи заостатак плате хтео је да им исплати у мањој паушалној своти, те су они били незадовољни његовим реформама и тражили су да стари устав остане на снази. Граничари су били незадовољни и због тога што су официри вршили злоупотребе, па им је одобрено да с године на годину могу бирати осам мировних судија који ће решавати спорове и одржавати мир и ред. Али све то граничаре није умирило, и када је 1735. године требало да измарширају у Италију, њих 4000 су од-

рекли послушност и изјавили да ће се покорити само ако им се испуне услови које су поставили: да се образују стара војводства, да им исплате штајерски сталежи заостале принадлежности, да војводе буду враћени на своја места, а ако умру да се њихова места попуњавају народним људима, да могу бирати још четири војводе, а од пет војних капелана да бар тројица буду православни. Граничари су, најпоследње, измарширали, али су тражили да буде изслата комисија да њихове жалбе извиди, јер ће иначе избити буна.

III

Реформе у вараџдинском генералату херцег Јосифа Фридриха од Саксен Хилдбургхаузена.- Начела којима се он руководио при спровођењу реформи.- Његови Статути и Артиклбриф.- Хилдбургхаузен уводи у вараџдинском генералату четири пешачке регименте и хусарски кор.

динском генералату четири пешачке регименте и хусарски кор.

Године 1737. изаслат је херцег Хилдбургхаузен да испита жалбе вараџдинских граничара да би се укинуло оно што је од омрзнутих Кордуиних реформи ступило у живот, и да би се уопште у генералату прилике средиле. Вараџдински генералат био је тада подељен на четири главне капетаније: копривничку, крижевачку, иванићку и ђурђевачку. Војводства Вараџдинско и Петрињско била су укинута и места Петрињског војводства припојена су Ванској граници. Главне капетаније биле су према Кордуином плану подељене на 30 војводства. У генералату је било 5 хусарских компанија које су биле плаћене, али је људство морало куповати коња, мундир и оружје, па су, док су остајали у земљи, морали коње издржавати од плате и земљишта које им је додељивано. Код пешака били су плаћени само официри, и код сваког војводства 12 гефтрајтера, а остали су морали живети од земље која им је издавана. Цело земљиште генералата било је подељено на домаћинства која су представљале задруге. Свака задруга морала је, без обзира колико је имала лица способних за службу, давати по једно лице опремљено за војну службу. Свако војводство се састојало из раштрканих домаћинстава. Више домаћинстава сачињавала су село, коме је на челу стајао кнез са приседницима, као првостепена политичка, судска и полицијска власт. Уз кнеза су биле и некадашње изабране судије, депутирци. Вараџдински генералат имао је тада око 5000 војника којима је плаћано годишње око 110.000 форинти, од чега један део у брашну. При попуњавању официрских места код пешака (харамија) општине су имале право предлагања, док су у неким породицама официрска места на основу повластица била наследна.

Увиђајући неисплативу корист од живог материјала насељеника за даље изграђивање Војне границе, Хилдбургхаузен поставио је принцип да се повећа број граничара способних за службу; да укине дотадашње

четири немачке компаније и да њихове плате употреби за образовање Нагронне милиције. Ову, пак, да потчини строгој дисциплини којом би умањивао њену склоност побунама. Сем тога Хилдбургхаузен је имао у плану, као једну од првих тачака, да граничаре обвезе на ратну службу и изван земље, која се помиње већ у Влашким статутима из 1630. године. Он је хтео да све првокласне особине граничара стави у службу крајњем циљу: образовању војске која ће служити интересима аустријске државе и царске куће. Да би граничаре одоброволио, Хилдбургхаузен је вратио стару плату и пешацима и коњаницима, образовао десет војводства која је гроф Кордуа укинуо, учинио је крај насиљу команданата, и створио расположење да граничари његове **С т а т у т е** приме, чије се главне одредбе односиле на војну дисциплину и посед земљишта¹⁰.

Статуте и Артиклбриф које је Хилдбургхаузен израдио прегледала је једна комисија, па су они објављени вараџинским граничарима 26. јануара 1737. године – пре него што их је цар Карло VI санкционисао. – За тај дан Хилдбургхаузен сазвао је у Крижевце граничарску пешачку и коњичку милицију са заставама да им прочита Статуте и да их на њих зауне. Хилдбургхаузен је позвао на збор и кнезове и по два општинара из сваке општине. Пошто је граничаре поставио у круг и позвао их да се не буне и да буду цару покорни, они су се заклели на Статуте и завршили заклетву уобичајеним речима да је хула свако ко заклетву не одржи. Цар је санкционисао Статуте 29. априла 1737. године.

Хилдбургхаузенови Статути подељени су на шест одељака који садрже прописе о магистратима, о судовима, о земљишном поседу, о ратној служби, о мерама и тежинама, о полицији безбедности. По Статутима на челу општине стоји кнез кога бира општина, али чији избор потврђује војни командант. Кнез је судио у мањим грађанским стварима, а у већим кривичним стварима хватао и спроводио злочинце команданту тврђаве. У мањим кривичним стварима судио је и општински кнез, али новчану казну није могао изрицати. Кнез се старао и о општинским путевима и мостовима. Сви скупови, сем оних ради избора кнежева, били су Хилдбургхаузеновим Статутима под претњом смртне казне забрањени. У статутима у одељку о судовима дати су кратки прописи за суђење у грађанским предметима. У одељку о земљишним поседима прописано је било да се земљишта упишу у земљишне књиге, и да без знања команданта нико не сме своју баштину ни отуђити ни мењати. То се ограничење односило и на иберландске земље које су давале уз баштину. Тај одељак Статута садржи прописе и о задругама, о избору задружних старешина, које бира командант само ако чланови задруге нису могли да се сложе у избору о искључењу чланова из задруге који у њој стварају нереде, о давању мираза девојкама које се из задруге удају, о праву граничара да без царине и тридесетарине могу увозити и извозити вино и намирнице за кућну употребу, о шумским правима граничара и др. У одељку Статута о приватним и јавним деликтима прописане су биле казне за нека кривична дела, а за веће, по-

новне и провалне крађе, као и за разбојништва прописана је смртна казна на вешањем. У одељку о вршењу ратних служби граничари су били обавезни да морају вршити ратну службу и учествовати у ратним походима јер уживају привилегије. У стварима које су се тикале војне службе граничара судиле су војводе и капетани, а не кнез који је судио само онда кад је у питању било село.

Општине су на места војвода и заставника морале предлагати лица која су морално била беспрекорна и која су била писмена и говорили немачки. Наследно право на официрска места признавано је само на основу повластица које су биле дате појединим официрским породицама. Граничари су без наплате морали преносити топове, провијант и ратне реквизиите. И исто тако су насипали бедеме и утврђења и правили преграде ради спречавања турских упада у земљу. За оправку путева и мостова граничари су такође давали бесплатну радну снагу и запрегу, али приватним лицима нису морали бесплатно радити. И плаћени и неплаћени граничари морали су стајати на стражи са пушком у руци да би спречавали турске упаде. На дати знак они су се скупили под заставом на зборно место и извршавали заповести које су им издаване.

Хилдбургхаузенови Статуту знатно су ограничавали граничарима право располагања некретнинама према Влашким статутима из 1630. године. По њима граничар је могао некретнину продати, поклонити и заложити, само је морао сачинити уговор пред кнезом или пред сведоцима, док је по Хилдбургхаузеновим Статутима уговор морао одобрити командант; граничар је могао дати у залог само половину некретнине, па му је слободно располагати некретнином забрањено и у погледу иберландских земаља које нису биле стожерно, породично добро. Сва та ограничења Хилдбургхаузен је поставио да би могао што више повећати број војних обвезника и обезбедити им издржавање. Ипак, замењивање великих судија аудиторима није било Хилдбургхаузеново, дело, него Ратног савета у Грацу и грофа Кордје, који је, запостављајући велике судије, повећао број аудитора. Али је Хилдбургхаузен увео код Народне милиције стране офицере и оптеретио граничаре бесплатним роботом и запрегом, као и радом на подизању ерарних зграда.

Да би међу граничарима одржао безусловну дисциплину и покорност, Хилдбургхаузен је израдио Артиклбриф који је предвиђао драконске казне, као: вешање, натицање на колац, десетковање, спаљивање на ломачи и телесне казне. Знајући колико је граничарима стало до привилегија, Хилдбургхаузен је уз више казни предвидео у Артиклбрифу и губитак привилегија и превођење у паорију¹¹. Па ипак, Ваничек пише да су граничари Хилдбургхаузеновим Статутима били толико одушевљени да су га, када их је њима прочитао, носили на рукама наоколо.

Али најважнија реформа херцега Хилдбургхаузена била је организовање вараждинског генералата у два одвојена трупна теда, две реги-

менте (доцније Крижевачка и Св. Ђурђевска) са батаљонима као тактичким јединицама, под непосредном командом једнога штабног официра, и самосталним командовањем хусара по једном обрстлајтнанту. Таквом организацијом, мислио је Хилдбургхаузен, дисциплина ће се код људства повећати, а она ће и унапредити његово тактично образовање. Изједначајући граничарске регimente са пољским региментама аустријске војске, Хилдбургхаузен је свакој регименти доделио 4 батаљона са по 5 компанија од 200 људи, те су обе вараџдинске регименте са 500 хусара и 34 топије износиле око 8500 људи. Од тога је само половина морала ићи на бојно поље, а друга половина је остајала код куће и била чувана за идући поход. Командант вараџдинског генералата постао је гроф Кенигсег, а батаљонима и хусарским кором су командовали обрсти и хусарски обрстлајтнант из Копривнице, Крижеваца, Иванића, Ђурђевца и Петриће. Али како се имало у плану да се у Војној граници цивилна управа постепено сасвим укине, обрсту је, сем војне, била поверена и цивилна, политичка и економска управа.

Гроф Галер, кога су после одласка Хилдбургхаузена на бојно поље одредили да спроведе његов план о реорганизовању вараџдинског генералата, није био упућен у све детаље тога плана, па је стварао расположења која нису била у складу са њим. Хилдбургхаузенов план имао је непријатеља и у штајерским сталежима који нису хтели да плаћају веће издатке које је план захтевао. Штајерски сталежи су били и против укидања немачких компанија, што је омогућило војну каријеру њиховој деци у Граници. Сталежи су се, сем тога, бојали да се српски народ, који је био тако склон побунама, исувише не наоружа. Утичући и на цара Карла VI, противници Хилдбургхаузена успели су, најзад, да је цар у децембру 1737. године одлучио да се даље спровођење његовог плана обустави. Међутим, 1742. године дошло је до споразума са штајерским сталежима да за издржавање граничара плаћају годишње у готову, у брашну, праху и олову око 120.000 форинти.

IV

Реформе грофа Кевенхилера у Савско-дунавској граници.- Реформе Марије Терезије и њихов значај.- Реорганизација Карловачке границе.- Нова организација Савско-дунавске границе.- Пресељење дунавских граничара на линију Петроварадин-Земун.- Регулament грофа Енглсхофена за Славонско-сремску границу из 1747. године.- Сербелонијеве исправке Енглсхофеновог Регулamenta.- Новине барона Шерцера у карловачком генералату.- Банска граница.

После извештаја грофа Кевенхилера да је народ у Савској и Дунавској граници преоптерећен, да га на све начине експлоатишу и да

живи стално у страху од разбојничких банди, образована је била комисија, на чији је предлог устројена Земаљска депутација, која је у граници имала да води политичке, правосудне и полицијске ствари и целу управу у којој да доведе у ред. Економским стварима управљала је Комора, а војним Генерална команда. Да би учврстила безбедност, Земаљска депутација, која је ступила у живот 8. фебруара 1737. године донела је П а т е н т против разбојника, наредила је граничарима да их морају гонити и прописала казне за оне који се одају разбојништву. Када се вратио са бојног поља из Италије, гроф Кевенхилер је, позвао граничаре у доњој и средњој Савској граници, да се смире па им је опростио порезу која је била уведена 1718. године. Он је укинуо давање поклона официрима - "часть", изнуђивања која су вршена при обрачунавању десетка. Официри су граничаре искоришћавали највише зато што земље које су им биле додељиване нису имале економску опрему, па се нису могле обрађивати. Кевенхилер је и доњосавским граничарима отпустио робот који су морали давати за зидање осјечке тврђаве. И плате официра биле су мале, из којих они нису могли да купују ни униформу. Капетан је имао годишње 100 флоринти, војвода 48, барјактар 32, па је и то био разлог што су официри експлоатисали граничаре.

1743. године Марија Терезија је укинула Дворски ратни савет /Hofkriegsstelle/ у Грацу и уместо њега устројила Војни директоријум, коме је 16. октобра 1743. поставила на чело херцега Хилдбургхаузена. Тиме је он постао не само командујући генерал Унутрашње Аустрије него и вараждинског и карловачког генералата и личке оберкапетаније. Марија Терезија је 16. септембра 1743. године потврдила граничарима Статуте из 1630. године. Владавина Марије Терезије за развијање Границе представљала је епоху, јер је она устројила 17 регименти пешака и 4 хусарске регименте, 1 хусарски кор и Шајкашки батаљон по принципима које је поставио херцег Хилдбургхаузен. То је у првом реду била задруга и земљиште које се није смело ситнити, на којем је требало да се изгради јевтина и мобилна милиција и за унутрашњу и за спољну службу. При ступању Марије Терезије на престо граничарска милиција износила је око 45.000 људи. Када је изгубила Шлеску и када се против ње дигла и Француска, која је помагала претензије баварског принца на аустријски престо, Марија Терезија била је приморана да доврши организовање и карловачког генералата. И његову реорганизацију она је поверила херцегу Хилдбургхаузену и овластила га да предузме све припреме за организовање и других граничарских подручја. Хилдбургхаузен се примио тога задатка, иако је морао рачунати с тим да, поред ранијих, изазове против себе нове непријатеље. Али је Хилдбургхаузену при спровођењу његових реформи много олакшавало што је био материјално независан јер је био ожењен врло богатом наследницом принца Еугена Савојског.

Хилдбургхаузен је одлучио да у карловачком генералату устро-

ји 4 инфатеријске регименте (Личку, Огулинску, Оточанску и Слуњску) и 1 хусарски кор. Сваку регименту он је поделио на 4 батаљона, а батаљоне на 4 компаније, чији би број људства зависио од резултата који би се показао приликом пописивања људства и земљишта. Али када је попис био извршен, Марија Терезија је одлучила да у прве три регименте устроји по 4, а у четвртој 6 батаљона од око 18.000 људи, заједно са 4 хусарска ескадрона. За извршење тога плана било је потребно преко 270.000 форинти, за што је нађено покриће. Побуна која је услед тих реформи избила угушена је у крви, па је Марија Терезија остала при формама које је Хилдбургхаузен пројектовао. По Хилдбургхаузеновом Регуламенту обрст регименте имао је право надзора не само над лицима која су код компанија служила него и над њиховим породицама. Он је био заповедник не само у војним него и у политичким, грађанским и судским стварима, уз помоћ штабних официра. Хилдбургхаузенова Инструкција о суђењу садржавала је прописе о саставу суда, казне за нека кривична дела и сасвим кратке прописе грађанског и кривичног судског поступка. На подстицај Хилдбургхаузена Марија Терезија је априла 1747. године издала заповест да се регименте варајдинског и карловачког генералата сматрају регуларним, али да оне по рангу долазе уз регуларне, и да у рату треба да образују посебан кор или резерву.

После Ахенског мира, 1748. године Марија Терезија је имала у плану да створи војску од 180.000 људи, па је на све аустријске сталеже разрезала порезу за издржавање војске, чиме је унеколико растеретила унутрашње аустријске, штајерске, корушке и крајске сталеже који су дотле сами издржавали Варајдинску и Карловачку границу. Пошто је спровео организацију Границе, Хилдбургхаузен је напустио место главног директора, после чега су успостављени посебни генералати за Варајдинску и Карловачку границу, па су и једна и друга потчињене непосредно Дворском ратном савету у Бечу. Свака регимента бројала је тада 4.000 људи.

Да би искупила реч коју је дала угарским сталежима на Пожунском сабору 1741. године да ће делове Славоније и Срема који су били под Дворском комором инкорпорисати Угарској, Марија Терезија је образавала једну комисију и упутила је да војне дистрикте одели од Провинцијала. Комисија је предлагала да Савска граница добије пешачку и коњичку милицију, да се она подели на Савску и Сремску, и да Сремска иде од ушћа Босута у Саву на исток, а Савска од ушћа Босута на запад до Банске границе. Но како у томе делу Срема није било довољно људства да се од њега образује Сремска граница, комисија је упућена да преко 1.300 породица из Дунавске границе, које су становале на висовима и падинама Фрушке Горе, на десној страни Дунава, пресели на Дунав, на линију Петроварадин-Земун и да се оне појачају потиским граничарима на осам капетанија. Али је дунавским граничарима било допуштено да бирају хоће ли да остану војници или хоће да пређу под цивилну управу. Компа-

није из Петроварадинског Шанца, доцнијег Новог Сада, прешле су такође у Дунавску границу. У Савској су граници поједина села измењена да би се добило чисто војно подручје, па су из провинцијског територија образоване жупаније: вировитичка, пожешка и сремска.

Године 1747. израдио је фелдмаршал-лајтнант барон Енглсхофен нов Регуламента за Славонско-сремску границу, пошто је пре тога добио упутство да се држи нацрта који је био израдио гроф Баћањ, али је он у појединостима одступио од Баћањевог плана. По Енглсхофенову Регуламенту требало је да престане подела Границе на Дунавску, Сремску, Дољу, Средњу и Горњу Савску, и да се на експроприраној славонској и сремској територији устроје пешачке регименте: петроварадинска, бродска, градишканска и две хусарске. Требало је да пешачке регименте имају 5600, а хусарске 2100, укупно 21000 људи. У камералној општини Петроварадину дозвољено је било образовање једне компаније стрелца.

Енглсхофен је број људства у компанијама повећао и поделио их на одељења или класе. Прве три класе он је назвао војним обвезницима, који су били дужни да врше војне послове у земљи и ван ње, а четврта је требало да врши послове домаће економије. Зато су војни обвезници били слободни од плаћања порезе и од робота, док је четврта класа била класа контрибуената са обавезом да ради послове на утврђењима и да даје робот.

Енглсхофен је за издржавање доделио граничарима земљишта разне величине према региментама, док је официрима, да би граничаре сачувао од робота, доделио мање количине, а уз то обезбедио им извесну количину припадљености у природи и у готову. Ни официри ни војници нису били власници додељеног им земљишта, него само уживаоци, па их нису смели ни продати ни заложити. Енглсхофен је поново забранио давање већих поклона официрима. За мундир и опрему морали су се славонско-сремски граничари сами старати, па су морали уплаћивати извесне своте за трошкове регименте. Морали су плаћати и десетак у природи, од чега је допуњавана плата официра. У рату су граничари морали радити бесплатно на утврђењима, али официри нису смели примати бесплатне радове граничара.

Енглсхофенов Регуламент садржавао је и кратке прописе о кривичном и цивилном правосудју. Међутим, Енглсхофен није могао да свој план до краја спроведе, јер није прикупио 21000 војника, које је Баћањ пројектовао, па зато хусарска славонска регимента није била устројена. Зато је комисија која се састала у Бечу 1749. године решила да се славонске регименте устроје по Хилдбургхаузеновом начину. Да се формирају 3 пешачке регименте од по 6300 људи и 1 хусарска од 3200 људи, и да се вишак људства услед стапања 2 хусарске регименте употреби за комплетирање пешачких регименти.

Како се Енглсхофеново устројство регименти умногоме показало непрактично, добио је гроф Сербелони упутство да исправи недостатке Енглсхофеновог система. Највећи недостатак био је у томе што је исувише подигао бројно стање трупа, па је за образовање петроварадинске регименте недостајало 750 људи. Јула 1753. године био је донесен Сербелонијев Регламент којим су славонско-сремске регименте унеколико друкчије организоване. Сербелони је у првом реду повисио границарима квоту земљишта, па им је уместо 9 1/2 изделио по 12 јутара, а у бродској и петроварадинској регименти 13 и 20 јутара. Недостатак људства у петроварадинској регименти Сербелони је мислио да треба попуни-ти избеглицама који пристижу из Турске. По Сербелонијевом Регуламенту ове регименте у Славонско-сремској, Вараџинској, Карловачкој и Банској граници делиле би се у по 4 батаљона, а сваки батаљон у 4 компаније са по 240 људи. Хусарска регимента имала би 1200 људи, па је Сербелони на тај начин уштедео преко 7500 људи. Сербелони је укинуо класу контрибуената, па је њено људство доделио онима који су били обавезни да врше војну службу. По плану Сербелонијеву за војну службу требало је узимати из појединих кућа по један до два човека, а за хусаре само по један човек. Они који у службу нису узимани, били су "помоћници" што су се старали за храну и мундир оних који су служили. Сербелонијев Регуламент садржавао је и прописе о правосуђу којима су прописи Енглсхофеновог Регуламента унеколико измењени.

Земље које су граничарима издељене Сербелони је огласио на-следнима, па су граничарима на њих издаване повеће. Али је и земља и ратна опрема могла припасти само лицу које је стајало под војном влашћу. За зидање официрских кућа морали су граничари давати бесплатно и радну снагу и сточну запрегу. Иако су укинута десетак и допринос у новцу за покриће трошкова регименте, граничари су ипак морали плаћати извесне своте за набавку мундира и кожних реквизита, сразмерно земљишту које су уживали. Запрегу су морали давати бесплатно само за превоз новца регименте, фураже, оружја и при излазу на вежбе. Уконачење трупа у пролазу морали су граничари давати бесплатно, као и запрегу при грађењу чардака на Сави, путева и мостова. Хусари и гренадири били су ослобођени тих дужности.

После повлачења Хилдбургхаузена дошао је за команданта Карловачке границе барон Шерцер, који је такође изменио неке његове прописе. Тако је по његовом плану свака граничарска кућа, ма како мали посед земље имала, морала дати једног човека способног за службу. На Карсту, међутим, где граничарима нису могла бити издељена одговарајућа земљишта и ливаде, једног човека способног за службу морале су дати куће које су имале земље преко једног дана орава, јер су граничари имали прихода и од трговине, сточарства и уживали шумска права. Ниједна кућа није морала давати више од два човека, а хусара само једног. Мун-

дир је и у миру и у рату давао карловачким граничарима ерар, као и ствари од коже и пушку, док су сабљу и свежањ морали граничари сами набављати.

Банска граница није у то време још била законски организована, па је 1750. године била издата диплома која је регулисана права и дужности бана и сталежа у погледу те границе. Бан је потврђен као врховни капетан Банске границе, али је био подређен Дворском ратном савету. Граничари су били организовани у две инфантеријске регименте, Прву и другу банску које су имале свака по 4 батаљона. Граница је сем тога морала дати и једну регименту хусара.¹²

V

Војнограничарска права из 1754. године Вараждински устанак 1755.- Бегови узроци и последице.- Молбе и жалбе вараждинских граничара у вези са устанком.- Губитак привилегијских права граничара.- Вараждински регуламент из 1755. године.- Марија Терезија 1760. године прописује једнообразну униформу за све граничарске регименте.- Сједињене вараждинског и карловачког генералата под командом барона Бека.- Казнена нормала фелдмаршала Дауна.- Казнени систем у Војној граници.- Оптерећења граничара и вихове побуне.- Комунитети.

Оснивање аустријске Војне границе почело је, како смо видели, од посада које су биле смештене у појединим местима, које су удружене образовале више капетанија и великих капетанија, у Жумберку, Славонији, Хрватској и Приморској граници. Од капетанија и великих капетанија постајале су Границе, прво Славонска и Хрватска, које су после доношења Влашких статута 1630. проглашене генералатима којима је начело био постављен генералобрст. После ових основање су Банска, Савско-дунавска, Сремска и Потиско-поморишка граница. Као што је оснивање Војних граница ишло појединачно, тако су и статут, регуламенти, артиклибрифи, кривкартикли, којима је било регулисано питање управе, начина издржавања и дисциплине граничара, грађанског и кривичног правосуђа, питање обавеза граничара у погледу принудног и бесплатног рада, - били стварани мање или више за сваку Границу посебно, који један са другим нису били у свему сагласни. Идући за тим да организацију и управу свих војних граница уједначи, како би оне најбоље послужиле интересима Аустрије и владалачке куће, Марија Терезија је, продужујући дело херцега Хилдбургхаузена на стварању регименти у Вараждинској и Карловачкој граници, спровела устројење регименти и батаљона у свима војним границама које су постојале и које је она даље образовала, чиме је граничарске регименте потпуно изједначила са линијским трупима. Да би створила једнообразност у појединим региментама и у погледу службе, издржавања, дужности и дисциплине граничара, Марија Терезија је поверила

двојици својих људи, председнику судског колегија код Дворског ратног савета у Бечу Јенку и грофу Кордуи да о дужностима и правима граничара израде за подручје Вараждинске и Карловачке војне границе законик који је представљао прву творевину на пољу изједначења законодавства за те две Војне границе. Тај законик примењиван је и у другим војним границама, а 1788. године он је проширен и на Банатску војну границу.

Овај законик, назван **В о ј н о г р а н и ч а р с к а п р а в а**, садржи седам одељака: 1. О законима који се морају поштовати; 2. О граничарским судовима; 3. О поступку у грађанским парницама; 4. О земљиштима и војним ленима. 5. О последњој вољи, о наслеђивању по закону, о оставинској расправи, о лупилама и туторима. 6. О кривичном спору. 7. О таксама.

Главне одредбе Војнограничарских права, према изводу код Ваничека (до оригиналног текста нисмо могли доћи) јесу ове: У својим радњама и поступцима граничари се имају држати природног права и десет заповести божјих. Зато им је строго забрањено да презиру, мрзе и погрђују припаднике других вероисповести, а свештеници су дужни да о томе воде надзор. За војне обвезнике у Граници обавезан је Криксартикл, али само за људство које врши ратну службу, а не и за оне који се код куће баве економијом. Нико не сме грешити против природних и божанских права, против здравог разума и добрих обичаја. Канонско право према православнима може се примењивати само уколико то допуштају привилегије које су им дате. Прописи војног Регулamenta код пољских регименти могу се примењивати само уколико су у складу са граничарским уставом. Како су Војнограничарска права важила као норма за све граничаре и граничарске судове, она су им морала бити прочитана на годишњим смотрама заједно са Криксартиклом.

У сваком генералату постојао је генералски суд, а у свакој регименти суд регименте. Генералском аудитору био је додељен судски писар, а аудитору регименте синдик, као помоћници. Судовима су била додељена два оберофицира и два унтерофицира као асесори, без којих се судска расправа није могла одржати. Судови регименте били су, и у грађанским и у кривичним предметима, првостепени судови под које су потпадала сва, и војна и невојна, лица Границе, уколико нису потпадала под суд генералата. Генералски судови судили су у неким стварима као првостепени судови нпр. у личним стварима православних свештеника у грађанским и у кривичним стварима/, иначе као призивни, поводом призива против пресуда региментских судова. У ситнијим стварима судили су команданти компанија, против чијих су се пресуда странке могле обраћати суду регименте који их је позивао да пред њим расправљају. Суд регименте састојао се из аудитора или синдика и четири асесора који су били одређивани сваких осам дана. Аудитор и синдик водили су расправу у грађанским стварима и потписивали су пресуду коју су доносили асесори.

За одређивање расправе по тужби била је потребна дозвола команданта регименте. Тужбе су се могле предавати само на немачком и латинском језику, а ако је тужба била поднесена на матерњем језику, морао јој је бити приложен и латински превод. Поступак је био усмен и против туженика, ако ни на други позив није суду приступио, могла се донети пресуда због изостанка. Рок за призив износио је 10 дана, а ако суд регименте није дозволио призив, могла је странка тражити да га дозволи командујући генерал. Против другостепене пресуде призив је био допуштен само ако је потраживање износило 100 флоринти и више.

Назив војно лено, феудно добро, употребљен је први пут у једном акту грофа Кордуге, па су се и Хилдбургхаузен и сви доцнији организатори војних граница држали тога схватања. Тако је појам војног лена ушао и у Војнограничарска права аналогно провинцијској паорији према њиховом господару, са разликом да се у Граници спахијом сматрао сам цар. Граничар је и према њему стајао као кмет, кога нису теретиле, истина, све дужности које су теретиле кмета према спахији, али га је теретила дужност да врши војну службу. Према Војнограничарским правима одувек су постојала војна лена која су издавана као еквивалент за плату уз обавезу да уживалац мора вршити војну службу у земљи и ван ње. Али како су војни команданти при расподели земаља из интереса или немарности вршили злоупотребе, настале су пометње и незадовољства, па су Војнограничарска права морала судовима дати упутства како да поступају. Она садрже низ прописа о томе ко има право да ужива војна лена, прописе о задругама које су биле основа на којој је почивала установа Војне границе, као и појединачне прописе о томе ко наслеђује војна лена после смрти уживаоца у задрузи; шта бива са задружним некретнинама ако се члан задруге ожени и уђе у другу задругу; ако прими грађанску службу; ако се девојка из задруге уда за граничара са некретнинама или без њих; када се удовица преуда и др. Војнограничарска права садрже прописе и о примању страних лица у задругу и узимању досељеника из Турске, такозваних "приземљака"; о праву удовице официра на некретнине; о деоби некретнина које су поседовала више лица; о ограничењу права отуђења некретнина; о четири начина како су се некретнине могле стицати: наследством, преносом, браком и додељивањем од стране командујућег генерала.

Да би се уживаоци земаља могли од њих издржавати, оне су им према Војнограничарским правима дељене у разним количинама, према плодности земљишта. Ипак, у вараждинском генералату оне су биле нешто веће, јер су вараждински граничари морали сами набављати мундир и опрему. Јединица за мерење површине била је радни дан /земљиште дуго 60 и широко 40 хвати/, па је пешак у вараждинском генералату добијао 10 радних дана земљишта прве класе, 14 дана друге и 16 треће. У карловачком генералату пешак је добијао 8 радних дана земљишта прве, 10 друге

и 12 треће. Хусари су у оба генералата добијали нешто више, јер су морали издржавати кова: у Карловачком генералату 12, 14 и 16 радних дана, а у varaždinskom 16, 18 и 20. Уживалац није смео оптеретити војно лено, а будући уживалац није морао признати оптерећење обавезним. Само у изузетним, тешким животним приликама, могао је уживалац припустити веровној највише једну трећину некретнина на уживање, ако је граничарска породица могла из преосталог дела живети. Официрима је било забрањено да купују некретнине, а подофицир их је могао купити само ако није уживао минималну количину. Продаја некретнина била је дозвољена само оним кућама које су имале више некретнина него за службу обавезних лица. Поркулаби /по В. Мажуранићу/ заповедници градских посада под надзором капетана; по Лопашину кастелани, намесници градова/, војводе, кнежеви и поткнежеви морали су уступити земље које су уживали уместо плате тзв. "Почастбине" граничарима способним за службу и оне су престале бити наследним добрима. При додељивању некретнина истањан је сваком граничару "патент" који је потписивао командујући генерал, у којем су биле побројане војне обавезе граничара: да у оба генералата морају вршити ратну службу, а изван генералата да морају вршити стражарску службу на Кордону и бесплатно радити на зидању и поправкама војних зграда. Када су граничари били командовани на гарнизонску службу, или ван регименте у генералату, добијали су дневно, сем хлеба, 3 крајцаре. Сем војног лена граничари су могли слободно располагати осталим предметима свога иметка, па и за случај смрти, само су последњу вољу морали изрећи пред три или пред два сведока. Очева пушка припадала је синовима, а материно одело кћерима. Ни фондус инструкторс није се смео међу наследницима делити. Пунолетство се за оба пола стицало навршеном двадесетчетвртом годином. У погледу иметка који није представљао војно лено, било је места и наслеђивању по закону, па су покретне ствари а и куће, млинови, крчме и др. наслеђивани по наследноправним прописима Карла VI из 1721. године.

Војнограничарска права садржавала су и прописе о кривичним делима и казнама које су изрицане. Лицима која су напустила ратну службу, некретнине су одузимане и даване другима, иако се одбегли вратио. Дезертерство у рату сматрало се бекством испод заставе, па је тако и кажњавано, уз конфисковање читаве имовине. Ако је почињено убиство или друмско разбојништво, паљевина, и други какав опасан злочин, чији починилац није могао бити пронађен, морала су јамчити околна села и комунитети и у одређеном року пронаћи починиоца или положити у касу регименте 100 дуката. Ту уплату морали су помоћи и они који су се у време почињена дела налазили у кругу два часа даљине. Та залога имала се наплатити не по покретницама него по главама. Ако је починилац ухваћен, залога је враћана уплатиоцима. За кривични поступак важили су Криксартикл, прописи цара Карла V, Фердинанда III, Јосифа I и код на-

рода уведени обичаји.

Адвокати нису имали приступа код судова, па су аудитори били дужни прикупљати доказе и у корист оптуженог. Најтежи деликти суђени су по ратном праву, а у случају порицања оптуженикова могла је бити примењена и тортура. Тортура батињањем могла је изнети до две стотине и педесет удараца, а тортура по Бамберговом систему била је тридесет до тридесет и шест удараца оплетеним бичем по голим леђима. Ако је смртна казна била пооштрена, суд је могао изрећи да се пре погубљења осуђеном отсече рука, нога и језик. Набијањем на колац кажњавани су они који су пребегавали Турцима, давали им обавештења, или децу продавали Турцима. Смртна казна могла је бити извршена тек пошто ју је потврдио вараждински или карловачки генерал којима је припадало право мача (иус глади) и помиловања. У неким случајевима судио је преки суд који је одређивао обрст. Војнограничарска права прописивала су и казне због упадања у јавна и приватна добра, због лажних мера, кајишарења, уништења или паљевине шума, сече дрва у њима, давања склоништа побуњеницима. Она су садржавала и прописе о таксама у парничним предметима, за издавање исправа, за њихова оверавања, потврде уговора, истављање исправа и др.

Ако су после буне Стевана Осмокруга и његових присталица 1666. године ограничене повластице дате вараждинским граничарима 1630. године новим Статутима цара Леополда I из 1667. године Војнограничарска права, идући за централизовањем управе и њеним уједначењем у немачком духу, збрисала су скоро сасвим и остатке аутономних граничарских установа које су биле бар формално остављене на снази измењеним Статутима цара Леополда I. Војнограничарска права, преносећи дотадашњу судску функцију кнежева на судове компанија и регименти више и не помињу кнежеве као судску власт у Граници. Војнограничарска права сасвим укидају употребу народног језика код судова и прописују да се тужбе убуђе имају подносити само на немачком и латинском језику. Она су укинула и наследни карактер "почастбина", земаља које су уживали поркулаби, војводе, кнежеви и поткнежеви, па су од простих граничара наслеђене почасбинске земље одузимане и предаване кућама које су биле без земаља. Ова и друге одредбе Војнограничарских права којима су повластице граничара укинута или ограничене, створили су међу њима толико незадовољство да је требало да се нађе ма какав повод па да незадовољство избије у отворену побуну, што се и догодило почетком 1755. године. Те године требало је да царица Марија Терезија отпутује у Трст, па је намеравала да, путујући преко Вараждинске границе, изврши смотру граничара. Да би царици представио граничаре у што светлијем виду, вараждински командујући генерал, барон Којл, наредио је да сви граничари имају о своме трошку набавити нове униформе и да се од њих има покупити новац у ту сврху, иако је царица била одустала међувремено од свога

пута у Трст. Услед тога граничари су, револтирани, скупили се и за 21. јануар 1755. године позвали у утврђење Ровиште кнежеве из свих места вараждинског генералата да се саветују о повредама привилегија, где се скупило око 400 наоружаних људи. Они су позвали и све остале војне обвезнике да дођу у Северин са официрима које треба и силом да доведу, где ће се привилегије прочитати и о њима расправљати. У Северин су на уговорени дан, где се скупило око 17000 људи, донесене привилегије и читав низ статута и исправа, преко четрдесет, које су стављени у хранилиште, те и дању и ноћу под стражом чуван. У Северину је тада основана и проглашена Северинска слободна општина вараждинског генералата. За њеног председника изабран је капетан Петар Љубојевић, а за секретара поручник Ђуро Мартиновић. Неки од официра су се разбегли, а неке су граничари ухватили и побили. Када су привилегије прочитане, народ се разишао, док су се вође покрета организовали у намери да и даље делају.

Да би повратила мир и ред Марија Терезија је упутила комисију и ставила јој на располагање војску од 16000 људи, са коњицом и артиљеријом, да би могла скрхати отпор, ако би се он појавио. Пошто је комисија под вођством фелдмаршала грофа Најперга завршила истрагу, пала је пресуда којом су официри Петар Љубојевић, Ђуро Мартиновић и Лазар Кнежевић осуђени на доживотну робију, 15 лица је стрељано, међу њима 5 мускетара и 3 кнеза, док је 77 лица осуђено на радове у шанцевима, још нека на друге казне и имаће им конфисковано.

Побуњеници су своје молбе и жалбе били формулисали у 35 тачака економске, политичке и војне природе. Они су тражили, пре свега, да им се привилегије одрже; да на својим местима остану домаћи официри, кнежеви и депутирци као органи народне власти у општинама; да се учини крај самовољи и корупцији аудитора; да и даље остане стари мундир; да се тешки порески намети олакшају. Граничари су се жалили што официрима морају да дају бесплатну запрегу и дрва; што не могу да земљу продају и залажу, а шуме да искоришћују; што им се забрањује да држе козе; што се турским трговцима, калајџијама, забрањује да тргују у Граници. Граничари су се жалили и на злостављања од неких команданата. Најзад су православни граничари тражили да им се врати отети манастир Марча. Али је од тих захтева гроф Најперг, а после и нарочити изасланик из Беча, обрст Бек, мало усвојио. За привилегије је речено да владар има право да их мења ако се покаже да су штетне, како је још цар Фердинанд II изрекао, па су, томе доследно, одмах укинати сви оберкнежеви, кнежеви и поткнежеви, и њихову судску функцију преузели компанијски официри. Сваком селу додељен је по један обер и унтерофицир, који су преузели послове кнежева и уместо њих радили.¹³

Исте године када је избила наведена побуна, скупљене су све привремене наредбе које су биле донесене у вараждинском генералату, из

којих је обрст Бек израдио В а р а ж д и н с к и р е г у л а м е н т од 11. октобра 1755. године. Али тим Регуламентом Војнограничарска права из 1754. године нису изгубила важност, него су у деловима у којима нису измењена одржана на снази и судски аудитори и синдици морали су их као законик примењивати. Између осталог, тај Регуламент је потврдио укидање звања општинских кнежева и преношење њиховог делокруга на официре компанија. У настојању да организацију граничарских регименти уједначи, Марија Терезија је 1760. године прописала и једнообразну униформу за све регименте које су се између себе разликовале само различитим бојама на огрлици, што је остало у аустријској војсци све до слома аустријске монархије 1918. године. Униформа се састојала од клобука, оковратника са копчом, горњег капута, доламе, појаса, чакшира и ципела. Кабаницу за стражарску службу морали су граничари сами набављати. Ерарни мундир био је намењен само за ратну службу, док је мирнодопски, чији је главни део био гуњац боје униформе, сваки граничар могао сам набављати. Подофицири су уместо униформе добијали еквивалент од 6 форинти, а нижи 3 форинта и 36 крајцара, док су хусари добијали двоструку износ. Подофицири су се од редова разликовали по томе што су на клобуку имали ширит и што су им капутрок и долама били направљени од боље чоје. За официре је 1765. године била прописана нова униформа. Она се састојала од капута затворенозелене боје, са огрлицом и зарукављем боје граничарског среза и еполетама на раменима, црвеног прслука са једноставним дугметима, црвених мађарских чакшира, шешира са изрепканим ширитом и зеленог фрака са ауфплазима боје регименте и полусправљене огрлице, уз које се носио зелен прслук. Дугмета је регимента могла сама бирати. Фелдвобли, фирери и фуријери имали су зелене капуте и прслук, са мађарским црвеним, односно немачким чакширама. Подофицири су носили на глави качкет, који су имали разне ширите. Униформа каплара била је груба.

Да би своје реформе што успешније спровела, Марија Терезија је 1763. године сјединила вараждински и карловачки генералат и команду оба генералата поверила барону Беку, који се одликовао у седмогодишњем рату, очекујући од њега да ће увођењем реформи стишати незадовољство граничара, али је Бек међу граничарима више био запамћен по својим свирепостима него по хуманости. У то време пада и К а з н е н а н о р м а л а фелдмаршала Дауна, председника Дворског ратног савета, којом је он хтео да ублажи свирепости батинања граничара које су њихови претпостављени над њима вршили. По Дауновој Нормали капетан је смео наредити да се војнику удари највише двадесет и пет батина, а лајтнант седам. Даун је забранио гажење војника ногама, шамарање, ударање у ребра и у прса кундаком, ударање штапом по глави, рукама, прсима, врату, ногама. Али је Даун увео друге казне, између осталих трчање кроз шибе, кроз "улицу" од 60 до 100 људи, држање пушке над главом један до два

часа, а у случају пооштрене казне држање над главом две пушке и др.

Уопште, аустријски властодршци бринули су се да од првокласног граничарског војничког материјала створе покорну и гвоздено дисциплиновану војску коју ће ставити у службу монархијских и династичких интереса. Зато је приликом организовања појединих војних граница, поред питања о издржавању њиховог људства, увек истовремено и напоредо решавано и питање одржавања гвоздене дисциплине међу њима путем разних кривичних прописа, артиклбрифа и казених нормала, као и организовањем кривичног правосудја.

Правдајући потребу драконских казни суровошћу и дивљином српских досељеника, већ су први кривични прописи који су за граничаре били доношени предвиђали најстроже казне, телесне и смртне. А те казне неће престати да буду саставни делови кривичних прописа кроз читава два столећа. Већ Артиклбриф, који је по упутству надвојводе Карла 1578. године израдила комисија коју је он послао у Хрватску границу, садржавао је пропис о телесној и смртној казни. У Влашким статутима из 1630. године спомињу се телесна и смртна казна. У Регуламнету грофа Одвијера за Дунавску границу из 1727. године изречено је да се граничару који своје претпостављеном одрекне послушност или дигне руку на њега или пушку, има одсећи десна рука. Телесном и смртном казном кажњаван је граничар који је оставио заставу своје компаније и пришао другој. Строго су биле кажњаване псовке и грђе на српском језику, јер су оне доводиле до туче и убистава међу граничарима. Смртна казна вешањем била је предвиђена за тајне састанке граничара на којима би узело учешћа више лица. У Регуламенту који је гроф Кевенхилер донео за Савску границу 1734. године изречено је да се одсецањем руке и смртном казном казни повреда субординације. Регуламент је за крађу предвиђао казну трчања кроз шибе, а за тешке крађе смртну казну. Била је предвиђена смртна казна вешањем и уморством на точку. Кривоклетнику су била одсечена два прста.

У Артиклбрифу херцега Хилдбургхаузена, који је цар Карло VI потврдио 1737. године, предвиђена је нова врста казне, губитак привилегија, јер је Хилдбургхаузен водио рачуна о томе колико су граничари били осетљиви не само на губитак него и на најмању повреду привилегија. Хилдбургхаузенов Артиклбриф предвиђао је и казну принуднога рада, телесну и смртну и прогон читаве породице на смрт осуђенога, рушење његове куће и конфисковање имовине. Непокорност према заповестима команданта кажњаван је смртном казном, губитком привилегија и имања. Неодазивање врховној наредби да се измаршира на бојно поље повлачило је смртну казну и губитак привилегија, па су жене и деца починиоца прогањани из земље. Они који су одбегли Турцима па ухваћени били су натицани на колац, породице им прогоњене и куће порушене. У другом делу своје књиге Опис Славоније и Срема немачки путописац Таубе описује натицање на

колац, што је, како он пише, била свакидашња казна у тадашњој Турској и Угарској. Пошто је злочинац био положен го на трбух и чврсто везан, целат му је секиром одсекао један део стражнице и увукао дрвени колац који је на врху био окован и који су слуге целатове утеривале дрвеним маљем, док је колац целат рукама управљао. Ако је требало да злочинац буде најстроже кажњен, према садржини пресуде морао је целат колац управљати тако да он иде уз хрптењачу и изађе на леђа или рамена. У таквом случају могао је на смрт осуђени да живи и 24 часа, да пуши и да пије ракију. Али ако је требало да колац по пресуди прође кроз трбух, смрт је ускоро наступала. Хилдбургхаузенов Артиклубриф предвиђао је и смртну казну десетковањем, ако су читаве колоне напустиле бојно поље. За содомију кажњавало се спаљивањем на ломачи.

Комисија која је била изаслата да испита стање у Савској и Дунавској граници донела је 1737. године П а т е н т против разбојника, у којем је за оне који се после објављивања опроста - "пардона" нису вратили била предвиђена казна уморства на точку. У Војнограничарским правима из 1754. године била је предвиђена казна батинања до 100 удараца, тортура, трчање кроз шибе, шibaње по голим леђима, натицање на колац, а као поштрење казне могао је осуђеном бити одсечен језик, руке и ноге. Године 1772. Марија Терезија је регулисала казну трчања кроз шибе, па је прописала да за мања кривична дела осуђени пешак трчи двапут кроз "улицу" од 300 људи, коњаник кроз "улицу" од 150 људи, а за већа кривична дела да трче и по четири пута. Издата је 3. јула 1790. године К а з н е н а н о р м а л а, која је прописала какву врсту смртне казне треба да примењују судови, сматрајући да је смртна казна већама најтежа, казна одсецања главе мачем лакша, а казна стрељања пушком најлакша. Смртна казна над женама вршена је мачем. Казнена норма познавала је и казну ударања усијаног жига на леђима, батинање, а код жена и млађих људи корбачање, рад у шанчевима и затвор у тврђави. Иако је Марија Терезија 1776. године укинула тортуру, ипак је починиоцу, ако је дело упорно порицао, могло бити ударено до 60 батина. Казнена норма прописивала је и стављање у кврге, од фелдвекла наниже. Примењивао се и контрамарш кроз шибе, ако се осуђени одупирао да трчи, а као поштрење казне било је дозвољено да се шибе једанпут или двапут мењају. У Р е с к р и п т у од 7. јануара 1720. године Дворски ратни савет констатовао је да официри са војницима поступају варварски; да се ударци штапом врше само преко гађа које се квасе и да се казне тако претварају у свирепост. Да граничари нису увек са вољом вршили службу, доказује чињеница да су сами на себи вршили осакаћења само да би се ослободили војне службе. Казна свирепог бативања постојала је за све време Војне границе, а укинута је тек непосредно пред њено развојачење. Иако су граничари још 1580. године били ослобођени порезе и уконачења трупа, они су ипак, када је земља због ратова са Турском и

Француском долазила у тешко материјално стање, оптерећивани порезом у= коначењем па и роботом, против чега су се стално жалили. Материјално ста= ње савских граничара 1725. било је тако рђаво да су морали продава= ти имања да би платили порезу. Услед тога граничари су се тужили да су више оптерећени него паорија у Провинцијалу и да уз то морају стража= рити пред царским магацинима и у унутрашњости земље патролирати против разбојника и другог олоша. Зато су дунавски граничари тражили да буду ослобођени од робота, да им се не дира у земљишта која уживају, а офи= цијима да се редовно издаје плата као у Савској граници. Утолико више што су морали сами набављати коња, пушку, мундир и муницију.¹⁴ Како официри нису имали радне снаге да обрађују земље које су им биле изде= љене, а нису имали ни плате да би раднике могли плаћати и набављати потребна оруђа, они су приморавали војнике да им обрађују земљу. Да би се војници ослободили тога рада од официра је тражено да своје земље продају, али су они наследствима долазили до нових земаља и граничаре поново оптерећивали роботом, па је Дворски ратни савет морао да изда наређење да официри не узнемирују граничаре роботом. Али и када су граничари били ослобођени од роботања официрима, они су ипак били ро= ботом више оптерећени него војном службом.

Вођена су код граничарских бригада 1755. саветовања о роботу, с тим да се он смањи. Комисија која је заседавала у Винковцима под председништвом бригадира, чији ду чланови били штабни официри из три славонске регименте, груписала је тадашњи робот у три класе: царски, општи и приватни. У првој групи било је тринаест врста послова које су граничари морали обављати, у другој дванаест, а у трећој седамнаест. У каквој је мери тај робот узимао радну снагу граничара види се из по= датака који су 1775. године забележени, према којима је у бродској ре= гименти било радних дана ручних и стоком 204.902, у петроварадинској 148.715, а у градишканској 169.250. Рачунајући један дан са 15 крајца= ра, са колико се он откупљивао, представљао је наведени број дана вредност од 129.050 форинти и 5 крајцара.¹⁵ Тај принудни рад и опоре= зивање граничара не само да нису временом укинута него је у чл. 105 О с н о в н и х з а к о н а од 7. августа 1807. године изречено да у Хрватско-славонској граници морају уживаоци земаља бесплатно помага= ти јавним установама према величини земаља које уживају и давати по сваком јутру оранице и ливаде један дан ручног и пола дана рада живо= тињском запрегом. У члану 139. истог закона изречено је да сваки гра= ничар мора плаћати порезу према величини и продуктивности земље коју ужива. Тек чланом 62. О с н о в н о г з а к о н а од 7. маја 1850. године граничари су ослобођени принудног рада, али не и плаћања поре= зе. У члану 65. изречено је да до даљег расположења остаје порески си= стем који је дотле владао.

Граничари нису мирно подносили та искоришћавања којима су били изложени, крњења и одузимања привилегија и повластица, па су сем

вараждинске побуне, подизали још читав низ буна од којих смо неке напред описали, а којом приликом су злостављали, па и убијали царске изасланике и официре, после чега је долазила одмазда уз немилостиве и свирепе казне. А та незадовољства и побуне рађале су се међу граничарима већ одмах после њихова пресељења на аустријско тло, јер су били остављени без извора за живот, па су хтели да се враћају Турцима, што су неки и учинили.

Почев од побуна у XVII веку па до Кватерникове буне у октобру 1871. године граничари нису престајали да дижу буне због начина како су на својим насеобинама били третирани. Зато што је против царских људи народ подигао народни вођ Стеван Осмокруг са шест присталица осуђен је 1666. године на смрт и погубљен. 1710. године побуњени народ убио је у цркви у Рибнику, у Крбави, великог капетана сењског грофа Коронинија, заједно са његовим пратиоцем бароном Рамшислом, зато што су били изаслати да у Лици и Крбави спроведу коморску управу, под коју се граничарима није ишло. Савски граничари побунили су се 1715. године зато што су били приморани да раде на утврђењима у Броду, Градишки и Рачи, а дунавски у Петроварадину. Они су за рад били прво плаћани, али када се каса за зидање испразнила, били су приморавани да раде бесплатно, а доцније да за утврђења плаћају помоћни порез и лиферују дрво за печење цигле. Приморски граничари побунили су се 1719. године тужећи се да су приморани да дају конак за пет компанија Хохенцолерн-оклопника, чему су допринели неродица и опште осиромашење народа, као и повишење цене соли и гласови да им трампа сољу неће више бити допуштена. 1726. године жалили су се карловачки граничари да им крањски и корушки ставле приликом исплате ускраћују принадлежности у житу и тканинама. Избили су 1728. године немири у Лици против капетана Атемса и официра који су оптуживани да неправедно суде. Због тога су два кнеза и један заставник осуђени на смрт мачем и погубљени, а њихове главе натакнуте на колац на мосту побуне у Бјелају.

Граничари су се бунили и против Кордуиних реформи из 1732. године. Плаћени пешаци и хусари бунили су се што им је плата снижена, што је знатна територија била откинута од крижевачке оберкапетаније и припојена оберкапетанијама копривничкој, иванићкој и ђурђевачкој, и што им је уместо неисплаћене трогодишње плате требало да буде исплаћена нека мања свота. Побуна је избила 1732. године због умарширања једне немачке трупе, за коју се говорило да је послата од Коморе да Личане поново подвргне својој управи. Због те побуне Турлина Томљеновић је рашчережен на четири дела, а Вуку Гајићу, који је писао жалбе одсечена је најпре десна рука, па онда глава. Некима од побуњеника одсечена је такође глава и куће су им порушене или имања конфискована, а један је обешен уз конфисковање имовине.

У фебруару 1735. године вараждински граничари су се тужили

да официри пустоме шуме, да узимају таксе за гојење граничарских свиња, да траже да им се робота, да службена места продају и да их на све начине оптерећују и искоришћују: да их муче ловом, да их приморавају да вуку материјал за зидање, да официри продају граничарска земљишта, да се официрска места попуњавају иностранцима и др. Када је 1735. године у рату Аустрије против Италије требало да измаршира 4000 граничара, они су постављали услове (о условима в.с. 16). Тек пошто је обећано да ће им захтеви бити испуњени, и пошто је и херцег Хилдбургхаузен интервенисао, граничари су изишли на бојно поље, али су поднели молбу цару и тражили да је Хилдбургхаузен размотри. Побунили су се 1735. године и савски граничари када је требало да измарширају у Италију. Комора је сваком граничару дала по један дукат да би могао лакше набавити ратне реквизите, али су тај дукат неки представљали као капару да граничари постану редовни царски војници и говорили да се они зато неће више враћати својим породицама, него да ће бити продани на млетачке галије. Последица побуне била је да су неки официри побијени, а њихово се разбегло. Побуна се била проширила и на Дунавску границу. У Шиду је био убијен један пешак са два сина, а капетан је утекао у Петроварадин, па је у Шид командовано шест компанија оклопника. Гроф Траун, коме је било поверено да побуњенике умири, извео је све коловође побуне пред суд у Броду, који их је осудио на смрт и погубио.

Током 1742. године избила је побуна у Малој Влашкој, где је народ тражио да буде припојен вараждинском генералату, јер им имање, како су се општине тужиле, с дана на дан постаје све мање, али им молба није уважена. Немира је било и у горњој и средњој Савској граници, па је командант Славоније, генерал Енгелскофен, добио неограничену пуномоћ да побуњеника казни. Он је коловође осудио на смрт мачем и да им се главе истакну на зидовима Пакраца, док је кривице у Савској граници, који су пре него што су измарширали неке официре побили, повешао. Било је 1746. године побуна у Карловачкој граници због реформи које је херцег Хилдбургхаузен спровео, услед чега је један официр убијен, а неки злостављани. Од 24 затворена десеторица су осуђени на смрт мачем и конфисковањем имовине, од којих тројица са поштрењем казне на смрт на точку и да им се главе натакну на мотку и изложе јавном гледању. Избила је 1757. године побуна у једном делу Лике због Е г з е р ц и р р е г л а м а н а фелдмаршала Дауна, који је увео казну батинања, и што је код трупа уведена немачка команда. У тој побуни је један официр убијен, а један рањен. Од побуњеника двојица су осуђена на смрт мачем, а остали на разне казне. Имена тројице одбеглих била су прикована на вешалима и они оглашени за "фогелфрај". Звона којима се на узбуну звонило одузета су селу док се не покаје и поправи. Имена села Брувно и Ловинац исписана су на једну таблу која је разбијена. Ловинац је добио ново име, Св. Петар, а Брувно Св. Михаило. Пред развојачење Војне гра-

нице 1871. године букнуо је устанак у Раковачкој компанији огулинске регименте, чији су вођи били др Еуген Кватерник и новинар Бах, чланови Старчевићеве странке, коме је био циљ оцепљење краљевине Хрватске од аустријске монархије. Док су Кватерник и Бах у борби са гониоцима погинули, неколицина ухваћених били су погубљени.

Да је управа у Војној граници ишла све више путем централизованог војничког апсолутизма, доказује и случај војних комунитета. Образовање војних комунитета први је предложио барон Енглсхофен у сврху да се у Војној граници подигне занатлијски и трговачки staleж и да се зато грађани комунитета не употребљавају за војну службу. За комунитет је први проглашен Петроварадин, у коме је раније (од 1748. године) била смештена Компанија слободних стрелаца од 220 лица, који су били дужни да у случају рата бране тврђаву. Проглашени су 1753. године за комунитете Карловци, Буковац, Земун, Брод и Стара Градишка. Од 1763. до 1765. године комунитети су били устројени и у Хрватској војној граници, па је, изузев Ердеља, у читавој Војној граници било двадесет комунитета. Цар Јосиф II 1787. године укинуо је комунитете Винковце, Митровицу, Нову Градишку, Буковац и Белу Цркву, те их је потчинио региментама, пошто ни су могли да се издржавају и што су се у њима настањивали надримајстори, који су били у сталним размирицама са командама регименти. Комунитет је постао 1791. године и Иванић, 1792. године Бела Црква, 1794. године Панчево, те је са Бродом, који је такође поново постао комунитет, у другој деценији XIX в. постојало у Војној граници 12 комунитета. Комунитети Петроварадин, Карловци и Земун добили су и свој Р е г у л а т и в.

У првом стадију привилегија грађани комунитета били су ослобођени војне службе и администрацију у њима вршио је магистрат који су грађани сами бирали. Он је био прва инстанца, независна од регименти и потчињена непосредно вишим земаљским властима. Грађани комунитета били су ослобођени од робота спахији, порезу су сами разрезивали, уживали слободно дрво и имали право да носе приматлана сабљу.¹⁶ Петроварадин, који је био и компанија слободних стрелаца, имао је нешто друкчији устав од осталих комунитета. Када је гроф Мерси преузео генералну команду Славонске границе, он је у фебруару 1755. године донео И н т е р и м н о р м а л у за комунитете, којом је њихов дотадашњи устав изменио и потчинио их Генералној команди у Осијеку. По Мерсијевој Нормали за избор магистрата било је потребно одобрење Генералне команде која је изашиљала комесара. Комесар је на место судија и заклетника постављао по три кандидата и изабране уводио у дужност. Грађани комунитета нису морали служити војску, али су морали учествовати у рату против Турака.

Године 1780. пренесено је врховно вођство комунитета на инспектора мајора Естерајхера, који је још више скучио права комунитета.

Грађани нису више бирали варошког судију, него је генерална команда постављала на то место једног официра, а грађани су могли бирати два начелника града. По Регулативу који је дат поменутим комунитетима, вишове привилегије биле су и даље ограничене, јер, док је Енглсхофен обавезао грађане комунитета да бране само своју територију, а Мерси да се боре против Турака, дотле су морали по Регулативу за време изласка батаљона у рат и егзерцирлагера поседати утврђења у земљи, па и у миру и у рату давати трупамa уконачење. Начелника града је по Регулативу постављала земаљска управа из редова официра, а официрима су се могла попунити и места саветника, ако у комунитету није било других прикладних људи. За избор магистратских саветника бригадир је као комесар састављао кандидатске листе и при једнаком броју гласова одлучивао. Нов избор после три године вршен је само када су саветници били грађанска лица, док су официри остајали на својим местима.

Том линијом све већег милитаризовања ишао је развитак комунитета и у време када је већ почео да се спроводи кантонсистем који је тобоже требало да омогући слободнији развитак привреде, трговине, заната, науке и уметности. Али баш та настојања да се управа у комунитетима милитаризује, доказују да ни кантонсистему није био циљ слободан духовни и материјални развитак грађанства, него да се одељивањем војне од привредне управе може сва пажња поклонити војној организацији и она унапређивати. У таквом стању, под војном управом, остали су комунитети све до 1862. године, када је њихов положај био регулисан У р е д б о м о в а р о ш и м а.

VI

Образовање Ердељске војне границе и Шајкашког батаљона: Сикулске и румунске граничарске регименте.- Марија Терезија оснива 1765. године Генерални инспекторат и за инспектора поставља фелдцајгмајстера барона Бека. Његове реформе и централистичко уређење регименти.- Марија Терезија спроводи разграничење војних и провинцијских земљишта.- После смрти барона Бека Марија Терезија поставља за генералног инспектора фелдмаршала барона Шишковића.- Његове реформе.

Уверивши се какве су јој услуге учинили граничари у седмогодишњем рату, Марија Терезија је одлучила, још за време тога рата, да продужи оснивање граничарских регименти и у Ердељу. Први план за то саставио је командујући генерал и председник ердељског Губерниума барон Буков, у октобру 1761. године. По том плану, који је Марија Терезија одобрила 1762. године, требало је устројити пет инфантеријских и две ковичке регименте: на инфантеријске регименте и једну хусарску од Сикуљаца, а две инфантеријске и једну драгонску од Румуна. Предвиђају-

ли да једна инфантеријска регимента буде јака 3000 а ковичка 1000 људи, износили би ердејске граничарске трупе 17.000 људи, за чије је издржавање било потребно око 170.000 форинти.

По плану Букова требало је да граничари сами себе издржавају. Због тога се међу Сикулцима и Румунима јавио отпор, те су многи од њих који су већ били примили пушке ове одбацили. Сви су се били дигли против ослобођења граничара од порезе, јер би тиме остало становништво било још више оптерећено порезом. Бунили су се и спахије што граничари неће више потпадати под њихову власт.

Да би стисао немире, двор је изаслао фелдмаршала - лајтнанта барона Шишковића, који је, између осталог, предлагао да се Буков због нетактичног поступка према становништву смени са председништва ердејског Губернијума. Сем тога, Марија Терезија је изаслала једну комисију, чији је члан био и Шишковић, а којој је био задатак да за образовање Ердејске границе изради план. Комисија је израдила два плана, од којих се један оснивао на идеји да Границу, што се Сикулаца тиче, треба оснивати рачунајући са старим уставом Сикулаца који је умногом олакшавао организацију Границе. Сикулци, откако су се населили у ердејске крајеве, морали су на позив служити војску, па су им и земљишта, као и граничарима, додељивана уз ту обавезу. У земљи су се морали сами издржавати, а плату су добијали само када су излазили ван земље. Ти старински односи Сикулаца били су толико слични граничарским да је било потребно да добију само неке допуне, па да у свему одговоре потребама нове Војне границе. Тај план, који је комисија израдила ослањајући се на старе установе Сикулаца, царица Марија Терезија потврдила је 8. октобра 1763. године. Барон Шишковић добио је упутство да извиди немире међу Сикулцима и да кривце казни, а да према Румунима који су одбацили пушке поступи по увиђавности. Издао је и Р е с к р и п т у коме су означене главне линије устројства Границе коју владарка жели да оснује. План који је Рескрипт садржавао разликовао се од плана Букова нарочито у томе што је Буков хтео да за граничаре узме само оне који на то добровољно пристану.

Када је комисија почела попис у столици Чик, добила је извештај да су мушки становници места Мадефалва напустили жене и децу и избегли у шуме. На то је војска послала жене и децу да им поруче да се врате, иначе ће им куће бити порушене, а имање конфисковано. Но, они су одговорили да хоће да остану контрибуенти и да ће се сили противити. Али пошто је војска разбила 2.000 побуњеника који су изгубили 90 мртвих, 60 рањених и 400 заробљених, они су молили милост и подаргли су се попису. Сикулци који нису узели учешћа у нередима, били су годину дана ослобођени од сваког намета. За две сикулске и једну хусарску регименту које су образоване издат је 24. марта 1764. године Р е г у л а м е н т .

Комисија којој је стављено у задатак да организује ердејске румунске граничарске регimente поступила је слично организовању сикулских регимената, јер се и код Румуна могло ослањати на земљишне односе какви су постојали међу Сикулцима. Иако су Румуни у Ердељу били само трпљен, али не и законом признат народ, ипак је један део за заслуге које је стекао за ердејске владаре у ратовима, племићким писмима и даровањима био изједначен у правима са осталим народима у Ердељу, па је у њих било више врста племића, према дистриктима у којима су становали. Али у накнаду за то Румуни су били дужни, као и Сикулци, да врше војну службу. Иако су Румуни, према томе, могли бити силом приморани да ступе у граничарску војну службу, Марија Терезија није хтела да прибегава сили, па су се Румуни добровољно јављали за граничаре, те су насељавани на краљевским земљиштима. Најпосле су устројене и две румунске пешачке регimente и једна коњаничка. Те румунске регimente добиле су новембра 1766. године такође Регулмент сличан ономе који је дат сикулским региментама.

Требало је да буде образован Шајкашки кор још 1750. године. Требало је разрешити три компаније шајкаша – рабску, коморанску и гарамску, али је Марија Терезија одгодила њихово разрешење обзиром да су оне у турском рату учиниле знатне услуге. Сем тога шајкаши са горњег Дунава нису хтели да се селе, нити је народ у Шајкашкој хтео да служи, па је материјал који је био спремљен за образовање батаљона стављен у резерву, а места у Шајкашкој предата су Дворској комори уз реверс да, ако затреба, буду враћена.

Но, што им није успело 1750. године, успело је неких четрнаест година доцније. Поводом Рескрипта Марије Терезије издала је Угарска дворска комора 1763. године упутство дистриктском администратору да се општине Тител, Лок, Моторин, Гардиновци, Вилово и Жабаљ предаду војсци. Петроварадински обрст Матезен и ратни комесар Гарцули упућени су да ту територију приме, а мајор Станисављевић у петроварадинској регименти био им је додељен као помоћник. Но како је пописом установљено да има само 1679 лица способних за службу, обрст Матезен могао је да образује само три шајкашке компаније, уместо четири, и то: моторинску, жабаљску и тителску у укупној јачини од 431 човека. Редови су морали служити без плате, а у мирно време морали су, као и раније, плаћати порезу. У мају 1764. мајор Станисављевић именован је за команданта шајкаша и објављен је Регулмент који је садржавао одредбе о њиховим дужностима и дисциплини.

Батаљон је био потчињен команди у Петроварадину, а посредно Славонско-сремској генералној команди. Шајкаши су морали вршити службу и на суви и на води, у мирно време и у рату; одржавати безбедност на Дунаву, Тиси и Сави; прогонити разбојнике; спречавати кријумчарења и пазити на одржавање контумаца. Свакој компанији додељене су по три шај-

ке које су зиме смештене у петроварадинском зимовнику, а с пролећа су оправљане. Шајкаши су служили и на суву, па су се морали извезбати и за пешачку службу. Пушку и бајонет добијали су од ерара, а мундир, сабљу, фишеклије и друге реквизите морали су сами набављати. Кривична дела у шајкашком батаљону кажњавана су као и у регименти, а правосудје је било поверено команданту петроварадинске тврђаве. Прописи о уживању некретнина били су као и код граничарских регименти. Шајкашки батаљон био је комплетиран на четири компаније тек 1769. године па је обрст Шредер, коме је то било поверено, проширио шајкашку територију и на места Чуруг, Горњи и Доњи Ковиљ, Каћ, Сентиван и Госпођинце, те је број шајкаша тада износио 917.

У циљу олакшања војна служба извршена је 1764. године код свих регименти измена у организацији утолико, што су се регименте састојале уместо од четири од три батаљона и што су добиле нов Е г з е р ц и р е г л а м а н. Два батаљона имала су по шест, а трећи само четири компаније од по 200 људи, па је код свих регименти, у свима војним границама: Вараџдинској, Карловачкој, Банској, Славонској и Ердељској било 54.000 људи.

Да би војне границе биле стављене под исте услове, и да би установе које су већ биле уведене постале опште, Марија Терезија је мислила да ће то најбоље постићи ако врховну власт над свима границама концентрише у рукама једнога човека. Зато је барона Бека именovala за генералног инспектора. Његова власт простирала се на Вараџдинску, Карловачку, Банску и Славонску границу. Марија Терезија била је уверена да ће бароњ Бек имати и воље и способности да спроведе унапређење војних граница. Инспектор је имао дужност да бар једанпут годишње обиђе регименте. Када је имао ранг командујућег генерала онда је обилажење вршио са почасном стражом која је овом чину припадала. У једној Инст р у к ц и ј и Марија Терезија је одредила директиву по којој је Бек имао да ради, па је он израдио читав план за економски развитак Војне границе. Бек је био инспектор три године. За то време учињени су први кораци да се Граница, као војничка земља издвоји из провинцијске земље.

То је најпре спроведено у вараџдинском генералату. Услед честих и крвавих сукоба који су после устројства регименти избијали око границе појединих посела, образована је 1764. године једна комисија од чланова из војног и провинцијског подручја, која је пропутовала Границу и помоћу поверљивих људи испитала захтеве и жеље њенога становништва. За време рада те комисије одиграо се читав низ испада, јер граничари нису признавали њене одлуке, па су насилно упадали у земљишта и шуме које је комисија била додељивала. Пошто је утврђена једна деобна линија, именована је друга комисија да по њој повуче границу између војних и провинцијских земаља.

Да би онемогућио самовољу појединих властодржаца, Бек је у свима гранама граничарске управе увео комисије које су се састојале од више лица и имале право да се саветују и одлучују. У генералатима уведене су главне комисије, економске и школске, па су исте такве комисије уведене и у региментама, код којих је уведен једнообразан ред и најстрожа централизација, са зависношћу од виших власти, будући је то био једини начин да се учини крај дотадашњој самовољи официра. На основу недељних рапората компанија, мајори су израђивали целину и сваке недеље је реферисали обрстлајтнанту. Капетан је морао сваког месеца обилазити компанију од куће до куће. Тада су му граничари морали показати оружје, одело и реквизиите, којом приликом су дотрајале ствари избациване. Исто је тако капетан морао обилазити задруге и шуме и контролисати да ли шумари врше своје дужности. На парадној стражи читао се Регламан о понашању, а сваког месеца Криксартикл. Сваки дан су команданту компаније реферисали ресорни референти о случајевима које су запажали, а командант је састављао рапорт мајору. Да би се спроводила успешна одбрана од куге, устројене су код генералних команди и код команди регименти санитарне комисије које су радиле као саветодавна тела. Због прекорачења санитарних прописа комисија је могла казнити телесном, па и смртном казном.

У то време постојао је обичај да су официри своје шарже продавали по скупе паре. Тако је обрст своју шаржу продавао и по 16.000 форинти, капетани по 4.000 форинти, а ниже шарже за мање своте. Али су такве продаје биле штетне за интересе војне јер су оне затварале пут прекобројнима да добију места у војсци, и што су омогућавале да куповином долазе на официрска места и мање квалификована, или и сасвим неквалификована лица. Али је било официра који су услед рана задобијених у седмогодишњем рату, или због старости, постали за службу неспособни те је Марија Терезија таквим лицима дозвољавала да своје шарже продају, да војску напусте, допуштајући им да и даље носе униформе шаржи које су постигли. Али је продаја шаржи лицима ван регименте била дозвољена и у тим случајевима само ако се у регименти није за њих нашао купац.

Како су у карловачком генералату услед оскудице у земљиштима граничари западали у највеће материјалне тешкоће, Марија Терезија је настојавала да откупи расута феудна добра, која нису спадала под војну управу и да тиме повећа земљишни фонд граничара. Тако је Карловачком генералату припојено око 37.000 јутара земље, заједно са становништвом које је на њој становало. Марија Терезија донела је две Р е з о л у ц и ј е, једну за Карловачку, а другу за Вараждинску границу, којима је решила сва питања која се тичала разграничења војних и провинцијских земаља.

После смрти барона Бека за генералног инспектора војних граница, Марија Терезија је поставила барона Шишковића, па су Карловачка

и Вараждинска граница поново одељене. Седиште генералног инспектора није се више налазило у Карловцу, него у Бечу, где је барон Шишковић често председавао Дворском ратном савету. Услед тога се развило и одељење за Војну границу код Дворског ратног савета. Шишковић је у Бечу био потребан зато да би Марија Терезија могла од њега добијати мишљења у питањима која су се тичала Војних граница.

Шишковић је највећу пажњу поклањао војном развиту Границе, па је у том погледу извршио знатне реформе. На његов предлог укинута су гренадири и замењени стрелцима и артилеристима. Он је 1770. године увео нове припадљивости код пешадијског штаба, компанија и хусара; спровео је да даје ерар граничарима муницију за гоњење разбојника; увео је нов егзерциррегламан за хусаре; слао је дечаке у Беч да уче поткивачки и сарачки занат; спровео је реформе униформе (у боји, начину набавања) и да граничари не носе више опанке него ципеле; главна боја у униформи морала је бити бела са црвеним посуврацима, белим дугметима и сребрним гајтанима. Сваке друге године морало је бити вршено пописивање и смотра, а вежба је трајала сваке године месец дана. После укидања гренадира инфантеријске компаније имале су уместо 240 људи 255, те је свака регимента имала 4.080 људи, а читава граничарска војска у Инспекторату заједно са штабом и хусарима износила је 46.950 људи. За време Шишковићевог инспектората уведен је и нов систем за аусмарширање, тј. колико је која јединица морала давати војника за ратну службу. Шишковић је сем тога радио на изједначењу терета војне службе, па је обавезао и куће које дотле нису давале за службу способна лица да их у извесном сразмеру морају давати. У вараждинском генералату обавезани су провинцијалисти, који су уживали граничарске земље, да морају у помоћну благајну уплаћивати извесну своту. Само су неке куће и лица уживали ослобођење од те обавезе.

VII

Развојачење Потиско-поморишке границе и оснивање Банатске границе.- Ландмилиција у Банату.- Конвенција склопљена са потиско-поморишким граничарима 28. октобра 1750. године.- Едикти Марије Терезије из 1751. и 1752. године.- Марија Терезија полаже основе Банатској граници.- Устројење илирске и немачке банатске регименте.- Влашко-илirsка регимента.- Великокикиндски дистрикт.- Спајање и раздвајање Банатске и Славонске границе.- Правосуђе у Банатској граници.- Српска банатска граница 1851.

После освојења Баната од Турака 1716. године, јужна граница Угарске била је помакнута Пожаревачким миром (1718) преко Дунава у Србију. Услед тога Потиско-поморишка граница постајала је сувишном. Али ако је одржање Војне границе било сувишно у Потисју и Поморишју, оно

није било сувишно у јужнијим крајевима Угарске, у Банату, јер је Дунав Београдским миром (1739) постао граница према Турцима, те је због тога био још непрестано угрожен. Зато је Марија Терезија имала у плану да уместо развојачене Потиско-поморишке границе оснују нову Банатску границу. Банат је, откако је од Турака освојен, па све до 1779. био аустројска провинција под управом Земаљске администрације као највише управне власти.

Банатска војна граница имала је своју претходницу у Ландмилицији, коју је, основао гроф Клаудије Флоримон Мерси да би сачувао Банат после освојења од Турака. Ландмилицију је Мерси образовао већином од Срба који су прелазили из Србије, а које је он населио на неким од многобројних напуштених предија Баната. То је Дворски ратни савет у Бечу одобрио, само је тражио да се Милиција насели на крајњим границама Баната, да буде одељена од цивила и да једна компанија хајдука (пешака) износи 140, а хусара 100 људи. Још је Дворски ратни савет, чије је захтеве и цар одобрио, тражио да се Милиција образује само од исељеника из Турске, да се она може употребити у свако доба и на сваком месту, и да породице Милиције по истеку једне године плаћају годишње не 4, него 6 форинти, и да из слагалишта Коморе узимају по 1 центу соли за 2 форинта 18 крајцара. Та милиција имала је 4.200 пешака и кованика који су образовали четири оберкапетаније: у Темишвару, Чаколову, Хеђаку и Мутнику, а били су смештени у двадесет шанчева и посада. Врховни командант Милиције седео је у Ковину на Дунаву, због тога да би могао пратити кретање Турака. Уместо плате Ландмилиција је добијала на уживање земље, оранице и ливаде. Али се војни карактер Ландмилиције лагано губио, јер су хајдуци и њихови капетани мало помало подвргавани цивилним управним властима.

У аустројском рату за наследство наређено је привременом команданту Баната барону Енглсхофену да из њега, нарочито из Мерсијеве милиције, врбује један кор. Команда тога кора поверена је капетану Јосифу Симбшену. Овај кор учествовао је 1744. године у борбама у Чешкој. За време рата кор је повећан, а када се вратио наставен је на предијама, те их је Енглсхофен образовао у компаније и њихово подручје издвојио. После више година Банатска милиција добила је име Ландесбатаљона, док га је народ звао Симбшеновим батаљоном. 1751. године он је био подређен војној управи, а 1752. године опет Ландесадминистрацији, па је 1752. године бројао 1.634 пешака и 207 хусара.

Међутим, угарски Сабор 18. законским чланком из 1741. године тражио је да се Потиско-поморишка граница разреши и да се припоји угарским жупанијама, наводећи да би требало издвојити једну територију на којој би била образована нова граница. Марија Терезија није могла да се одлучи да одмах изврши инкорпорирање Потиско-поморишке границе, али је 1743. године ипак почела са развојачењем те Границе. Почетком 1743.

године распуштене су у Сегедину 2 компаније хусара и 1 компанија хајдука против своје воље. Они који нису хтели да остану под жупанијама, пресељени су у друге потиске шанчеве. Када је 1745. године развојачен Суботички шанац, допуштено је граничарима да остану под жупанијском влашћу, или да се заједно са иметком пресеље у друге шанчеве. Те исте године укинута су и шанчеви Сомбор и Брестовац. Године 1746. укинута су неки шанчеви у источном делу Поморишке границе, а средином августа 1750. године довршено је њено развојачење. Марија Терезија је 1747. године, најзад, пристала да се Потиско-поморишка граница и службено развојачи. Пошто нису хтели да остану под влашћу спахија и жупанија Срби су се иселили из Потиско-поморишке границе у Банат. Међутим, Марија Терезија одлучила је 1750. године да нареди њихово пресељење на југ. У ту сврху је у Бечу између изаслате комисије и граничара из Потисја и Поморишја 28. октобра 1750. године склопљена конвенција ове садржине: Свако лице на месту где се буде преселило плаћаће годишње 4 форинта, а уиуме порезе на иметак 3 форинта; со, пиво и ракију Милиција ће куповати од Коморе; а по наредби Земаљске администрације даваће стражу за одржање безбедности и друге граничарске страже; у ратно време Милиција ће измарширати у Банат и ван њега; док се Милиција налази у рату, њихове породице код куће неће плаћати порезу, а у случају смрти граничара добијаће помоћ.

Развојачење Потиско-поморишке границе изазвало је међу граничарима незадовољство, па су 2.400 наоружаних граничара упали у Банат, где су се населили око Липе и Панчева, док се један део под Хорватом и Текелијом иселио у Русију. За оне који се нису иселили ни у Банат ни у Русију, Марија Терезија образовала је 28. јуна 1751. године у Бачкој Потиски крунски дистрикт од четрнаест села са седиштем у (Старом) Бечеју. Организација Дистрикта и унутрашњи живот у њему сређен је посебним привилегијама (1751, 1774, 1880). Потиско-поморишким граничарима остављено је да се до краја септембра 1751. године изјасне да ли хоће да остану војници, или желе да буду цивили, па су се према извештају барона Енглсхофена 3.592 лица изјаснила за војничку службу. У Е д и к т у од 23. октобра 1751. године Марија Терезија наводи да није могла одбити сталече и редове Угарске да се територија Потиско-поморишке границе припоји Угарској, али да зато не намерава да вређа привилегије дате српском народу, него их је она 1743. године чак и потврдила. Зато се постарала да граничари који не желе остати на земљиштима на којима су дотле живели, добију друга, исто тако, погодна земљишта, на којима ће се моћи и даље спремати за војнички позив и вршити војничку службу. Али ће она, писала је царица, умети исто тако строго казнити све оне који подижу буне и покажу се непокорни према њеној вољи и њеним наредбама. Тако конвенција од 28. октобра 1750. године и Едикт Марије Терезије од 23. октобра 1751. године чине основу доцније

Банатске војне границе, која је не само дошла до милиције која је саму себе издржавала него је још Комори плаћала годишње око 22.000 форинти порезе.

Издала је Марија Терезија 29. јануара 1752. године други Е-д и к т којим је даље регулисано питање насељеника у Банату. У њему је речено да ће официри и капетани зависити од председништва Банатске администрације, а Милиција да ће бити потчињена својим официрима. Док не стигне председник Банатске администрације барон Енглсхофен, за надзорнике Милиције били су постављени велики капетан Новаковић и поткапетан Поповић. Када је пак Енглсхофен заузео своје место, он је сместио око 300 породица у чанадском, панчевачком и великобечкеречком дис-трикту и дуж леве обале Тисе, старајући се да се при насељавањима Милиција не измеша са цивилима. Доцније, у току 1752. године насељена је Милиција и на другим пределима Баната. Тражено је од Земаљске администрације да се села која Милиција насељава називају по именима чланова владалачке куће, али су Срби та имена одмах посрбљивали и места називали Јозепово, Враћево, Карлово, Леополдово, Перлез (по председнику Земаљске администрације Перласу) итд.

Енглсхофен је Милицију поделио у шест компанија и назвао ју Банатском ландмилицијом, па је између ње и изаслате дворске комисије 28. октобра 1753. године обновљена конвенција из 1750. године, образовано је шест компанија, које су заклете и распоређене у Враћево, Велику Кикинду, Мокрин, Меленце, Идвор и Ботош. Један део Симбшеновог батаљона претопљен је у Банатску ландсмилицију, док су из његових осталих делова образоване још две компаније нове милиције, те је тако Банат имао осам компанија са 3.583 пешака и коњаника.

Та милиција стајала је у политичком и административном погледу под председништвом Земаљске администрације у Темишвару, у врховној инстанцији под Илирском дворском депутацијом, у економском погледу под Дворском комором у Бечу, а официре јој је постављао Дворски ратни савет. Али како је Земаљска администрација занемаривала војну обуку Ландмилиције, а и дисциплина је у њој попустила, она је за ратну службу постајала све мање употребљива. Милиција није могла бити употребљена ни за кордонску службу, јер је била насељена на дугој линији од Крстура до Опава, и далеко од Дунава, док су две доње компаније биле растркане и без територијалне целине. Зато је Марија Терезија 1764. године наредила да се Ландмилиција стави у стање службе и да се на дужини од 24 миља постави прекинути кордон, чиме је наредила да се на доњем Дунаву устроји Банатска граница.

Али како се цела територија на којој је требало да она буде образована налазила под Илирском дворском депутацијом, јер је Банковни фонд са свима приходима те територије имао хипотеку, морао је Дворски ратни савет ради предаје Милиције војној управи и одступања територије

да се споразуме са Банковном депутацијом, па је до тога споразума по= средством једне нарочите комисије и дошло. Ипак, да не би државни при= ходи били умањени, земљиште је било уступљено уз услов да Милиција и даље плаћа порезу, и да вишак, после покрића издатака, припадне комор= ској каси. Основа за уређење Банатске војне границе била је конвенција која је 1750. године склопљена са Милицијом, а Дворски ратни савет је за будуће граничаре, између осталог, утврдио да имају бесплатно врши= ти кордонске страже; спречавати криумчарења, у земљу и из ње; чувати безбедност земље и гонити разбојнике; вршити стражу у Темишвару уз ра= није награде; плаћати дотадашњу порезу по главама и на имовину, а со, пиво и ракију, као и дотле куповати од Коморе. Поред тога, граничари ће и даље уживати земље које су им додељене, пореза им се неће подизати и др.

Седмогодишњи рат показао је корисност Војне границе, а то су војни кругови у Бечу искористили да издејствују проширење Границе у Срему. После дужег преговарања одлучено је да се у Границу укључи свих 11 села властелинства Војке, која су откупљена од спахије Георгија Бер= ната за 72.843 форинте 43 кр. Ово је извршено у пролеће 1767. Овим је закључено питање проширења граничарске територије у Срему, па се "Срем= ска" војна граница све до развојачења одржала у опсегу створеном 1767. године.

Године 1766. одлучено је да се устроји Илирско-банатска ре= гимента, па су обрстлајтнант Сечујац и ратни комсеар Гарцули били упу= њени да припреме радове за њено образовање. Према попису који је извр= шен у јануару 1765. године Банатска милиција је бројала 6.744 лица, али како у погледу исхране још није било тачних података, одлучено је да се привремено образују само два батаљона физиљера и две компаније хусара, пешачке компаније са по 240, а хусарске са 80 људи, што би из= носило 2.880 пешака и 160 коњаника. За једну граничарску породицу од= ређено је 24 јутра земље без пашњака, па су земље додељене и официри= ма. Одређене су и плате у готову, па су укупни издаци за два батаљона и хусарске компаније износили око 34.000 форинти. У фебруару 1766. го= дине питање образовања оба батаљона било је решено. Број људи код пе= шачких компанија остао је исти, док је код хусарских повишен на 120. Рачунало се да ће се Илирско-банатска регимента моћи комплетирати до= сељеницима из Провинцијала и прирастом, и да ће се нешто од исељеника из Русије вратити.

Године 1766. и 1767. извршено је премеравање читаве грани= чарске територије од Сакула до Оршаве, па и даље преко Мехадије до Ка= раншебеша и Демиркапије. Изаслата је 1766. и једна локална комисија ра= ди изравнања потраживања која су једна од друге имале камерална и вој= на благајна, и ради издвајања војничког земљишта од провинцијалског. Та комисија доделила је горњим компанијама 14 места: Крстур, Јозепово, Мо=

крин, Велику и Малу Кикинду, Карлово, Браћево, Кумане, Меленце, Тараш, Боташ, Шанац Сиге код Перлеза и Леополдово /Ченту/, а довим компанијама 3 места, и накнадно још читав низ места. Али тек 1770. године извршена је размена коморских и војних земљишта, и пресељење породица са једних на друге.

Једновремено са устројењем илирско-банатске регименте предузете су припреме и за образовање једне немачке граничарске регименте у Банату. Да би се растеретиле обавезе инвалидских завода према инвалидима, Марија Терезија је још 1761. године одлучила да у Тамишком Банату и у Ердељу насели војнике инвалиде који би се још могли употребити за неки рад. Њима је било обећано да ће им се изделити земљиште за издржавање; да ће бити слободни од порезе и других терета за време од три године; обећана им је и плата за пола године и дозвољена женидба. За спровођење тога насељавања образована је комисија и једна насељеничка благајна. Иако је регимента која се имала устројити названа Немачком, инвалиди од којих је требало да буде образована регимента нису били само Немци, него је међу њима било и Чеха, Пољака и других. Били су упућени позиви командантима четири инвалидске куће у Бечу, Пешти, Прагу и Птују ради одашљивања инвалида, а банатској Генералкоманди да се постара за преузимање инвалида који буду стигли. Свака инвалидска кућа требало је да образује по једну компанију од по 200 људи, са мундиром и пушком, са обер- и унтерофицирима да их пошље у Банат. Са те четири компаније почело је оснивање немачко-банатског дела Војне границе, а касарне у Панчеву и Белој Цркви биле су одређене да их сместе. У исто време издата су упутства да се што пре премере и попишу земљишта, и да се у једну кућу сместе и по четири човека, те да се упуте како да обрађују земљу оруђем, које им је дато. Задатак инвалида састојао се у томе да, пре свега, преузму гарнизонску и стражарску службу од редовних трупа које су у Банату биле размештене. Издата је Декретива, која је регулисала сва питања која су стајала у вези са пресељењем инвалида: у погледу оружја које ће им се дати, привременог опороста од порезе и даљег опорезивања, плате које ће добијати, куће које ће се насељеницима подизати и шта ће добијати од ерара бесплатно; у погледу предујмова, као и неотуђивости земаља које ће добити. За почетак комисија је одредила 12 места за насељавање инвалида: Сефкерин, Јамбуку, Српско и Немачко Панчево, Старчево, Хомољцу, Брестовац, Плошић, Ковин, Острово, Гај и Дубовац. Пресељено је 959 породица које су хтеле да иду под Комору, па је 557 кућа уступљено инвалидима. У лето 1765. године инкорпорирана су и села Сакуле и Опаво.

После тога прошло се одмах на организовање насељеничке милиције. Одређено је да компанија има 200 људи, именовани су штабни официри и предвиђени официри и шарже код компанија. Куће које су насељеници подизали биле су од набоја и покривене трском. са по две собе,

једном комором, једном предњом и једном задњом зградом, али су две куће имале заједначку кухињу. У почетку су две куће имале једну краву и за сваку кућу било је издељено 20 јутара земљишта, али је упутство гласило да се, уколико постоји потреба, појединим кућама може доделити и више. Немачка насељеничка регимента имала је 1766. године осам компанија: у Сефкерину, Јабуци, Српском Панчеву, Немачком Панчеву, Старчеву, Хомилици, Брестовцу и Ковину. Доцније образована је и девета компанија, па су све заједно имале 3.396 душа, са 1.280 одраслих. Свакој компанији било је подељено 3.860 јутара обрадиве земље. И код немачких регименти биле су уведене задруге, па су у једној кући била смештена по четири инвалида. Како није било изгледа да ће се даља насељавања вршити из Баната, помисљало се на досељавање из Немачке, одакле су се 1764. године јавиле породице које су хтеле да се преселе. Али су се селили и Срби и Румуни из Баната. Већ је 1765. године у Немачком Панчеву било Румуна, па су те године насељени Румуни у Иланцу и Ново Село. У то време насељени су Срби и у Долово, а у Селеуш и Алибунар Румуни. Породице из Немачке јавиле су се опет 1769. године. Цело насељавање немачко-банатске регименте стајало је 951.340 форинти, а то је издато на зграде, стоку и оруђа.

Да би допунио територију Банатске границе, цар Јосиф II је наредио да се нека места од Жупанека преко Мехадије до Марге уступеради образовања влашког батаљона. Његово образовање било је поверено обрстлајтнанту барону Папили, за што је Комора дала 30.000 форинти. Папила је позвао сеоске кнезове и угледне људе у Караншебеш и Мехадију да чује њихово мишљење, па су они пристали да се и у Банату устроји Румунска граница. Тако је 1769. године образован Жупанечки влашки батаљон, који је обухватао 35 места са четири компаније. Штаб батаљона налазио се у Мехадији.

Банатска граница добила је 1769. године Кордонски и регулатив на основу кога је организована гранична кордонска служба. Устројене су биле три дунавске кордонске команде: код Оршаве, Ниша и средња и код Панчева виша. Кордон је у Банату снажно подупирала тврђава у Темешвару. Он се делио на миран, сумњив и опасан, па је стража у другом била подвостручена, а у трећем учетвостручена. У илирској регименти кордонски ланац имао је у редовно време 54 страже, а у време куге 98, са посадом од 563, односно 744 човека. За време куге по сада је, сем у дрвеним чардацима који су стајали на стубовима, била смештена и у колибама направљеним од земље и трске које су образовале међустраже на раздајинама од дванаест до тридесет минута. Уведен је 1769. године немачки Екзерциррегламан и обавезни годишњи маневри. Уведен је у униформи бео вафенрок и плаве чакшире, а од 1772. до 1774. године уведен је и у Банату Шишковићев Службени конститутив, који је важио у Славонији. Уведена је 1774. године униформа мр-

ке боје, која је остала све до развојачења Границе. Како ни немачка ни илирска банатска регимента, као ни влашки батаљон нису били комплетни, Марија Терезија је наредила да се осам предија припоје немачкој банатској регименти. Исто су тако неки крајеви, Клисуре и Крајина, па и Долина Алмаша припојене илирској, односно влашкој регименти, а доцније илирској још нека места. Припојена је 1773. године Банатској граници и Бела Црква. За Србе који нису хтели да остану војници образовања је Марија Терезија привилегијом од 12. новембра 1774. године на територији горњих компанија бивше Ландмилиције великокишински дистрикт који се састојао од десет општина и постојао до 1872. године, када је припојен торонталској жупанији. Становници Дистрикта који су хтели да и даље остану војници, иселили су се из дистриктских села у друга места Баната.

Дворски ратни савет донео је 1774. године одлуку да се Влашки батаљон са илирском региментом споји, па је та нова регимента названа влашко-илирском региментом, а обрст Папила опуномоћен је да са два помоћника спроведе већено организовање. У регименти је било 16 компанија. Она је обухватала 99 села са 11.313 лица способних за службу и 4.561 полуинвалида. Свака компанија имала је 240 људи, а регимента 3.840. У ту регименту утопљене су и 704 породице из девет разрешених горњих компанија. За унутрашње уређење регименте поставио је барон Шишковић ове директиве: граничарима слободни од десетка, али морају плаћати порезу, годишње 4 форинта од радне главе и по јутру 17 крајцара. Сваки човек мора годишње бити на стражи на кордону 60 дана, за то је примао 12 крајцара дневно. За команданта влашко-илирске регименте именован је барон Папила, чије се седиште налазило у Белој Цркви.

У мају 1776. године предато је шеснаест српских места западно од Уљме Немачкој насељеничкој регименти. Да би се управа и војна служба олакшале, 1777. и 1778. године у Банатској граници мања села су спајана, а она са растрканим кућама збијана и премештана. Проширена је 1778. године важност Војнограничарских права и на Банатску границу, те је слободно располагање некретностима и у њој ограничено. Тек у пролеће 1783. године довршено је коначно арондирање Банатске границе. Угарско намесничко веће издвојило је из новообразоване крашовске жупаније четрнаест места која су припојена влашко-илирској регименти. Извршена је 1783. године извесна измена код генералних команди ради већег концентраса управе. Дотле је за Карловачку границу постојала Генералкоманда у Карловцу, за Банску границу у Загребу, за Вараждинску у Копринвици, за Славонско-сремску у Осијеку, а за Банатску у Темешвару. Царском резолуцијом спојена је Генерална команда вараждинске границе са Оберкомандом Банске у Загребу. Банатска и Славонска генерална команда спојене су и премештене из Осијека, односно Темешвара у Петроварадин, па су њој потчињене бригаде у Панчеву и у Винковцима. Одељена је 1792. го-

дине Банатска граница од Славонске и подређена Темишварској генерал=
ној команди, а Славонска поново образована. Почев од 1769. године при =
појене су граничарске регименте регуларним региментама, па су носиле
бројеве 60-76. Од 1790. године граничарске регименте посебно су озна=
чене од 1 до 17, па је немачко-банатска регимента добила број 12, а
влашко-илирска број 13. Почетком XIX века Кордон банатских регименти
протезао се 67 миља Дунавом од Панчева, од којих је 47 миља падало на
влашко-илирску, а 20 миља на немачко-банатску регименту. На Кордону је
у редовним приликама стајало 565 људи, а у случају опасности морало
је помагати читаво становништво. Дуж Румунско-илирске регименте посто=
јао је 71 чардак, а дуж Немачке 58 чардака. Када су Турци попалили чар=
даке, на њиховим местима су изграђене колибе од блата и сламе. Површи=
на Банатске границе износила је 145 квадратних миља, са око 144.000 ду=
ша.

Банатска граница је добила 1820. године због свог великог
простора две одељене бригаде, у Панчеву и у Караншебешу. Панчевачкој
је био подређен комунитет Панчево и немачка банатска регимента, а оној
у Караншебешу Бела Црква и румунско-илирска регимента. Један део ру=
мунско-илирске и немачке регименте издвојен је 1838. године и од њих
образован Илирско-банатски батаљон, јер је штаб у Караншебешу био да=
леко од тих места. Место штаба илирско-банатског батаљона била је Бе=
ла Црква. Редуцирана регимента добила је име Румунско-банатска грани=
чарска регимента. Одлуком владаревом од 23. маја 1845. године Илирско=
банатски граничарски батаљон комплетиран је у регименту, те му је од
немачке регименте припојено осам села. Тако је свака банатска регимен=
та имала по дванаест компанија. Нова регимента потпадала је под панче=
вачку бригаду и добила број 18.

Правосуђе је у Банатској граници било регулисано Војнограни=
чарским правима из 1754. године, која су на њу проширена 1778. године.
У предметима до 10 форинти судио је командант компаније. Суд првог
степенa био је региментски, над којим је стајао генералски Обергерихт
у Темишвару. Региментски суд састојао се од аудитора, а генералски од
обераудитора и асесора, оберофицира и унтерофицира, у којима је рефе=
рент био синдик. Устројени су 1787. године апелациони судови као дру=
га инстанца, док је трећа био Дворски ратни савет као Врховни суд. У
новембру 1810. године сви су апелациони судови били сједињени у Петро=
варадинском, а новембра 1815. године устројен је Општи апелациони суд
у Бечу.

Образована је 1851. године Српско-банатска граница припаја=
њем петроварадинске регименте бр. 11 банатским региментама. Регименте
су образовале бригаде у Панчеву и Караншебешу, које су припадале диви=
зији у Земуну. Граничарске регименте бр. 11, 12, 13, и 14. и шајкашки
батаљон сачињавали су са Војводством Србијом и Тамишким Банатом једно
земаљско подручје. У Граници је законодавна власт припадала цару. У
војним кривичним делима граничари су били подложни војном Кривичном

закону који је био објављен П а т е н т о м од 15. јануара 1855. године. Главни извор цивилном праву био је О с н о в н и з а к о н од 7. маја 1850. године. Судови су имали три инстанце. Кривични судови регименте налазили су се у Панчеву и Белој Цркви, а трећа инстанца била је Министарство рата у Бечу. Када је 1850. године Ердељска граница разрешена, добила је илирска банатска регимента број 14. Ова је септембра 1860. године названа српска банатска граничарска регимента број 14. Када је укинута бригада у Оршави, образована је Бригада у Белој Цркви, којој су биле потчињене регименте број 13 и 14, док је панчевачка Бригада напуштена и 12. регимента потчињена Бригади у Петроварадину. Граничарске трупе 1860. године изједначене су у рангу са линијским трупама. Штаб немачко-банатске регименте био је у Панчеву, румунско-банатске у Караншебешу, српско-банатске, која се налазила између Немачке и Румунске, у Белој Цркви, а компаније су биле размештене по селима. Униформа немачко-банатске регименте била је капут затвореномрке боје, небоплави ауфшлази и оковратници, узане отвореноплаве чакшире и бела дугмета. Униформа румунско-банатске регименте иста је као и униформа немачко-банатске регименте, само су јој ауфшлази и оковратници били боје јегуге, а униформа српско-банатске регименте била је као и Немачке, само су јој дугмета била жута.

VIII

Кантонсистем цара Јосифа II који спроводи генерал Же-нејн.- Примедбе на пројект тога система.- Цар Јосиф усваја план барона Де Винса.- Кантонрегулатив од 14. фебруара 1787. године.- Мишљење о Кантонсистему барона Вајалића и Дворског ратног савета. Цар Јосиф поставља грофа Колореда за генералног инспектора.- Укидање Кантонсистема 1. новембра 1800. године.

У време увођења Кантонсистема, крајем осамдесетих година осамнаестог века, Војна граница обухватала је земљиште које се протезало од ушћа Зрмање у Јадранско море до Златне Бистрице, на граници Буковине, са дужином у ваздушној линији од 108 немачких миља, са површином од 8.631 квадратне миље и са око 900.000 становника. Ако је Марија Терезија радила на проширењу Војне границе и на њеном устројству ради учвршћивања аустријске монархије и владалачке куће, њен син, цар Јосиф II, ишао је за тим да материно дело још више унапреди. Да би то постигао, прва тачка његовог плана састојала се у томе, да се увери какав систем постоји у Војној граници. Зато је упутио барона Же-нејна обрста немачко-банатске регименте да пропутује читаву Границу и да му поднесе извештај о својим запажањима. Женејн је обишао Границу током 1782. и 1783. године и установио да је у њој стање врло неједнако, нарочито да култура земљишта у разним врстама обраде неједнако напредује: да се граничарима не исплаћују уредно принадлежности и да они

зато намете не плаћају; да у шајкашком батаљону постоји само пореза на главе, а не и на земљиште; да се земљишта додељују самовољно и др. Зато је цар наредио да се у Граници спроведе попис, да се уведе пореза само на земљу коју треба поново премерити, и да се управна администрација одели од војне. Цар је у оптерећењу штабних и виших официра политичким и економским пословима видео сметњу напредовању војних послова, па је хтео да поред војне управе уведе самосталну економску управу и да на тај начин у управи Границе уведе двојни систем. Требало је да основа новог устава буде већа брига за култивисање земљишта, па је цар упутио Женејна да спроведе његов план. Женејн је одређен због тога јер је он у немачко-банатској регименти већ раније спроводио идеје цара Јосифа благодарећи добром земљишту и прегалаштву немачких насељеника. Женејн, који је међувремено био унапређен за генералмајора, извршујући налоге цара Јосифа, образовао је поред регименти и кантоне, почињући пописом и разделивањем земљишта, оснивањем земљишних књига и др.

План за образовање Кантон система требало је да отпочне индивидуалном расподелом земљишта, па је Женејн при издељивању земљишта поделио на три катара и поседнику једне четвртине земљишта у првом катару доделио 2 јутра оранице, поседнику једне половине 4 јутра, а поседнику три четвртине 6 јутара у првом, 6 јутара у другом и 6 јутара у трећем катару. Поседник целог земљишта добио је у сва три катара по 8 јутара, а поседник у пет четвртина у сваком катару по 10 јутара оранице. Поред оранице добијали су поседници у мањим или већим количинама и ливаде.

Фелдмаршал-лајтнант гроф Колоредо, командујући генерал Славоније, ставио је на план о увођењу Кантонсистема низ својих примедба, од којих је најважнија та, да ће Кантонсистем државу стајати много скупље него дотадашњи систем без двојне поделе. Своје примедбе на Кантонсистем ставила је и Генерална команда Банске границе, али све те примедбе нису поколебале цара Јосифа да га ипак спроведе.

Да би се могла добити поуздана основа за одмеравање порезе на земљишта, цар Јосиф је у фебруару 1786. године издао П а т е н т којим је наредио да се премере земљишта Границе. Дворски ратни савет именовао је комисију која је са поткомисијама и оберкомисијама /генералним командама/ извршила премеравање земљишта. Ипак, услед примедби које је ставио гроф Колоредо и Банска генерална команда, упућен је председник Дворског ратног савета, фелдмаршал Хадик, да грофа Колоредо и генерала Женејна позове на конференцију која ће претрести примедбе стављене против Кантонсистема и резултат саопштити цару. Сем тога цар је одлучио да сазове и три граничарска генерала да и они даду мишљење да ли ће се планом генерала Женејна моћи постићи да граничари буду и муњнији, задовољнији и способнији за ратну службу. Гроф Хадик је мишљење конференције унео у записник и поднео цару на одобрење, после че-

га су генералне команде добиле налог да Кантонски устав израде у појединостима. Елаборат фелдмаршал-лајтнанта барона Де Винса највише се свидео цару те је Кантонсистем према њему требало да буде спроведен.

Према службеном тумачењу Кантонсистему била је сврха да се у војсци, поред војних интереса, води рачуна и о интересима грађана. Свака регимента имала је два батаљона и две дивизије за одбрану земље. Када батаљони изађу на бојно поље. Компанија је имала у мирно време 160, а у ратно 200 људи. Прекобројни су попуњавали компаније код којих је број људи спао испод минимума. Обрсти су отправљали чисто војне послове и њима је било подложно само људство које је вршило војне дужности. Граница је, сем сикунских хусара, имала у миру 48.434 човека, а у ратном стању 57.426 људи, а са одбрамбеним дивизијама 68.944 човека. Момчад се морала заклињати на Криксартикл.

У Кантонском уставу постојали су и прописи о војним вехбама, о мундиру и о припадностима граничара у новцу. Сваки граничар је добијао годишње 12 форинти, али је у мирно време морао вршити кордонску службу. Изузев Банатске границе, где се робот плаћао још од времена образовања регименти морао је сваки граничар способан за домаћу службу давати бесплатан робот од 18 дана годишње за јавне сврхе, док је марвинче за вучу морало радити годишње 4 дана. Робот се могао испити за 2 форинта годишње, а сточни са 40 крајцара. Цар Јосиф II није рачунао с тим да Граница доноси неки приход у државну касу, али се носио идејом физиократа да се сва пореза састоји само из порезе на земљу, и да она, са другим приходима војног фонда, покрива све издатке за војску. Али су турски и француски ратови онемогућили спровођење тога плана, те је пореза на главе остала на снази све до 1800. године.

У свакој регименти која је дотле представљала чисто војну формацију, била је њена територија са становништвом кантон који је према регименти представљао срез за попуњавање граничарске војске. Као што је на челу регименте стајао обрст, тако је на чело кантона постављен по један штабни официр, обрстлајтнант или мајор, као шеф администрације. Док се регимента састојала од два батаљона, кантон се састојао од два дистрикта, којима су на челу стајали капетани, од којих је један станао у месту команданта кантона и био његов заменик. Сваки кантонски дистрикт био је подељен у два среза. Двама срезовима стајали су на челу капетани, а друга два имали су капетанлајтнанте. Сваки срез обухватао је три фелдкомпаније. Кантону је било потчињено и школско и шумарско особље, инспектор културе свиле и особље других кантонских установа, водац земљишних књига, сеоски инспектор, подинспектор и др. Кантонски официри постављани су из кадра војних официра, и при њихову избору узимало се у обзир способност за управну струку. Синдик је обављао војну судску службу, а аудитор судску службу кантона.

Донет је 14. фебруара 1787. године Кантонрегу-

л а т и в с а важношћу од 1. маја у свима војним границама, сем Ерде= ља. Тај Регулатив садржавао је прописе о сеоским инспекторима, о ква= лификацији кантонских официра и команданата, о службеним дужностима о= фицира и команданата, о судству, дисциплини, шумама и запрези. Кантон= регулатив прописивао је да су граничари дужни бесплатно преносити са= мо новац регименте, мундир, муницију, фелдреквизите и слично, а са 15 крајцара плаћена запрега морала се дати само уз налог ратног командан= та. Деобу задруге није допуштао ни Кантонрегулатив, јер је и он сма= трао да су задруге основа на којој је почивала цела установа Војне границе.

Кантонсистем требало је да ступи у живот 1. маја 1787. годи= не, али су се пре тога у седимтима генералних команди скупили вима потчињени бригадири, кантонкоманданти и други војни функционери да се посаветују о увођењу Кантонсистема у живот. На скупу су неки предлози уважени, а други нису. Није уважен предлог да се дозволи разрешење задруге ни у случајевима када је у задругама са многобројним члановима раздор било немогуће стисати и када се имовна пропаст задруге могла само на тај начин избећи. Дворски ратни савет није тај предлог прихва= тио зато јер је истицао да је предлог за разрешење задруге био увек стављан да би се вени чланови извукли из војне службе и изласка на бојно поље.

Кантонсистем већ у првим годинама примене није одговорио о= чекивањима која су у њега полагана. Обрсти и војни официри нису могли да подносе што им је управа узета из руку, док су кантонски официри били незадовољни јер су у погледу унапређења зависили од обрста, услед чега су се многи вратили у војну службу, а они који су остали у канто= нима радили су без воље. Неуспеху Кантонсистема много је допринео и рат против Турака, јер је велики део кантонског особља отишао у рат, па је кантонски апарат остао без довољне радне снаге. А како је ускоро избио и рат са Француском, није ни за земљорадњу остало довољно радне снаге, те је и она занемарена. Сем тога, између узетих у војску и оних који су остали код куће избила је омраза која је нарушавала мир и ред у задругама. Пошто између команданата, срезова, дистрикта и кантона ни= је био тачно опредељен делокруг, то су и услед тога настајали нереди и самовоље, јер је један командант поништавао решења која је други до= носио. Било је и других злоупотреба и заостатака у исплати противвред= ности за робу која је лиферована Карловачкој и Вараждинској граници.

Пошто је извршио увиђаје путем генералних команди, Дворски ратни савет је Р е с к р и п т о м од новембра 1791. године наредио да се код свих бригада изврше комисијска саветовања, и да се дају миш= љева о томе да ли кантонсистем треба укинути или га и даље задржа= ти. Дворски ратни савет сматрао је да читаву администрацију могу лакше отправљати 4 штабна и 48 оберофицира, него 1 кантонкомандант и 16 о=

берофицира, у сваком кантону, при чему би се уштедело код сваке регименте око 17.000 форинти, и да би од кантонских официра требало задржати само 6 унтерлајтнанта за сваку дивизију. Најзад су се и све бригадне комисије изразиле да Кантон треба укинути уз испуњење неких услова.

Међу мишљењима која су дата о томе да ли кантонсистем треба задржати или укинути, било је и мишљење обрста барона Бајалића, које је чинило основу доцнијег уређења Границе. Он је предлагао да се економска управа одели од војне, али да њу у регименти, и у миру и у рату, обављају нарочити економски официри који би били потчињени обрсту. Сем тога Бајалић је ставио читав низ предлога како да се Кантонсистем реформише у појединостима. Али поред свих мишљења да се тај систем укине, цар Леополд II није био за то. Зато је за генералног инспектора свих војних граница поставио барона Де Винса, мислећи да ће у њему наћи човека који ће његове намере спроводити, и да ће то у исто време бити проба да ли да се Кантонсистем одржи или укине. Барон Де Винс, зазимајући место генералног инспектора, био је одлучно за то да се Кантонсистем одржи, па је у том смислу дао упутства генералним командама. Али највише због рата са Француском, у која је повукла најбоље снаге, и Де Винс је био немоћан да одржи на висини функционисање кантонског чиновничког апарата, јер су силом прилика на чело појединих кантона долазили људи без квалификација за тај положај.

Када је 1798. године Де Винс умро, дошао је на његово место, за генералног инспектора Границе, гроф Колоредо. На основу извештаја који је Де Винс саставио после пропутавања Границе држани су код Дворског ратног савета састанци на којима је учествовао и гроф Колоредо. Пошто је Де Винс дошао до закључка да је стање у Војној граници било у многоме очајно, то је Дворски ратни савет у јануару 1799. године издао *Н а р е д б у*, коју је и цар одобрио, а којом се ишло да се исправе многе неправилности које је Де Винс запазио. Тако је Дворски ратни савет, између осталог, наредио да се девојке које неће да се удају, него живе неморалним животом, опоредују. Дворски ратни савет је поновио забрану да се задруге које још чине основу постојања и даљег одржања Војне границе, разрешавају и упутио је генералне команде да настоје да се земљорадња и сточарство унапређују. Ипак, стање је за време рата са Французима било тако зло да су администрацију компанија вршили фелдвебли и каплари, и да је у читавом срезу регименти остао само по један официр. Забрањено је 2. октобра 1799. године да се земљишта самовласно продају и дају у залогу.

Па ипак, и поред тих мера, кантонсистем није могао бити спасен. Његов пад убрзали су и петроварадински граничари, који су у то време били на Рајни, и који су хтели да оставе бојно поље и да се врате кућама, када су чули каквим су тортурама изложене њихове породице од

стране војних команданата, Зато је на предлог Дворског ратног савета Кантонсистем 1. новембра 1800. године укинут, а предлог барона Бајали= на поднет је цару ради спровођења. Тако је самостална кантонска упра= ва престала, док је звање кантонских официра остало утолико што је код штаба регименти, под вођством обрста, био по један штабни официр као командант кантона који је отправљао његове послове, тј. послове упра= ве, а код компанија под надзором капетана један економски официр. Тако је свака компанија имала четири официра, од којих је један водио еко= номску службу. Кантонски подофицири и гефрајтери били су распоређени по компанијама, те је свака компанија имала 2 фелдвобла, 8 каплара и 16 гефрајтера. Цар Франц II је те измене санкционисао у јануару 1800 го= дине.

IX

Основни граничарски закони из 1807. године и њихова сврха.- Надвојвода Карло као министар рата припрема доношење Основних граничарских закона.- Надвојводу Карла помажу у извођењу реформи српски митрополит Стеван Стратимировић, православни и католички епископат.- Мишљење дворског ратног саветника Клајна о злом стању у Војној граници и о њеном укидању.- Регулациона и Дворска комисија и њихови задаци.- Главни прописи Основних граничарских закона.- Стање војних обвезника у време доношења Основних граничарских закона.- Карловачке и банске регименте под француском управом.

Зло стање које је захватило све стране народног живота у Граници нагнало је цара Франца да приликама у Граници посвети најозбиљнију пажњу и да тражи начина да се оно уклони. Како су војнограничарска права из 1754. године била донесена пре више од педесет година, цар Франц је мислио да би нови, савременији граничарски устав могао помоћи да се у Граници уведе ред и благостање. Да би се израда новог устава припремила, цар је мислио да нема згоднијег човека коме би се тај посао могао поверити од надвојводе Карла. Зато га је цар поставио за министра рата и морнарице и поверио му тај посао. Да би располагао подацима на основу којих би могао даље радити, надвојвода се обратио српском митрополиту Стевану Стратимировићу и неколицини српских и католичких епископа. У писму које им је упутио надвојвода Карло је писао да је он већ раније, да би сазнао за невоље у Граници, сазвао конференцију у којој учествују генерали, штабни и оберофицири и грађански чиновници, која заседава већ више месеци и којој председава његов брат, надвојвода Лудвиг. Пошто поправљању стања у Граници може служити и верска настава и добар морал, од прворазредне је важности какво ће бити владање свештенства које у Граници делује, па је надвојвода молио митрополита Стратимировића и православне и католичке епископе да утичу на свештенство да оно помаже да се наредбе које потичу од владара пош=

тују и спроводе у народу. У своме циркулару епископима митрополит Стратимировић је истицао да законодавац у својим наредбама нема обзира само на добро појединаца него и на добро свих; да не мисли само на садашњицу него и на будућност, не само на потребе једнога места или краја него на опште добро, и да он мора то опште добро унапређивати.¹⁴

Какво је стање у Војној граници у то време било доказује, између осталог, мишљење дворског ратног саветника генерал-мајора Клајна, члана Регулационе комисије, које је он поднео у мају 1803. године министру рата и морнарице надвојводи Карлу. У њему Клајн наводи да су већ од самог постанка Војне границе подношене безбројне молбе, жалбе, представке, предлози за побољшање, записници комисија, волуминозна акта о истрагама поводом разних тужби због угњетавања, злостављања, злих савета, узбуна и непокорвања, али да је све то, сем војних кажњавања, остајало без битних промена. Клајн је писао, даље, да су многи генерали у Граници, штабни официри и оберофицири слали извештаје да код границара опада војнички дух, да су они озлојеђени, да су осиромашили и да се у масама исељавају. И садашња несташница хлеба у Карловачкој, Банској и Вараждинској граници јесте очигледан доказ за то да је криза у Граници дошла до врхунца и да је потребна хитна помоћ. Из свих тих разлога противници Границе сматрају да је њена установа једно непотребно зло које треба без одлагања укинути. Али они не виде корист коју држава има од постојања Границе, нарочито не могу да виде плус и минус између издржавања линијских трупа и граничара који стају пет пута мање него линијске трупе, па и онда ако се узму у рачун издаци који отпадају на њихово испوماгање, да се и не говори о томе шта би стајали новодосељени граничари који уз то уживају десетогодишњи опрост од војне службе и порезе.

Комисија која је била изаслата ради регулације питања Границе радила је од пролећа до краја јула 1802. године израдивши основу новог граничарског устава. Али је цар изаслао и једну Дворску комисију да на лицу места испита најважније тачке нацрта, погрешке, злоупотребе и узроке последње несташнице хране, да би се стекла јасна слика о мерама које би требало предузети. Дворска комисија задужена је да испита и да да обавештења о 22 тачке нацрта будућег уставног система, међу којима су била питања о поседу земљишта; о праву власништва на њега; о задругама, њиховом уређењу и дељивости; о реду наследства у задругама; о припадностима лица која служе; о ерарном и општинском раду; о порези на земљишта и да ли дотадашњи порески систем треба мењати; о порези на индустрију, занате и трговину; о комунитетима; о преустројству регименти; да ли је за грађанске ствари потребна нарочита, кантонска управа; о узимању лукна и димнице; да ли народ на укинуте празнике ради или ленствује; о тривијалним школама; о путевима и пловидбама; о покривању земљорадње; о магацинима за храну и о већ подигнутим ерарним

амбарима; о зеленаштву и о његовом спречавању; о развијању сточарства и о дозволи држања коза; о гајењу свилене бубе; о давању дрва официри=ма и како да се олакша обавеза давања дрва граничарима.

Пре него што је Дворска комисија отпутовала у Војну границу, она је од министра рата, надвојводе Карла, добила 15. августа 1803. године инструкцију, којом јој је дато упутство како да у својој мисији поступа. Она је, пре свега, требало да на лицу места испита прилике у погледу чињеница које садрже 22 тачке, нарочито у вези са локалним приликама. А та су питања била саопштена и појединим генералним командама да би оне са њима, пре дискусије, биле упознате. Комора је била упућена да изражава сумње и даје примедбе на све предлоге за поправку, да их унесе у записник и да јој се уопште омогући да, када се врати, може јамчити за све предлоге који се оснивају на месним приликама. Уопште, задатак је комисије био више информативне природе, а не да даје одлучна или прејудуцијелна мишљења.

Други задатак Дворске комисије састојао се у испитивању погрешака у управи, злоупотреба, малверзација и угњетавања. Она је била овлашћена да пријављене злоупотребе одмах испита, да кривце суспендује са звања и да случајеве пријави министру рата ради даљег поступка. Када је Дворска комисија 31. августа 1803. године отпутовала у Војну границу, Организациона комисија је своје деловање прекинула. Тако је тај рад Дворске комисије и материјал који је она прикупила био основа на којој су се могли изградити **О с н о в н и г р а н и ч а р с к и з а к о н и** од 7. августа 1807. године који су ступили у живот 1. новембра исте године и као основа за сасвим ново уређење Границе.

Основни граничарски закони деле се у седам поглавља која садрже ове прописе: 1. О праву на непокретна добра; 2. О правима граничара да се одају на занат, трговину и науку; 3. О кућним задругама; 4. О посвећивању граничара војничком позиву; 5. О ерарном и општинском раду; 6. О порези на земљу и 7. О индустријској и заштитној порези.

У појединим одредбама првог поглавља Основни граничарски закони прописују да сва земљишта која граничари поседују треба сматрати војним леном која они могу искориставати. Врховни власник тих земаља остаје и даље владар, а њихов уживалац је дужан да испуњава све војне обавезе. Зато се та добра не могу од уживалаца по вољи одузимати, него њима припада стално и непроменљиво власничко право уживања. По правилу у Граници су могла стећи некретнине само лица која су се подвргла војној обавези, али су се оне могле стећи и бесплатним додељењем испаша, вакантних земаља, крчењем ерарних шума, уз одобрење Дворског ратног савета. Граничари су могли стећи земље и у Провинцијалу, ако су се подвргли теретима који су у њему постојали. Уговори о неправилно отуђеним

земљиштима били су ништавни, и прекршиоци закона кривично одговорни. Граничари су у оквиру закона могли располагати земљиштима, а могли су их изгубити само у случајевима предвиђеним законом, уз решење надлежне власти. Земљиште је могло бити одузето од граничара у случају изградње путева, подизања државних зграда или за какву другу јавну сврху. Граничар је могао бити приморан да буде пресељен на друго место, ако му је кућа лежала далеко од села, где није могла бити надзиравана, а где је могла давати склониште сумњивим лицима.

Земљиште које је граничар уживао делило се на породично добро и иберланд. Прво се по правилу није смело смањивати ни делити, и оно је са потребним зградама за становање чинило основну имовину, док су иберланд чинили сви остали поседи граничарских кућа који су, уз одржање законских прописа, могли бити и отуђени. Тај иберланд у Граници, за разлику од иберланда у Банату, који је био јавно добро и издан у закуп као пашвак, звао се предијум.

Сесије су у Граници биле различите величине. У Немачко-банаатској, Вараџинској и Славонској граници 34 јутра, а у Банатској, Карловачкој и Банској оне су износиле 24 јутра. Било је сесија од $3/4$, $2/4$ и $1/4$. У породично добро рачунат је и фондус инструктус, који је такође био неотуђив. Једној граничарској кући није као породично добро могло бити уписано више од једне сесије. Свака сесија, иако није била цела, морала је имати 1 јутро кућишта, двориште и баште, а поред тога 6 до 10 јутара ливаде. Ако граничарска кућа није имала $1/4$ сесије, нове тековине рачунале су се све дотле у породично добро док се није напунила $1/4$ сесије, а остала добра сачињавала су иберланд. Општински пашваци нису били ни основна добра ни иберланд, па су могли бити издељивани граничарима који нису имали земље или су ради обраде могли бити подељени међу све чланове општине, изузев официра, чиновника, трговца и професионалиста. Породично добро се само у изузетним случајевима могло продати, ако је задруга стекла друго добро које је одговарало њеним члановима или је била примљена у другу задругу. У том случају се породично добро морало уступити другим граничарима. Оно се није смело дати у закуп, заложити, оптеретити кауцијом, нити макар делимично отуђити. Граничарској кући се само у случају крајње нужде могло дозволити да заложу једну трећину висећег плода. Ако нека граничарска кућа није могла да обради породично добро, морале су јој притећи у помоћ остале куће, уз одобрење регименте. У закуп су се могла дати породична добра само ако која граничарска кућа услед опадања броја радних чланова није могла да обради породично добро. У том случају се један део породичног добра могао и продати, све до $1/4$ сесије, која је могла бити продата за дуг само ако је живот уживаоца земљишта могао на неки други начин бити обезбеђен, адопцијом, уласком у другу кућу и др. Све то зато што се у интересу Војне границе нису стварали безземљаци и пролетери.

Породично добро није смело бити оглашено иберландом, јер се ишло за тим да се оно концентрише око куће, а иберланд да буде од ње даље. Иберланд је, изузимајући нарочите случајеве, могао бити отуђен, дат у закуп, па је могао бити продат и на јавној дражби. При продаји некретнина граничари су имали прече право куповине, а првенство су међу њима имали граничари који нису имали целу сесију. То су право имали граничари и ако су земљу продавали између себе или на судској дражби. Ништавни су били споразуми да заложена ствар у случају неисплате дуга припада веровнику. Сервитуте, и личне и стварне, граничари су могли уговарати, а све уговоре којима је граничар давао право на својим земљиштима морала је преко компаније одобрити регимента и спровести кроз земљишне књиге. Није било дозвољено самовласно претварање ораница и ливада у воћњаке и винограде, јер су оне биле намењене у првом реду омогућењу исхране народа у Граници. Ако је земља остала дуже од једне године необрађена, старешина села морао је то пријавити компанији, па је поседнику дат рок од године дана да је обради, иначе је издавана граничарској сиротињи која није имала земље. У том случају се породичном добру од иберланда приписивало толико колико је од њега одузето, а ако није било довољно иберланда, уживалац се другим средствима приморавао да земљу обради, јер она није смела остати запарложена да на тај начин породично добро буде смањено.

Сви су чланови задруге имали једнако право на земљу, а ако је један члан задруге иступио, његов део некретнина припадао је осталим члановима, све док је и један члан остао у кући. Ако у кући није остао мушкарац, земља је припадала женама, али се бар једна морала удати за лице које је могло преузети на себе граничарске дужности, сем ако у кући није више било женских способних за удају. Ако је у кући остала само једна жена, чији муж није хтео да се подвргне граничарским обавезама, морала је она некретнине продати у року од две године граничарима, иначе је земљиште конфисковано. Када се жена удала за граничара он је ступио у сва права и обавезе члана задруге. Ако је задруга изумрла, наслеђивали су по законском реду потомци задњег поседника који су примили војну обавезу. Ако наследник није могао да обради наслеђену земљу, јер је већ имао земље, морао је или једну или другу продати граничару са војном обavezом. Ни о земљама ни о зградама које су припадале сесији није се могло чинити располагање тестаментом. Ако није било никога да наследи некретнине, оне су припадале Граници, али је последњи издањак задруге био овлашћен да зграду која није припадала сесији остави граничару, а стоку, оруђа и друге покретнине да остави ма коме лицу. Некретнине које су припале Граници употребљаване су за допуну непотпуних сесија, за допуну сесија великих граничарских кућа или за нове насељенике.

Споредне занате који нису имали еснафе могао је сваки граничар неограничено обављати, уколико њима нису занемаривани послови у кући. Али занате који ду имали еснафе могла је регимента дозволити само таквим младићима који су за ратну службу били неспособни и који нису били способни ни за теретне кућне послове. Изучавање тешких заната, који су Граници били потребни, могло се дозволити и дечацима који су били способни за војну службу, нарочито из јаких и сиромашних кућа, уз обвезу да остану у Граници и да у њој раде. Регименте су као занатлије морале у првом реду пописивати оне који су били учлањени у еснаф, а само ако таквих занатлија није било доста, могле су се пописивати и занатлије неучлањене у еснаф. Граничари су смели трговати свим врстама стоке, па су регименте биле дужне да им издају пасоше. У трговини са Турцима на растелима и скелама могли су граничари трговати и трампити сирову и другу робу. Продаја висећих плодова била је забрањена. Занатлије и трговци који нису припадали задрузи били су ослобођени војне обавезе, а и њихови синови уколико су били потребни у кући. Вишим студијама могли су бити припуштени граничарски младићи католици, уколико су имали намеру да се посвете свештеничком позиву. Али ако су за време студија изгубили вољу за свештенички позив, морали су се вратити у Границу, где су били употребљени за војну и економску службу. Од православних могло се за свештеничку службу узимати толико колико је према Деклараторији од 16. августа 1779. године било потребно за попуњавање свештеничких места.

Члановима задруге сматрани су сви који су стално били пописани као припадници једне куће и који су узели на себе бесплатно све обавезе те куће, било да потичу од једне породице у кући, било да су у њу узети. Они су сматрани члановима куће све догле док нису пописани као чланови неке друге куће или док из куће нису изашли. Да би се у задрузи одржао мир и ред, преузимао је најстарији способан човек као старешина надзор над свима члановима задруге и над вођењем економије. Жена старешине задруге или нека друга жена, ако жена кућнег старешине није за то била способна, водила је надзор над женским члановима куће и над вођењем кућне економије. Старешина куће и његова жена били су дужни да пазе на добар ред и морал у кући, на вредноћу и слогу међу члановима и да се брину за кућне потребе. Граничар који је узет за војника није могао вршити дужност старешине куће све док је вршио војничку дужност. Нису могли вршити дужност старешине куће ни они мушкарци ни жене који су имали какву телесну или моралну ману, нарочито они ко-

ји су били склони пићу и развратима или били осуђени због злочина: разбојници, њихови јатаци, дезертери и они који су се, да би избегли војну службу, сами осакатили. Ако чланови задруге нису могли да се сложе у избору старешине и матере задруге, њих је постављао командант компаније.

Сви чланови задруге имали су једнако право на њен иметак, али и обавезу да раде и служе. Што се у задрузи заједнички стекло било је заједничко добро, из којег су се покривали издаци и издржавали чланови задруге. Старешина је чувао залихе задруге, старао се о њиховој продаји и о набавци кућних потреба. Ако је старешина куће хтео да прода некретнине или да их оптерети, морао је добити пристанак пунолетних мушкараца, као и када је хтео да узме зајам и уложи капитал за кућу. Ако су гледишта чланова куће била неоправдана, њихов је пристанак могло надокнадити одобрење војне команде. Вишак у приходима задруге, који се показао после учињених издатака, могли су чланови задруге између себе поделити. Старешини или матери задруге припадао је двоструки део. Ниједан члан задруге није смео водити своју посебну економију нити куповати земљу и узимати је у закуп. Није смео ни стоку држати, нити ради-ти неки посао који га је одводио од кућних послова. Ако је члан задруге поклоном или наследством стекао некретнину, он ју је морао спојити са задружним имањем, или је морао тражити иступање из задруге, или је у року од две године продати. И стоку коју је добио морао је или продати или припојити имању задруге.

Када су посвршавали кућне послове, чланови задруге су могли радити за себе и зарађивати, а уз одобрење старешине куће и изван задруге, али су од те зараде нешто морали уносити у задругу, па је у случају неспоразума са старешином командант компаније одређивао половину зараде која се по одбитку трошкова исхране радника уносила у задругу. Ако је члан радио без пристанка старешине, читава зарада је припадала задрузи. Својим посебним стеченим имањем могли су чланови задруге слободно располагати, па су њиме могли располагати и за случај смрти, а ако то нису учинили, такав иметак су наслеђивали наследници по законском реду наслеђивања.

Веће граничарске задруге могле су бити подељене у више мањих, ако је свака од њих могла добити најмање 1/2 сесије са стамбеним и економским зградама, потребном стоком и справама, и ако је у задрузи било толико за службу способних да је у свакој задрузи после деобе био најмање један узет у војну службу. Деоба задруге могла се извршити само ако су на њу пристајали сви пунолетни чланови или ако је управна власт изрекла да је деоба потребна, те ако су уз то били испуњени и други услови. Задруге се нису могле делити већином гласова, него само споразумом који је надокнађивала одлука власти. Сваку деобу задруге морала је одобрити команда регименте. Задруге се нису могле делити

због неслоге чланова, него су распикивачи неслоге искључивани из задруге и предавани линијској војсци или фурвезерима. Граничарске куће са мало чланова могле су, уз одобрење регименте, узети страна лица или и читаве породице уз услов да се оне подвргну свима обавезама Границе. Без одобрења регименте таква су лица сматрана само послугом. Ако су таквим удруживањем придошле породице донеле и некретнине, оне су припајане задружним некретнинама и спровођене кроз земљишне књиге.

Граничар је из задруге могао изаћи и прећи у другу задругу само ако је старешина на то пристао, ако је са задругом из које излази обрачунао и добио одобрење регименте. Без тога одобрења онај граничар који је из задруге изашао сматран је за скитницу, па је био кажњен и враћен у кућу из које је изишао или је предат линијској војсци. Девојке које су се удавале добијале су уобичајену опрему и свадбене трошкове, а за свадбене ручкове новац само за по један дан, будући су свадбе трајале по седам до четрнаест дана, на којима је потрошен већи део кућних залиха.

Граничари који су могли и носити оружје били су обавезни да обављају ратне дужности у земљи и ван ње, па је за ослобођење од те дужности при преузимању коморске или друге какве службе, или за прелаз у православну свештеничку службу било потребно одобрење војне власти. Ради обављања економије код куће морао је један део људства обавезног на службу бити употребљен у ту сврху. И за време рата, уколико су могли бити замењени другим лицима, један део људства могао је владар са бојног поља вратити кућама, ако су они у њима били неопходни. Војне вежбе у компанијама извођене су сваке године у пролеће, а у дивизијама у јесен и састојале су се у екзерцирању, у ратној школи, а сваке четврте године у састајању батаљона, регименти и бригада у логорима за екзерцирање.

Граничарске задруге морале су, због користи и погодности које је уживају, да исхрањују и снабдевају домаћим мундиром своје чланове који врше службу на кордону према Турској и у земљи. Исто су тако граничарске задруге морале издржавати и породице граничара и њихове укућане. Али је дотадашња разлика између кућног и ратног мундира престала, па су граничари код куће, изузев мантила и телећака носили исти мундир као и у рату. За сваког обавезног на службу од фелдвобла наниже, граничарска кућа је била опрштена од порезе на земљу у износу од 12 форинти, који су одбијани од годишњег задужења. Сваки граничар обавезан на службу добијао је годишње бесплатно један пар мађарских ципела, кожне ствари, оружје и муницију. Када су граничари скупљани у логоре за екзерцирање или командовани на службу изван среза регименте, добијали су снабдевање које је припадало линијским трупам. У рату су граничари

добијали и мундир од ерара. Док су чланови задруге били у рату, уживале су задруге ослобођење од порезе на земљу у годишњем износу од 6 форинти. За сваког војног обвезника који је за време рата остао у земљи, задруга је ослобођена од порезе у годишњем износу од 12 форинти, али га је зато морала издржавати заједно са његовом породицом. Ако су граничари непреузети у војну службу вршили кордонску или војну службу, граничарске куће су за време трајања рата добијале дневно 4 крајцаре. При прогону разбојника и унутрашњих аларма, морали су граничари стати под оружје бесплатно. За ноћне патроле које су биле у њиховом интересу граничари нису добијали муницију. За дела која почине за време војне службе граничари су кажњавани по Криксартиклу, па им је он сваке године морао бити прочитан.

У Хрватско-славонској граници морали су уживаоци некретнина давати свој допринос јавним установама Границе, према величини некретнина које су уживали, а сем тога морали су од сваког јутра оранице и ливаде радити један дан руком, а пола дана сточином запрегом. Официри, чиновници и сви који нису припадали граничарском статусу плаћали су уместо тога рада релутум од 25 1/2 крајцара по сваком јутру оранице и ливаде. Трговци и професионалци плаћали су релутум од 2 форинта 40 крајцара годишње, а по сваком јутру оранице и ливаде морали су давати одређени рад или и за њега плаћати релутум. Читав низ лица и установа уживали су ослобођење од принудног рада и плаћања релутума. Уз стоку за вучу коју су давали морали су граничари давати и опрему и оруђа, а стоку су морали хранити. Граничари су од половине априла до септембра радили од 5 часова ујутро до 7 увече, а од септембра до половине априла од 7 часова ујутро до 5 часова после подне. Уколико је рад био обезбеђен, граничари су га могли икупити са 16 крајцара по јутру оранице или ливаде. По правилу једно лице је могло бити упућено на рад највише 12 дана годишње а живинце 3 дана. Рад од 15 дана код човека и 4 дана годишње код живинчета могла је одредити генерална команда, а још већи само Дворски ратни савет. Радове који су служили на корист општина и на узајамно помагање њених чланова морали су чланови општине вршити бесплатно до 8 дана, а живинце до 4 дана. Генерална команда је могла повистити број бесплатних радних дана.

Сваки граничар био је обавезан да плаћа на земљу порезу која је била у три износа, према региментама и према врстама земљишта. На ораницу и ливаду у оточанској, личкој, огулинској и славјској регименти плаћало се по јутру 20, 16 и 12 крајцара годишње порезе; у региментама вараждинској, ђурђевачкој и крижевачкој 30, 26 и 20 крајцара; у првој

и другој банској 27, 22 и 16 крајцара; у градишканској, бродској и петроварадинској и шајкашком батаљону 30, 26 и 20 крајцара; у немачко-банатској 32, 26 и 20 крајцара, а у влашко-илирској 32, 26 и 18 крајцара. Паштак је био опорезован само у банатским региментама: у немачко-банатској по јутру са 32, 26 и 20 крајцара, а у влашко-илирској са 32, 26 и 18 крајцара. И виногради и воћњаци били су према региментама различито опорезовани: Виногради од 1 до 3 форинта, а воћњаци од 30 до 40 крајцара.

Трговци са већим обртом плаћали су 40, 32, 26 и 20 форинти, а мали трговци (кремери) 16, 12, 9 и 6 форинти годишње порезе. Ко у Банатској и Славонској граници није плаћао најмање 12, а у Хрватској 4 форинта обртне порезе, тај није могао бити пописан као обртник. Становници Границе који су сачињавали једну породицу, а нису водили никакв обрт који подлежи опорезивању, плаћали су за заштиту коју су у Граници лично уживали 4 форинта годишње заштитне порезе. Заштитну порезу плаћали су и граничари који су служили код трговаца, занатлија и граничара.

У време када су основни граничарски закони донесени, било је у тринаест регименти регулисане Војне границе 33.410 људи, у шајкашком батаљону 1287, код четири ердељске пешачке регименте 9,056 људи, што је са 1294 сикулских хусара чинило 45,037 људи и 1211 коња у мирно време. За време рата број људства после образовања илирско - банатског батаљона износио је 90.000 људи. Сем граничарских трупа било је код регименти Карловачке и Банатске границе и сержанских трупа од по 200 људи којима су командовала два обербаше и харамбаше /фелдвобли/, 4 подбаше /каплари/ и 12 вицебаша /гефрајтери/. Сержани су од ерара добијали само муницију. И влашко-илирска регимента имала је 3 обербаше и 48 сержана. Године 1835. донесен је С е р ж а н с к и р е г у л а т и в, јер су они у карловачким и банатским региментама обављали, нарочито за време ратова, важну улогу одржавања безбедности. Они су били покретљиве међустрже које су и дању и ноћу патролирале и настојавале да отклоне упаде непријатеља. Њихова дужност је била и да прогоне разбојнике. Постојали су сержани и на коњима. За сержане су узимани људи нарочите храбрости, уметности и беспрекорног владања. Плата обербаше износила је 6 форинти месечно, унтербаше 3 форинта и 30 крајцара, а вицебаше 2 форинта. Многи граничари су настојавали да се извуку из војне службе, а ако нису могли друкчије, онда самоосакаће њем, нарочито отсецањем кажипрста. По пропису то није разлог да се граничар огласи неспособним за војну службу, па је такав морао одапињати пушку средњим прстом. А ако се није могао употребити код регименте, он је употребљаван за гарнизонску службу.

Мајска скупштина изрекла је у својим закључцима од 1. и 3. маја 1848. године да Српску Војводину сачињавају и Срем и Банат, заједно са Границом, али је октроисани Устав аустријски од 4. марта 1849. године у чл. 75. прописао да и даље остаје на снази војна организација Војне границе и да она као саставни део војске остаје подређена извршној власти. Становницима Војне границе обећано је да ће нарочитим статутом добити олакшице у погледу њихових поседовних односа које су дате и становницима осталих круновина. Такво расположење октроисаног Устава изазвало је у народу највеће незадовољство и протесте, па се хрватска радикална опозиција борила за остварење захтева граничарског народа, за независност Границе од Аустрије, за њено развојачење и сједињење са грађанском Хрватском и да се граничарска војска не бори изван граница Хрватске.

Хрватски сабор је израдио 1848. године **З а к о н о г р а н и ц и ц и**. О петицијама граничара Сабор је донео одлуке у 33 тачке и поднео их цару на одобрење, а дотле, бану је дато овлашћење да олакшице за граничаре спроведе путем наредбе. Бан Јелачић је 6. августа 1848. године издао **П р е з и д и ј а л**, у којем су објављена признања и повластике граничара у 40 тачака.

После доношења Основних граничарских закона, Шенбринским миром од 14. октобра 1809. четири карловачке и две банске регimente припале су француском царству, па су према декрету поткраља Италије Еугена Бонапарте децембра 1809. године граничари положили заклетву верности Наполеону I, француском цару и краљу Италије. Неки су граничари, међутим, остајући верни Хабсбуршкој кући, напустили француско подручје и прешли аустријским региментама. Маршал Мармон, гувернер Илирије, поставио је у Карловцу за војног команданта генерала Делсона.

Наполеон је задржао аустријско устројство Војне границе, само је војно образовање саобразио француском. Зато су из шест граничарских регименти неки официри додељени француским региментама, да би усвојили начин службе и војне вежбе и пресадили их у своје регimente. У исту сврху позвана су у Карловац и 24 подофицира а 200 синова официра и подофицира послати су у војне заводе у Француску, где су извежбани за официре.

За свих шест граничарских регименти, које су назване илирским, а после хрватским ловачким региментама, прописао је маршал Мармон посебне униформе, сличне француским. У Карловцу је отворена 1810. године француска школа у коју су били позвани из сваке регименте по 6 војних питомаца који су о државном трошку добијали наставу у француском, италијанском и латинском језику. У септембру 1811. године организоване су свих шест граничарских регименти по француском начину, па су по две груписане у три провизорне регimente, којима је, што се администрације тиче, стајао на челу региментски савет. Када су прва и

трећа регимента на великој смотри 6. децембра 1811. године продефиловале испред Наполеона, он је наредио да оне буду опремљене као и Млада француска гарда и да заузму место после лаке инфантерије десно од француских линијских регименти. Команданти регименти добијали су наређење и непосредно од француског министарства рата. Марта 1813. године устројена је у Карловцу Хрватска хусарска регимента која је била откомандована у јужну Француску.¹⁷ Иако се Наполеон обавезао Париским споразумом од 14. марта 1812. године да ће Аустрији вратити Илирске провинције, с тим да му она за његов поход на Русију стави на располагање војску од 30.000 људи, Аустрија их је добила натраг тек Бечким миром 1814. године.

X

Основни закон од 7. маја 1850. године укида феудни однос граничара према владару и бесплатан принудни рад. — Право граничара на учење заната, трговине, наука и вештина. — Издржавање граничара преузима држава на себе. — Олакшице приликом деоба задруга. — Нови прописи о регулисању војне обавезе. — Садржина Основног закона из 1850. године. — Административно уређење Војне границе после доношења Основног закона. — Прописи о војсци, правосуђу и старање о хигијени после доношења Основног закона.

Пошто је протутњила 1848-49. година и донесен Устав од 4. марта 1849. године требало је Основне граничарске законе из 1807. године ревидирати и неке њихове прописе саобразити новим законима и новим приликама. Зато је донесен **О с н о в н и з а к о н** од 7. маја 1850. године који је укинуо феудни однос граничара према владару и бесплатни принудни рад; увео једнака права на учење заната, трговине, наука и вештина; пребацио одевање и издржавање граничара на државу; олакшао деобу задруге; регулисао војну службу, а војни рок скратио.

Основни закон из 1850. године подељен је на три одељка: први одељак садржи опште одредбе, други прописе о правима и дужностима граничара у 7 поглавља (1. О правима на непокретна добра; 2. О правима граничара да се одају на занат, трговину, уметност и науке; 3. О задрузи; 4. О војној дужности; 5. О раду; 6. О опорезивању и 7. О војним комунитетима) а трећи о политичкој подели Војне границе.

По Основном закону Војна граница је неразделиви саставни део аустријске монархије. Војна граница и Провинцијал чине једну покрајину, али имају посебну управу и заступство. Војна граница чини саставни део државне војске, али је она потчињена извршној власти. Основни граничарски закони из 1807. године, уколико нису промењени Основним законом из 1850. године, остали су и даље на снази. Према измењеном чл. 4. Основног закона граничарима је обећано да ће добити општински устав

који ће регулисати њихова права и дужности у општинама, али су Закон о општинама и Уредба о месним, среским и окружним општинама донесени тек 1862. године.

Што се тиче војног уређења Границе у чл. 5. Основног закона изречено је да војна подела граничарских срезова остаје иста и да она чини основу њиховог политичко-административног уређења. Одлуком влада-ра од 22. јануара 1851. године ердељске регimente су разрешене и од њих су образоване четири линијске пешачке регimente и једна хусарска. Када су се славонске регimente 1848. године одрекле генерала Храбовског и прешле бану Јелачићу, Хрватска и Славонска граница биле су 1851. године сједињене под Гувернманом у Загребу, док су петроварадинска регимента и шајкашки батаљон сједињени под Гувернманом у Темешвару. Хрватско-славонска граница имала је 10 регименти: личку, оточанску, огулинску, слуњску, вараждинско-крижевачку, вараждинско-ђурђевачку, прву банску, другу банску, бродску и градишканску. У хрватско-славонској граници било је седам комуитета: Сењ, Карлобаг, Бјеловар, Иванић, Петриња, Костајница и Брод. Банатској граници припадале су регimente: петроварадинска (бр.9), немачко-банатска (бр. 12), румунско - банатска (бр. 13), српско-банатска (бр. 14) и шајкашки батаљон. У Банатској граници било је пет комуитета: Земун, Карловци, Петроварадин, Панчево и Бела Црква.

Према Основном закону из 1850. године језик службе је у управи онај који је и језик војске, тј. немачки. У војним кривичним делима граничари су потпадали под војне законе, а у другим делима под опште законе. Граничари су били дужни да владару, и у миру, и у рату, у земљи и ван земље, врше све војне службе и да доприносе одржању унутрашњих установа Војне границе. Зато граничарске задруге добијају поседе које држе у правом и сталном власништву. Сва непокретна добра граничара јесу, уз испуњавање граничарских дужности, потпуно власништво задруга, уз ограничења која закон поставља. Тако је Основни закон укинуо уживалачко право власништва Основних граничарских закона из 1807. године које је било основано на феудном систему. Са поседом некретнина везана је у Граници дужност вршења војне службе.

На територију Војне границе могло се са других подручја уселити само са дозволом команданта регimente, ако је досељеник имао некретнина из којих се могао издржавати. Официри, чиновници и свештеници, који се нису налазили у задружној заједници, могли су стицати само куће за становање и највише три јутра земљишта, а трговци највише шест јутара, заједно са кућиштем и двориштем. И по Основном закону земљишни посед граничарских кућа делио се у породично добро и иберланд. Породично добро, које је било уведено у земљишне књиге, било је неотуђиво, и само је до две трећине вредности могло бити оптерећено хипотеком. Породично је добро могло бити продано само ако другог излаза

није било, и ако је опстанах породице био обезбеђен на други начин. Земља је могла бити продана само оном лицу које је имало право да је поседује. Укинута је 1868. подела поседа у породично добро и иберланд. Пашњаци су били власништво општина које су их у појединим деловима могле уступити насељеницима, или у случају деобе задруга за кућниште, двориште и башту, а по доцнијем пропису општине су могле продати пашњак у целини или делимично.

Шуме је Основни закон огласио ерарним добром, а граничари су добијали бесплатно дрво за гориво и градњу. Они су у шумама могли напасати стоку и трипут недељно купити отпатке, а могло им се дозволити и да секу шибље и изван сезоне сече, да купе жир и кестен за стоку. Дозвољено им је 1868. године да купе сваки дан суварке. По Закону о шумама од 3. фебруара 1860. године шуме су власништво ерара, Војне границе и приватних лица.

Сви су чланови задруге, сем служинчади, имали право на задружни непокретни иметак, све док не би иступили из задруге, а у том случају то право припало је осталим члановима. Ако у кући није остало мушких чланова, то је било право онда женских чланова које су остајале у заједници, или су могле узети у кућу лица која су теретила граничарске обавезе, или се за таква лица удати. Ако је у кући остала само једна жена која се удала за човека неподвргнутог граничарским обавезама, она је морала продати непокретно имање у року од две године. Ако је цела задруга изумрла, наступило је законски ред наслеђивања, без обзира на пол, али су наследници могли задржати некретнине само ако су се подвргли војним дужностима, иначе су их у року од две године од дедације морали продати. Тестаментарно је последњи изданац задруге могао располагати само у случају ако није било лица која су имала право да се врате у кућу. Ако није било наследника, имање је припало Граници, па је употребљивано у јавне сврхе, за дотирање породица које нису имале земље или за нове насељенике.

Ограничења у погледу изучавања трговине, заната, уметности и наука стављена су Основним законом ван снаге. Патријархални живот граничара, као народни обичај, стављен је под заштиту закона. Као породица једне куће сматрана су сва лица која су у кући била пописана уколико нису била служинчад. Да би се у породици одржала слога, вера и морал, морао је настарији способан човек да врши дужност оца куће и да управља иметком. А његова или друга за то способна жена, била је мати куће. Бих је бирала задруга и пријављивала их власти. Ако породица у избору оца и матере куће није могла да се сложи, одлучивао је општински одбор.

Оно што је задруга стекла заједничким радом, то је било заједничко добро које је служило за покриће потреба свих чланова куће. Чланови задруге могли су од оца куће тражити да полаже рачун о рукова-

њу заједничким иметком па су могли једном члану куће дати да уз оца и он има кључеве од оставе и касе. При куповини, продаји, закупу и оптерећењу некретнина, као и при свакој важном послу, морао је отац куће саслушати свакога члана породице који је навршио 18 година, и имати пристанак већине чланова. О приговорима појединих чланова куће одлучивао је општински одбор, против чије је одлуке било места жалби. Чланови куће могли су у слободним часовима зарађивати за себе, али су морали један део зараде уносити у кућну заједницу. Ако је члан радио ван куће без одобрења оца куће, морао је целу зараду уносити у кућну благајну. Покретна добра која су чланови куће стекли била су њихово посебно имање.

Деоба задруге била је дозвољена само ако је сваки део, поред куће за становање износио сесију од шест јутара породичног иметка. Изаузеци су могли бити допуштени у Приморју, где није било земље. На деобу су морали пристати сви чланови задруге, и мушки и женски, који су навршили 18 година, а дозволу за деобу давала је команда регименте. О свакој деоби компанија је састављала уговор, који су морали прихватити сви чланови с правом гласа. Компанија је морала да овај уговор потврди и уведе у земљишне књиге. Доцније, одобрење је давала регимента, односно командант Тителског батаљона. Поједина лица и породице могле су бити примљене у граничарску кућу, ако су од својих надлежних власти добили отпуст. Ако су обе задруге пристале, могли су чланови из једне задруге прећи у другу, уколико је власт на то пристала. Поједина лица и породице могле су бити примљене у задругу ако су узеле на себе граничарске обавезе и од власти добиле отпуст. Граничар се из Границе могао иселити ако је удовољио војној дужности. Граничари који су напустили граничарску кућу и прешли у другу или из граничарског статуса иступили, нису имали право на задружне некретнине, сем ако су се у задругу вратили и преузели дужности које дају право на некретнине. То исто је вредело за офицере, свештенике, чиновнике, који су само онда имали право на задружне некретнине, ако су се у задругу вратили и преузели дужности које иду са уживањем некретнина.

Према основном закону из 1850. године војној обавези били су подложни сви мушки становници Војне границе који су били способни да носе оружје и који су у вој имали непокретан иметак. Војна дужност састојала се у стражарењу и одбрани државних граница, у одржавању унутрашње безбедности и дужности да се, ако настане потреба, иде у рат и изван граница државе. На Кордону, за време војних вежби, и у свакој унутрашњој и спољној региментској служби, припадала је граничарима плата и релутум за хлебач који се годишње одмеравао. Али је граничар у компанијском срезу морао бесплатно обављати полицијску и дисциплинску службу. Ради гоњења разбојника и при унутрашњим узбунама морали су граничари дохватити оружје бесплатно. Граничарски војник добијао је од

државе одевање, наоружање, ратну опрему и муницију. Основни закон укинуо је дужност граничара да дају бесплатан или плаћен ерарни рад и таксу за пашу која је постојала у Банатској граници. Ако је било потребно да се рад даје услед елементарних непогода, о њему се старала општина уз плаћање наднице. Општина је била дужна да даје рад за општинске потребе. Граничари су били дужни давати уобичајену запрегу, али само уз новчану накнаду.

Тако је, најзад, Основним законом из 1850. године и наредбама које су биле донесене у вези с њим, била завршена организација Војне границе са свима гранама управе какве су имали западноевропски државни системи онога времена. Зато је Војна граница називана и војничком државом (Soldatenland). Те гране граничарске управе биле су: војна, политичка, полицијска, управа за изградњу, за шуме, за правосудје, за цркве, за јавну наставу, за одржање здравља и хигијене, за финансије. И политичку и полицијску управу вршили су у Војној граници за време трајања Основног закона управни војни чиновници који су узимани из кадра војних официра, а били су потчињени команданту регименте.

Најнижа општинска власт према Општинском закону за Војну границу из 1862. године била је месна општина. Једна или више месних општина сачињавале су среску општину. Свакој месној општини стајао је на челу начелник и општински одбор које је општина бирала, а команда регименте (тителског батаљона) потврђивала. Начелник општине носио је палицу која је на доњем и горњем делу била окована месингом, на коме је горе на дугмету био урезан царски орао. Око палице је била обвијена црножута свилена врпца на чијим су крајевима висиле црножуте кићанке. Начелници у војним комунитетима могли су, уз дозволу, уместо палице носити око врата златан или сребрни ланац.

Општине компанијског среза сачињавале су среску општину и биле су подложне команди компаније. Свака месна општина била је потчињена штацијској команди која је била посредник између месне општине и команде компаније и која је била задужена да потпомаже команду компаније у њеном делокругу. Командант штацијске команде био је један виши официр, који је био орган компанијске власти не само у војним него и у другим пословима општине и јавне управе. Начелници општине добијали су налоге и решења у свима стварима од компанијске власти преко штацијских власти, а они су све ствари достављали компанији такође преко штацијских власти, а само у хитним случајевима непосредно. Над општинама компанијског среза стајала је команда компаније коју је вршио капетан или најстарији нижи официр, а официр управне службе само ако није било војних официра. Команданту компаније додељено је војно и управно особље које је било размештено по штацијама, а које је спроводило више наредбе. Командант компаније са својим управним официрима отправљао је послове политичке и економске струке и послове јавне службе уопште,

као и послове месних општина среза, уз сарадњу представника општина. Команда компаније вршила је дисциплинску власт над општинама, а командант компанија је председавао скуповима општинског одбора.

Под председништвом команданта компаније скупљали су се на недељни рапорт сваке среде оберофицири и унтерофицири, као и одређени представници месних општина које су се налазиле у компанијском срезу, те су тада узимане у поступак све поднесене молбе и жалбе. На рапортима су официри компаније читали решења виших власти која су стигла и својим потписима закључивали пријемне протоколе. После одржаних рапортних седница издавана су упутства и заповести командантима штација и начелницима општина. На рапортним седницама покушавана су и мирења међу странкама и ствари упућиване региментском суду; саслушаване су молбе и жалбе и о њима решавано. Командант компаније и њему додељени управни официр морали су месечно пропутovati све општине компанијског среза и уверавати се да ли се полицијски прописи одржавају. Они су морали контролисати и да ли су њиве, њиваде, виногради и воћњаци у реду и да ли су заштићени од упада стоке; да ли закупци крчме пића и месо по утврђеним ценама; да ли шумско особље одржава ред по шумама; да ли учитељи и свештеници врше своје дужности; да ли по школама влада чистоћа и ред; да ли се школе посећују и да ли се настава врши уредно. Команданти компанија морали су надгледати и културу воћа и усева, путеве, мостове, насипе, канале, обалске путеве за вучу бродова и настојавати да се недостаци поправе. Компанијске месне општине биле су преко команди компанија подложне команди регименте, односно командителског батаљона.

На рапортским седницама морали су команданти штација давати извештаје о стању обраде земљишта, о одржавању сувоземног и воденог саобраћаја, о стању моралности, религиозности и посећивању цркава по општинама, о кретању странаца, несрећним случајевима, напредовању општинске изградње и да ли се издате заповести извршују. Шумари су реферисали о шумама и о недостацима које је требало уклонити, а лекари компанија о здравственом стању у њима. На рапортским седницама изрицане су казне за преступе и прекршаје до двадесет батина или до четрнаест дана затвора. У грађанским предметима, уколико није дошло до поравнања које је управни официр био дужан да покуша, на рапортним седницама суђено је о новчаним потраживањима до 50 форинти, а и до 100 форинти, ако су се странке подвргле одлуци мировног суда. Против одлуке мировног суда правни лек није био допуштен.

Среску општину регименте сачињавало је дванаест среских компанијских општина, а среску општину тителског батаљона сачињавало је шест среских компанијских општина. Управу регименти и тителског батаљона вршили су њихови команданти. Регименте су биле подељене на дванаест компанија, према дванаест среских општина, а тителски батаљон на

шест компанија. Командантима регименти и тителског батаљона помагали су у отправљању послова за сваку грану управе стручни референти, по ред штабних официра. Место у којем је становао обрст звало се штабно место. Ту су се налазиле и канцеларије помоћног особља и стан обрст-лајтнанта, заменика обрста и једног мајора.

Прва инстанца у свима стварима била је команда регименте, генерална команда друга, а Министарство рата трећа. Дванаест компанија регименте биле су подељене у два батаљонска среза, чије су општине мајори инспектирали сваког месеца. Командант регименте морао је једанпут годишње у пратњи политичког референта и грађевинског инжењера да обиђе свако село и сваку кордонску стражу своје регименте. Да би управне послове могао отправљати, командант регименте морао је бити упознат са свима законским прописима који се тичу Војне границе и са свима пословима управе који су спадали у његов делокруг. Команданти регименти и тителског батаљона били су дужни да сваке суботе примају странке и да њихове молбе и жалбе, уз извештај компаније и уз сарадњу стручних референата, расправљају и упућују шефу одговарајућег одељења ради одлуке. Они су морали водити строг надзор о свима гранама управе, да ли оне функционису уредно и према прописима закона.

Као посредници између регименти и тителског батаљона и генералне команде постојале су бригаде граничарских трупа као непосредно претпостављене власти регименти и тителског батаљона. Њихов је задатак био да надзиру граничарске трупе и комунитете. Како бригаде нису биле управне него надзорне власти, оне су морале увек бити тачно обавештене о налозима које су регименте и комунитети добијали и које су они до-стављали генералним командама. Саобраћај између генералне команде и регименти морао је увек или преко бригада, а само изузетно непосредно.

Над бригадама стајале су команде дивизија које су биле чисто војне власти и које нису имале утицаја на управно пословање граничарских власти. Оне су водиле надзор да трупе буду прописно снабдевене и да се недостаци уклоне. Командант дивизије био је фелдмаршал-лајтнант коме је за војну службу био додељен један подређени официр као ађутант. Дивизијске команде налазиле су се у Карловцу, Загребу и Темишвару. Генералне команде у Загребу и Темишвару биле су организоване као и друге генералне команде у држави, само су имале још једно одељење за граничарску управну службу. На челу генералне команде стајао је командујући генерал, редовно фелдмаршал-лајтнант, и оне су биле и у војном и у административном погледу подложне Министарству рата, а непосредно претпостављене нижим граничарским властима. Министарство рата било је врховна војна, управна и судска власт. Оно је било обавезно да спроводи владареve заповести. Највиши заповедник војске био је владар, који је постављао власнике регименти, генерале, штабне официре и друге.

Сем граничарских регименти и тителског батаљона, постојали

су у Војној граници и дванаест војних комунитета: Сељ, Карлобаг, Петриња, Костајница, Бјеловар, Град Иванић, Брод, Петроварадин, Карловци, Земун, Панчево и Бела Црква. Власти војних комунитета јесу магистрати са чиновништвом. Начелници комунитета били су штабни официри, капетани или аудитори у својству штабних официра или капетана са титулом начелника града. Њих је постављао цар ако су били из реда штабних официра, а остале Министарство рата. У погледу припадности, дисциплинске и кривичне одговорности, начелници комунитета били су подложни прописима за официре. Комунитетима је за суд био додељиван потребан број аудитора и синдика. Први већник комунитета носио је у служби и о свечаностима уз цивилно одело око врата златан ланац са златном медаљом на којој је са обе стране било утиснуто име комунитета, уоквирено венцем од храстовог лишћа. Други градски већници носили су у служби сребрни ланац.

Од многобројних грана управе које су у Војној граници функционисале после ступања у живот Основног закона из 1850. године овде ћемо изнети прописе о војсци, правосудју и старању о хигијени. Пошто су ердељске регименте разрешене 1851. године, било је у Војној граници, сем шајкашког батаљона, четрнаест регименти: личка, оточанска, огулинска, слуњска, крижевачка, ђурђевачка, бродска, градишканска, прва банска, друга банска, петроварадинска, немачко-банатска, румунско-банатска и српско-банатска. Површина Војне границе износила је у то време 560 квадратних миља, а према попису из 1859. године њено становништво износило је 1,085.084 душа. Свака граничарска регимента састојала се од три батаљона са по шест компанија, од којих је трећи батаљон у мирно време био резерва. Неким региментама било је додељено одељење сечежана за полицијску, кордонску и гласничку службу. Тителски батаљон имао је шест компанија. Граничарске пешачке трупе сматране су линијским трупима које су на бојно поље излазиле по региментама под командом обрста, а тителски батаљон под командом обрстлајтнанта, у савезу са линијским трупима или у граничарским бригадама.

Цела Војна граница била је подвргнута војним судовима. Правосуђе је било кривично и цивилно. Првостепени судови су се налазили при граничарским региментама и тителском батаљону, при магистрату комунитета, а земаљски војни судови у Загребу и Темешвару. Друга инстанца био је војни апелациони суд, а трећа Министарство рата, тј. веће које је код њега судило. Сви становници граничарских регименти од обрстлајтнанта наниже били су подложни суду регименте, а становници војних комунитета судовима њихових магистрата и у кривичним и у грађанским стварима. Код граничарских регименти и тителског батаљона судили су аудитори а којима је био шеф први аудитор. У комунитету судили су аудитори и синдици који су постављани из реда аудитора.

Спорови у грађанским предметима расправљани су код регименти

и тителског батаљона усмено и писмено, где странке нису морале имати адвокате. У обе Банске границе пресуде су изрицане у име бана који је пресуду потврђивао, казне ублажавао и давао помиловања. Код других граничарских трупних јединица то је право припадало војном апелационом суду. Команданти граничарских трупних јединица имали су право да потврђују пресуду против наредника и нижих шаржи, која је гласила до 5 година тамнице и да ублажавају казну. Пресуде судова регименти и тителског батаљона, изречене против официра, чиновника, редова и становника Границе које су гласиле на смртну казну или на више од пет година тамнице, морао је увек потврђивати војни апелациони суд. На челу Врховног суда стајао је један виши генерал и против његове одлуке није било места даљем правном леку.

Војна граница, сем војних задатака, због којих је у првом реду устројена, и да спречава уношење заразних болести, имала је задатак и да спречава упадање у земљу разбојничких чета са турске стране; да спречава кријумчарење робе из Турске; упадање разог олоша у земљу; као и дезертерство и исељавање преко кордонске линије на турско земљиште. Јачина кордонске посаде зависила је од стања на турској страни. Било је три степена опасности, па је у трећем објављивано ратно стање. На средини кордонске линије, која је имала своје лево и десно крило, била је кордонска команда коју је вршио један штабни официр, а ако таквог није било, један од најстаријих капетана. Сваком крилу био је потчињен одговарајући број команди дужи, (*Streichenkommando*); а овима команда стража.

Команданти Кордона морали су се старати да кордонска линија буде тако повезана да свака вест стигне најкраћим путем, за што су употребљавани и кордонски сержанти. У свакој регименти подигнути су о државном трошку чардаци у којима је било смештено људство и официри, те су чардаци о државном трошку и одржавани. У случају највеће опасности, када је људство на Кордону повећавано, морали су граничари изграђивати колибе од земље и грађа. Сваки војник морао је на Кордону провести осам дана, а кордонске страже морале су и дању и ноћу будно патролирати. Капетан је морао кордонске страже обилазити свака двадесет четири часа, а њему потчињени официри дневно двапут и нарочито пазити да нико са турске стране не пређе. Да би се на место опасности могли скупити и граничари који нису вршили војну службу, код главне страже давани су сигнали пуцањем из прангија и паљењем сламе на високој мотки. Од једне страже до друге стално су крстарили патроле. У случају потребе Кордон су помагали и шајкаши на шајкама које су крстарили Дунавом. Кордонске страже издржавале су трупе. На Кордону је граничарима припадала плата и релутум за хлеб који се установљавао годишње.

XI

Развојачење Војне границе и његови узроци.-Прелазна организација Војне границе.- Нови прописи о задругама.- Уређење комунитета, вароши, месних и региментских општина.- Образовање бјеловарске жупаније од две varaždinske регименте.- Развојачење банатских регименти и шајкашког батаљона.- Устројство окружних и среских судова у Хрватској, Славонији и Банату.- Став Народне странке у Угарској према укидању Војне границе.- Проширење угарског законског чланка 40, 41. и 42. из 1868. године на територију Војне границе.

Потискивањем Турака са територија аустријских, угарских и хрватско-славонских земаља, Војна граница све је више постајала сувишном установом аустријског државног система, те су у Бечу мислили да могу приступити њеном постепеном ликвидирању. Утолико пре, што су Турци услед предаје градова 1867. године напустили и земљиште Србије, и што почетком седамдесетих година прошлог века више није било изгледа да ће Аустрија бити уплетена у неки рат у коме би јој јевтина војна граничарска сила могла бити од користи. Сем тога развојачење и припојење Војне границе својим државним територијама тражили су и Мађари и Хрвати. Законским чланцима 40, 41. и 42. из 1868. године уведена је у Угарској општа војна обавеза, па је и то чинило сувишном установу Војне границе. Али као што Војна граница није постала одједанпут, ни њено развојачење није извршено у један мах, него је и оно трајало више година, па је пре њеног развојачења био уведен читав низ прелазних установа које је цар Франц Јосиф нормирао одлуком од 8. јуна 1871. године.

Спровођење тих прелазних установа цар је поверио командујућем генералу барону Молинарију, а у Банатској граници командујућем генералу Скудијеу. Као што је међу војним границама Вараždinska прво организована, она је исто тако предњачила и у развојачењу војних граница. Ручним писмом од 19. августа 1869. године цар Франц Јосиф је наредио да се две varaždinske регименте и комунитети Сењ, Бјеловар, Иванић и општина Сисак издвоје из граничарског устројства. Да би се припремило припајање територије Хрватско-славонске границе земаљама Хрватске и Славоније, потчињена је наредбом владаревом од 8. јуна 1871. године Хрватско-славонска граница, заједно са комунитетима Земуном, Карловцима и Петроварадином, Генералној команди у Загребу, а три банатске регименте са шајкашким батаљоном и комунитетима Панчевом и Белом Црквом команди петроварадинској са седиштем у Темишвару. Обема војним командама одређен је нов, проширен делокруг, па су оне биле подељене на одељења: унутрашњу управу, просвету и наставу, одељење за правосудје, финансијско одељење за Војну границу, грађевинско одељење и одељење

ње за шуме. Под генералном командом у Загребу и Војном командом у Темишвару вршили су команданти регименти и тителски командант батаљона, у срезовима који су им додељени, читаву политичку и санитарну управу. И даље је остала на снази подела регименти на дванаест, а тителског батаљона на шест компанија. Компаније су задржале чисто војне послове, а до конституисања општина вршиле су и функције примирних судова. Из више компанија образовани су управни срезови, у чији су делокруг делимично прешли административни и дисциплински послови, као и дотадашњи послови компанија. Као најнижи управни органи образоване су самосталне политичке општине. Неколико ових општина сачињавале су срез. Како је кордонска служба престала, дуж границе су постављене царинске и пореске страже. У Хрватско-славонској граници царински и порески инспекторат постојали су у Сењу, Костајници, Броду и Земуну, а у Банату у Панчеву и Старој Оршави.

Међу прелазним наредбама које су издате 1871. године била је и Наредба о уређењу војне обавезе. По вој војна обавеза била је општа коју је морао вршити свако ко је у Граници био надлежан и способан за војну службу. Оружана снага Границе била је подељена у пољске трупе, домобранце и последњу одбрану. Војна обавеза почивала је 1. јануара оне године у којој је војни обвезник навршио двадесет година. Војна служба трајала је код пољских трупа десет, а код домобранаца две године. Све граничарске трупе биле су дужне да одржавају ред и сигурност, али су њихова поједина одељења могла бити употребљена и у унутрашњости државе. У рату су пољске трупе биле дужне да се боре против спољних непријатеља, у земљи и ван ње. Домобранци су имали задатак да у рату у оквиру Границе помажу стајаћу војску и да бране земљу. Ландштрум је имао задатак да у земљи одржава ред и сигурност и да и војску и ландвер потпомаже при упаду непријатеља. За обављање војних дужности граничари су добијали плату.

Ако су и дотле недељивост задруга и неутуђивост њихових некретнина били основа на којима је почивала граничарска војна сила која Аустрију није ништа стајала, припреме за развојачење Војне границе створиле су потребу да се и у том погледу извршене измене. Тако је минимум неутуђивог дела породичног иметка снижен на шест јутара, а у приморским крајевима и испод тога минимума. Али је у случају преке потребе и породично добро могло бити оптерећено и продато. Исто је тако могла бити вођена судска оврха на покретна и непокретна добра задруге, па и на минимум поседа у случају кривичног дела задруге и њених чланова. За деобу задруге било је доста да се исказе минимум поседа за сваки део који би деобом настао, без фундуса инструктуса. Деоба се вршила према броју мушких и женских чланова задруге. Породице које су настале деобом нису биле приморане да живе у задрузи, па су зато њихове некретнине и остали иметак прелазили у категорију који се могао

слободно наслеђивати. Од 1. јануара 1872. године могао се прелаз из једне задруге у другу вршити само према одредбама Општег грађанског законика о заједници добара. Сваки члан задруге стекао је право да својим делом иметка располаже тестаментом или уговором о наслеђивању. Законским чланком 24. из 1885. године биле су задруге у Угарској коначно разрешене и нове се нису могле оснивати, док су оне у Хрватској и даље одржане, те Законом од 9. маја 1889 године поново регулисане, а законом од 30. априла 1902. године преуређене.

Објављен је 8. јула 1871. године Закон о уређењу комунитета којим су они проглашени варошима. Комунитет Сењ и Карлобаг постали су слободне пристанишне вароши. Месне општине уколико су се могле саме издржавати постајале су вароши. Административно уређење вароши било је у Хрватској и Славонији нормирано Уредбом о варошима, а вароши у Банату добиле су административно уређење као и слободни градови у Угарској. Општине које су припадале једној регименти сачињавале су општину регименти. Месне општине биле су подложне среским властима, команди регименте, односно тителског батаљона и Војној команди у Темишвару. У месним општинама постојао је општински савет, који је биран, а региментске општине су имале изабрано представништво.

Од 1. јануара 1872. године биле су политичке власти: команде регименти, среске управне власти, магистрати и политичке општине. Прва инстанца биле су команде регименти, среске власти и магистрати, а друга и последња биле су Генерална команда у Загребу и Војна команда у Темишвару. У делокруг команди регименти спадале су ствари које нису биле упућене у среским властима, а сем тога низ ствари које су биле изрично упућене команди регименте. Исто је тако био одређен делокруг среских власти, магистрата и општинских звања.

Предата је банској влади 9. априла 1872. године бјеловарска жупанија, која је организована од две вараждинске регименте. Царским манифестом од 9. јуна 1872. године било је наређено да се три банатске регименте и шајкашки батаљон 1. новембра 1872. године провинцијализују, што је и извршено, те је територија тих регименти припојена суседним региментама. Даном 1. новембра 1872. године стављени су ван снаге прописи о одбрамбеној служби, а на снагу су ступили прописи угарских законских чланака 40, 41, 42. из 1868. године о одбрамбеној сили, домобранству и народном устанку. Према Р е с к р и п т у од 9. јуна 1872. године комисије су преузеле звања административних власти 1. новембра исте године. Оне су имале задатак да спроведу провинцијализовање Границе. Вароши Панчево, Бела Црква и Караншебеш проглашене су муниципијама, па су од 1. новембра 1872. године подвргнуте непосредно угарском министарству. Управни срезови називали су се отада солгабироватима а било их је шест: у Старој Оршави, Велој Цркви, Карлсдорфу, Амбунару, Ковину и Панчеву. Имање које је припадало региментским општи-

нама подељено је између појединих општина. Подела шума између државе и региментских општина остала је на снази. Рескриптом од 9. јуна 1872. године одређена је подела васпитних и других имовинских фондова између појединих општина према броју душа с тим да се у главницу сме дирају само са пристанком угарског министарства, а да приход од тих капитала општине имају употребити у васпитне, хуманитарне и привредне сврхе.

Устројени су 1. новембра 1872. године у Караншебешу, Белој Цркви и Панчеву окружни, а у седишту солгабироваца срески судови. Као другостепени судови судиле су Табле, а као трећестепени суд Курија у Будимпешти. Организовани су 1873. године у Хрватско-славонској граници судови на принципу независности, па су уведени судски закони који су били у важности ван подручја Војне границе. Правосуђе је у свима инстанцама било одељено од управе. Устројено је двадесет и осам среских и шест окружних судова: у Госпићу, Огулину, Петрињи, Новој Градишци, Винковцима и Земуну. У другој инстанци судило је граничарско одељење код Банске табле, а у трећој секцији за Границу код Септемвиралне табле у Загребу.

Став Светозара Милетића и Народне странке био је да Срби у Угарској не само нису противни развојачењу Војне границе него да они њено развојачење искрено желе и траже. Др Михаило Полит-Десанчић као посланик Народне странке изјављивао је да би граничари, радо поздравили развојачење, уколико би развојачењем и припојењем Границе Угарској било изгледа да се ослободе "солдачке владавине" и да ступе у уживање слободе и уставности. "Права је клевета", говорио је Полит, "да граничари неће слободу и уставност него апсолутну солдачку владу. Слобода и уставност таква су блага да их сваки народ радосно прима, и тешко да има народа који би слободу одбацио, ако би му се пружила права слобода и уставност. Али је питање да ли је то случај у Граници." Полит је предлагао да се изашаје анкетна комисија која би испитала жалбе граничара, па да се изради законски предлог који би задовољио граничаре.

У чланцима који су објављивани у Застави у вези са развојачењем Војне границе писало је да би у случају развојачења требало од крајева који су досада припадали Граници, устројити посебне дистрикте са српским језиком и значајем. О Хрватској граници требало би да решава Хрватски сабор а не Андраши. У другом Заставином чланку рекло се да Срби у Банатско-бачкој граници треба да се оgrade што нису саслушани. Они треба да траже да се чује мишљење граничарских скупштина шта треба да буде са Границом, и да зато граничари у целој Граници треба да одржавају зборове. Румунски посланик Козма предлагао је да се расправа о законском предлогу одгоди док у Сабор не дођу и граничарски посланици. Милетић је уложио протест што су граничарски официри услед развојачења Границе расути по целој држави и што их је најмање остало у Граници. На предлог др Светислава Касапиновића Панчевачка општина

донела је Ограду и тражила да се пре претреса законског предлога о развојачењу позову у Сабор граничари да би се чуло и њихово мишљење. У противном случају да се владар умоли да ускрати санкцију закону донесеном без саслушања граничара и да се позову све граничарске општине да ту представку помогну. У расправи Милетић је изјавио да се закони о Војној граници не би смели октроисати, него да би се о потребама Границе морали прво саслушати њени заступници. Милетић је још истицао да је Војна граница српска установа, јер су аустријски цареви Србима дали привилегије. На седници од 11. јуна 1873. године Милетић је предлагао да се бивша румунско-банатска регимента и од бивше српско-банатске регименте белоцрхвански срез сједине у једну жупанију која би се звала северинска, са седиштем у Караншебешу. Остали делови српско-банатске регименте и бивша немачко-банатска регимента да се сједине у посебну жупанију под именом ковинске жупаније, са седиштем у Панчеву. Најпосле је Милетић предлагао да крајеви бивше Банатске границе и тителског батаљона буду на угарском Сабору заступљени са осам заступника, сразмерно броју њиховог живља.

Све те предлоге српских народних посланика одбацила је саборска већина, те је 1873. године донесен 27. законски чланак према којем је извршено провинцијализовање Војне границе и њено припајање жупанијама.

Тако су крајеви тителског батаљона бивши тителски и жабањски срез припојени бачко-бодрошкој жупанији. Румунско-банатска регимента и 12. компанија српско-банатске регименте организовале су северинску жупанију са седиштем у Караншебешу а остали делови банатске границе припојени су жупанијама, торонталској, тамишкој и крашовској, којима су припадали пре него што су Турци освојили те крајеве.

Манифестом владаревим од 8. августа 1873. године разрешене су и граничарске регименте бр. 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, те су на тим подручјима ступили у живот угарски законски чланци 40, 41, 42. из 1868. о војној одбрани, домобранцима и народном устанку. Том истом наредбом названа је дотадашња петроварадинска граничарска регимента: Петроварадинска линијска инфантеријска регимента бр. 70. гроф Берг. Најзад је у септембру 1873. године извршено коначно развојачење Војне границе у Хрватској и **М а н и ф е с т о м** од 15. јуна 1881. године проглашено је њено присаједињење Хрватској, а 1. августа 1881. године њена управа предата је бану.

За решавање предмета који су стајали у вези са задругом, којих је 1. јануара 1873. било још 34.186, одређени су као прва инстанца сонгабирови, као друга поджупани, а као трећа министар унутрашњих послова. Да би се политичка управа у Хрватској и Славонској граници одделила од граничарске војне службе, одузет је командантима регименти сав политички делокруг, па је обрстима остављена само војна уп-

рава као у време кантонсистема. Зато су из дотадашњих девет региментских срезова образовани шест дистрикта: личко-оточански, огулинско-слушки и бански са две регименте са седиштем у Госпићу, Огулину и Петрињи. Дотадашњи славонски срезови остали су као дистрикти са дотадашњим именима. Ти дистрикти су преузели читаву управу коју су дотле вршили команданти регименти.

Д Р У Г И Д Е О

ДУХОВНА И МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА У ВОЈНОЈ ГРАНИЦИ

Увод. Извори и литература

У првом делу овога рада дали смо преглед војноорганизационог и управнополитичког развитка аустријске Војне границе. Овде, ми ћемо дати преглед историје њених културних установа и делања, духовног и материјалног. Као у првом делу ни овде нам неће бити сврха да улазимо у све детаље културне историје аустријске Војне границе, него да, као и тамо, дамо само преглед њене основне развојне линије на основу изво-ра и литературе коју смо употребили.

Да бисмо представили духовну културу Војне границе ми смо се највише служили радовима наших писаца, на које у тексту упућујемо. Да бисмо представили материјалну културу Војне границе, ми смо се служили нарочито грађом и литературом које су објавили аустријски писци. То је на првом месту Ј. А. Демиан, који је дао статистички опис Војне границе првих година XIX века,²⁰ док је Карло Хицингер изнео у својој Статистици Војне границе податке о њој с краја друге деценије XIX века. Хицингер је у своме делу дао податке и о Ердељској војној граници којих код Демиана нема.²¹ Јосиф Хостинек представио је организацију и устав Војне границе с краја педесетих година XIX в., када је она добила свој завршни организациони облик, неку десетину година пред развојачење.²² Но пошто Демиан и Хицингер дају врло мало података о ранијем стању духовне и материјалне културе у Војној граници током XVI, XVII и XVIII века, ми смо у том погледу употребили нарочито грађу коју је објавио Фрања Ваничек у своме делу о Војној граници.²³ Неке податке о материјалној култури Банатске војне границе је изложио Феликс Милекер у своме делу о историји те Границе.²⁴

Службени статистички подаци које су објавили поменути аустријски писци о стању материјалне културе у Војној граници у три различите фазе њеног развитка у XIX веку, када је она улазила у свој најразвијенији, кулминациони облик, могли су нам послужити као поуздана основа да тај развитак прикажемо. Нарочито да прикажемо службени став аустријских властодржаца који су они заузимали према културном подизању народа од којих је граничарска војска била образована, а особито према нашем народу.

А) ДУХОВНА КУЛТУРА

I

Црква и вероисповести

Организација Српске православне цркве на територији Хрватске и Славонске војне границе почела је још пре сеобе Срба у угарске крајеве под патријархом Арсенијем III Црнојевићем. Као што је пре сеобе под Црнојевићем било српских цркава, манастира и епископија на тлу уже Угарске, тако их је било и на тлу Хрватске и Славонске војне границе. Још под Турцима подигнут је на десној обали реке Уне манастир Рмањ, на месту где се у њу улива речица Унац. У планини Козари, у дубичком котару, подигнут је у XVI веку манастир Моштаница, а Ремета, доцније Орховица, испод брда Папук, половином XVI века.

Крајем XVI века, око 1597. године, у споразуму са градачким надвојводом, прешао је под вођама Вуковићем и Пејашинићем на земљишта бјеловарско-крижевачке жупаније знатан број Срба из пожешког и црничког (пакрачког) санџака, заједно са пожешким митрополитом Василијем. Доцније су се доселили још неки ројеви српског народа из Босне и Херцеговине преко Лике и Баније. Између града Иванића и Чазме доселени Срби су саградили испод брда Марче православни манастир истог имена, са црквицом од дрвета и предали му многе земље на уживање. На дан манастирске славе, Св. Архангела, 8. новембра по ст., око манастира се скупљао на зборове народ из вараждинског и карловачког генералата, из Баније и Славоније. Доцније су подигнути манастири Лепавина, Гомирје, Комоговина и Бршљанац. Манастир Гомирје, северозападно од Огулина, на ушћу потока Рибњака у речицу Добру, са црквом Св. Јована Крститеља, подигли су 1602. године калуђери из далматинског манастира Крке, који су дошли са првом насеобином коју је из Турске извео генерал Ленковић.

До краја XVI и почетка XVII века Српска православна црква била је организована само у турској држави, док у крајевима Хрватске и Славоније, у које је српски народ са турске стране пребегавао, иако је и у њима било српских држава, манастира и општина, српских епископија није било. Да би створио центар отпора православља против пропаганде Римокатоличке цркве, пећки патријарх Јован је на захтев старешина из беглих Срба и народа одлучио да на ускочкој територији оснује српску епископију, па је за епископа те нове епископије, у споразуму са црквеним сабором, потврдио Симеона, кога је за православног епископа већ раније био посветио коринтски митрополит Козма у Буру, у Угарској. Патријарх Јован није потписао синђелију за епископа Симеона, али су је потписали седам митрополита и бечкеречки епископ Висарион. У синђелији је речено да се Симеон поставља за епископа "Западних страна", званих

"Вретанија", назив који је сам епископ Симеон дао својој епископији, док је народ ту епископију називао ускочком. Епископ Симеон је за своју резиденцију изабрао манастир Марчу, а Вретанијом се хтела да обележи крајња земља на западу, па се њом називала цела област те нове српске епархије, као крајња област православља и пећке патријаршије на Западу.

Како је земљиште на коме је подигнута Марча припадало загребачкој бискупији, епископ Симеон је, увиђајући свој тежак положај, био, најзад, приморан да се изјави за покорност и Римокатоличкој цркви, иако викарем загребачког бискупа није никад постао. У јесен 1611. године епископ Симеон је ишао у Рим, где га је, по Ивићу, папа Павле V посветио за унијатског епископа, док је по Радонићу он у Риму само признао папски примат и био потврђен за епископа. У папиној конституцији од 21. новембра 1611. године, којом је папа потврдио духовну власт Симеону по синђелији пећког патријарха из 1609. године, он се назива епископом Срба католика грчке вере који станују у Угарској, Славонији, Хрватској и на периферији Крањске. Центар те области, са резиденцијом вретанијског епископа у Марчи, била је Словинска крајина, област југозападно од Загреба, између Лоње и Драве, доцнији вараждински генералат, у коме је утврђење Ровиште било тада главно зборно место Срба граничара. Услед тога у две синђелије пећких патријараха помиње се и Ровиште као центар области Вретаније, поред манастира Марче.

Епископ Симеон писао се у латинским исправама *Simeon Vretani/i*, па су га представници Римокатоличке цркве, као и неки наши и страни писци, узимајући да је то његово име а не област, звали Вретањом и другим сличним именима. Доцније је у царској канцеларији створен нов наслов за марчанске епископе, па су они од цара потврђивани као и епископи Свиднице, по Свиднику у шарошкој жупанији Угарске. Само је још један марчански епископ био посвећен за епископа Вретаније, Гаврило Мијакић, кога је у Јашију 1663. године посветио молдавски митрополит Сава, пошто је Мијакић претходно морао да пред аустријском државном власти положи заклетву да неће ићи у Пећ на посвећење. Али сви његови наследници били су унијати који су од аустријских царева постављани само са титулом свидничких (од 1664), а од римских папа са титулом платенских епископа (од 1671), према Платенском, Блатном језеру у Угарској.²⁵

Пожешка епископија основана је између 1543. и 1585. године а све остале српске православне епархије по Хрватској и Славонији, сем марчанске, основане су после сеобе Срба под патријархом Арсенијем III Црнојевићем у угарске крајеве. Патријарх Арсеније III одмах после прелаза настојавао је да своју јурисдикцију прошири и на Српску цркву на територији вараждинског и карловачког генералата. Он је тамо послао своје егзархе да народ обавесте о привилегијама које су дате пресеље-

ним Србима, јер војне власти у тим границама нису биле вољне да их обнародују. О Божићу 1692. године дошао је патријарх Арсеније III у манастир Лепавину, оставши у њој два месеца. Његова је жеља била да се стално настани у манастиру Марчи, али се ипак вратио у Сентандреју, наводно да би био ближе Бечу. Патријархово бављење у Лепавини оживело је покрет против уније и омогућило стварање нове, северинско - лепавинске епархије у саставу карловачке митрополије.

Привилегијом коју је цар Леополд I издао 4. марта 1695. године којом је Стеван Метоксијац потврђен за епископа карловачког и зринопољског, била је основана горњокарловачка епархија, која је тек на Крушедолском сабору 1708. године уведена у опсег карловачке митрополије. Али та потврда Метоксијца гласила је само за карловачки генералат и Банију, а не и за вараждински генералат, Горњу Славонију, Лику и Крбаву, где су се налазиле унијатске владике, један у Марчи, а други у Пакрацу. Године 1696. за епископа горњокарловачког и за Банију потврђен је бивши митрополит дабробосански Атанасије Љубојевић, који је раније избегао из Босне у Далмацију и Равне Котаре. У јесен 1707. године доbio је митрополит Атанасије царску потврду и за епископа Лике и Крбаве. Пошто је патријарх Арсеније III успео да од Јанићија Љубибратића, брата Петронија Љубибратића, унијатског епископа, откупи у Пакрацу владичанску кућу и цркву, он је на Спасовдан 1705. године у манастиру Крушедолу посветио за пакрачко-славонског епископа Софронија Подгоричанина, чиме је основана била и пакрачка епархија. Да би отпор према унији био лакши, Крушедолски сабор 1713. године поделио је карловачку епархију на два дела, те су Лика до Трмеће, Крбава и Банија од Глине до Купе и Саве потпале под костајничку епархију. Остали део остао је и даље у карловачкој епархији, која се називала карловачко-сењско-приморска. Године 1749. Лика и Крбава потпале су под карловачку епархију, а костајничка је добила један део северинске, те је та подела остала све до 1771. године када је костајничка епархија укинута. Пошто су епархије сигетско-мохачка и осечко-пољска укинуте, основана је за Вараждински генералат 1734. године нова епархија, лепавинска, под коју је потпадао и Жумберак с тим да у манастиру Марчи остане унијатски епископ коме Срби морају и даље плаћати уобичајене дажбине. Било је ипак одлучено да седиште те епархије буде у Северину код Бјеловара, јер је манастир Лепавина лежао на северозападној периферији епархије, и да се епархија назове лепавинско-северинска. Али је она обично називана само северинском или хрватском, према славонској или пакрачкој, у чији је састав ушла 1771. године. На захтев Марије Терезије Синод је 1750. године донео одлуку да се северинска епархија укине и сједини са костајничком, од које да се одузме Лика и Крбава и сједине са горњокарловачком или плашчанском. Године 1771. године потпао је вараждински генералат под пакрачку епархију и под њом остао.²⁶

Тако су српска црква и народ у Хрватској, Банској и Славонској граници, делили судбину Срба који су се под патријархом Арсенијем III доселили у угарске крајеве пошто су проширене привилегије које су Србима пре и после пресељења дате. А та судбина била је у томе да су привилегије које су пресељеним Србима издаване биле у оној мери сужаване уколико су Срби као војни потенцијал били у Бечу мање потребни, па, најзад, када војна помоћ Срба после протеривања Турака није више била потребна, привилегије су коначно укинуте, а Срби подвргнути путем регуламената и Деклараторије која је у Бечу донесена једнострано, без саслушања српских народних представника.

Привилегијом од 21. августа 1690. године Леополд I је уважио све захтеве Срба које су они формулисали у пунктацијама, чија се суштина састојала у захтеву да се Србима признају сва права која су они имали под Турцима. Ти српски захтеви били су прихваћени у данима када је аустријска војска била притиснута Турцима, те је требало да Срби задржавају њихово надзирање према северу.²⁷ Зато је Србима признато да се као и под Турцима могу држати старог календара; да могу бирати архиепископа са пуном црквеном влашћу и да црквена власт остане епископима; да је црквени staleж слободан од десетка, данка и уконачења; да, изузев цара, нико не сме припаднике српског црквеног staleжа заробити ни затворити; да им може судити само архиепископ и кажњавати их само црквеним казнама; да архиепископу и епископима нико не сме сметати при прегледу манастира и црква и при поукама које они дају народу. Тим повластицама Србима је дато и више него што су они пунктацијама тражили, јер је клиру призната власт независно од оне коју су они имали под Турцима. Зато се о тим повластицама може рећи да оне представљају од владара прихваћене српске услове које су Срби стављали још пре преласка у Угарску, и које су они управо Бечу наметнули у току преговора које је водио јенопољски епископ Исаија Баковић.

Привилегијом која је Србима дата преко Угарске дворске канцеларије 20. августа 1691. године биле су проширене повластице дате Србима ранијом привилегијом, јер им је признато и право да могу остати под управом својих народних власти. У њој је изречено да ће се владар трудити да Србе победоносним оружјем врати у њихова првобитна седишта; да иметак православних лица која умру без деце и крвних сродника припада архиепископу и цркви; да после смрти архиепископа цело његово имање припада архиепископији; да сви православни зависе од архиепископа као свога поглавара и у црквеним и у световним стварима.

Међутим, цар Леополд I већ привилегијом од 4. марта 1695. године почео је да сужава дата права Србима. У тој привилегији владар је задржао себи право да може потврдити или не потврдити епископе које патријарх постави и да православни епископи могу вршити службу само у дистриктима које је Дворски ратни савет одредио за смештај Срба. Цар је

слободу вршења службе српског свештенства ограничио клаузулом "при са-
дашњем стању ствари". Он је задржао себи право да дате привилегије мо-
же према приликама мењати и ограничавати, "без штете за прелате и ри-
мокатоличку цркву". Довођено је у питање слободно вршење службе срп-
ског свештенства, поред слободе католичког свештенства да међу Србима
врше римокатоличку и унијатску пропаганду. Привилегијом цара Карла VI
од 2. августа 1713. године потврђене су привилегије раније издате Ср-
бима, али са клаузулом "уколико су законито издате и истините, и да не
буду на штету трећих лица". У заштитну диплому која је издата 10. ап-
рила 1715. године унесена је клаузула "да ће се Срби штитити док оста-
ну верни, одани и послушни владару и његовом дому".

Марија Терезија идући за централизовањем законодавне власти
у своје руке и на црквеном пољу, радила је не само на ограничењу, него
и на потпуном укидању привилегија које су Србима дали њени претходни-
ци. На Народно-црквеном сабору 1769. године она је настојавала да пот-
пуно ограничи власт православне хијерархије, па је тај Сабор, а и Си-
нод, употребљавала као средство својих централистичких и апсолутистич-
ких циљева. На основу закључака тога Сабора, привилегија и владарских
одлука, Илирска дворска депутација је по налогу Марије Терезије изра-
дила Р е г у л а м е н т, кодекс прописа којима је био узаконен читав
народно-црквени живот Срба у Угарској, цивилној Хрватској и Славонији
и Војној граници. Услед незадовољства Срба Регуламент је био поново
претресен у Синоду који је заседавао 1774, 1775. и 1776. године, па је
на основу мишљења Синода из 1777. године издат нов Регуламент у који
су по предлогу Илирске дворске депутације унесене извесне измене. Пре-
ма једном извештају Илирске дворске депутације Регуламентом је била о-
слабљена слепа оданост Срба православној вери, умањена њихова приврже-
ност свештенству и отклоњена одвратност према римокатоличкој вери. Ус-
лед жалбе коју је против другог Регуламента дао митрополит Вићентије
Јовановић Видак, донесен је 1779. године нов кодекс прописа о спољној
управи Српске православне цркве, Д е к л а р а т о р и ј а, којом је
коначно регулисан народно-црквени живот Срба у Угарској, Хрватској, Сла-
вонији, у Провинцијалу и у Војној граници. У Деклараторију су унесене
главне одредбе оба Регуламента са неким изменама и допунама. Декла-
торија није изнесена на претрес ни пред Сабор ни пред Синод, па се она
појављује као искључива творевина аустријског владара над српском цр-
квом и народом. И све до Деклараторије Србима издате привилегије, од
којих су неке биле у више махова потврђиване, вределе су према Декла-
раторији само уколико су њихове одредбе биле њом признате. Декларато-
рија је остала на снази све до Р е с к р и п т а од 10. августа 1868.
године који је донесен на основу угарског законског чланка 9. из 1848.
године.

Тако се са привилегијама које су Србима издаване и потврђи-

ване dogodilo ono isto što se u Voјној граници dogodilo nešto раније са Влашким статутима, који су вараџинским граничарима били дати 1630. године, шездесет година пре привилегија датих Србима који су у угарске крајеве дошли под патријархом Арсенијем III Црнојевићем. И Влашки статуту су Војнограничарским законима из 1754. године били укинати да читав народни живот у Војној граници буде подвргнут апсолутној законодавној власти аустријског цара и управној власти његових органа.²⁸

Аустријски владари ишли су за тим да буду врховни законодавци и арбитри не само у Српској православној него и у Римокатоличкој цркви. Свој *Placetum regium* Јосиф II је проширио и на Војну границу, па су сви бискупи чије су се дијецезе налазиле на територији Војне границе морали папске одлуке у овереним преписима достављати генералним командама. Команде су биле дужне тражити изјашњење царског фискала да ли оне не стоје у противности са државним интересима, а ако по мишљењу Дворског ратног савета стоје, оне су морале бити поништене. Бискупима је наређено да су за давање диспенза, поводом склапања бракава, надлежни они а не папа. Све жалбе упућене Риму, као и сва расположења у питању раставе од стола и постеле која су долазила из Рима, цар је огласио неважећима. Прелаз у римокатоличку веру цар је везао за услов да таква лица морају претходно бити од свештеника обавештена о основним учењима римокатоличке вере. Ако су подофицири и редови хтели да се врате у православну веру из римокатоличке у коју су прешли, морао је против њих бити покренут кривични поступак пред ратним судом и пресуда са отежавајућим околностима поднесена Дворском ратном савету. А официри који су остајали при том да се врате у православну веру отпуштани су из војне службе. Свештеницима који су вршили верску припрему за прелаз у православну веру строго је забрањивано да наговарају римокатоличка лица да се врате у православље.²⁹ Иако је издат *П а т е н т о л е р а н ц и ј е*, цар Јосиф II је дозвољавао лутеранима и калвинима да у местима у којима има најмање стотина њихових верника могу узимати свештеника и подизати богомоље, али без торња, звона и јавног улаза са улице.³⁰

Марија Терезија мешала се, као и њен син, у питања вере и цркве али углавном у корист римокатоличке вере. Она је 1770. године издала наредбу да се венчања морају обављати у Римокатоличкој цркви и сва деца одгајивати у римокатоличкој вери.³¹ Педесет и седам година после смрти Марије Терезије, октобра 1837. године издао је Дворски ратни савет командантима регименти наредбу да забране мешовите бракове ако постоји опасност да ће православни муж рђаво утицати на жену римокатоликињу.³² Па и доцније, у току XIX века, важила је наредба папе Гргура XVI из 1841. године да је дужност пароха да римокатоличку страну упозорава на опасност од мешовитог брака и да покушава да је од њега одврати. А ако му то не успе, да римокатоличка страна мора обећати

да ће настојати да другу страну преведе у римокатоличку веру. Неримокатоличка страна морала је потписати очитовање или се заклети да ће се тих услова држати.³³

Марија Терезија мешала се у ствари Римокатоличке цркве и тиме што је смањила број римокатоличких празника на тај начин смањила је број дана у којима се не ради. Али када је видела да народ у те дане и даље не ради, она је код папе Бенедикта XVI израдила да он укине још извесне празнике, без обвезе да се тих дана мора посећивати црква. Ако се у једном месту светковало више заветних светаца, бискуп је морао одредити за светковање оног свеца кога је светковала већина, али је ипак било места која су светковала по неколико светаца.³⁴ Марија Терезија мешала се и у приходе римокатоличког свештенства, па је 1752. године за varaђински и карловачки генералат прописала штолу, по којој су свештеници смели за своје обредне услуге узимати награду. Ту интервенцију царице образлагао је Дворски ратни савет тиме да није право да граничари, сем десетка који су парохи давали и бесплатне обраде пароховог земљишта, плаћају му још и високе награде у новцу или у природи за верске обреде.³⁵ У ствари није се ни ту радило толико о заштити интереса граничара, колико о бризи да ће граничари, ако их свештенство буде искористићавало, утолико теже моћи одговорати обвезама којима их је теретила држава.

Иако је већ у привилегији од 21. августа 1690. године било Србима признато право слободног исповедања православне вере и вршења верских обреда, њима су већ на почетку почетка верског живота у римокатоличкој Угарској чињене највеће сметње. И за само грађење цркава, у почетку од дрвета, морало је бити тражено одобрење. И у Деклараторију из 1779. године био је унесен пропис /чл. 64/ да у местима са мешовитим становништвом православни на римокатолички Божић и Тјелово не смеју радити послове који праве немир нити трговати, а на друге римокатоличке празнике да морају радје држати затворене за време службе.

Али су у Војној граници не само чињене сметње слободном вршењу православне вере него се под врховним протекторатом аустријских владара радило на томе да се православни на територији Аустрије и Угарске, без обзира на народност, у целини преведу у унију. Председник Неоактивистичке комисије, кардинал Колонић, и чланови те комисије, као и коморски и војни чиновници, који су били послани да организују земљу ослобођену од Турака, такмичили су се ко ће више православних превести у унију, да би на основу таквих заслуга правили и личну каријеру. У Срему ти су људи успели да један део православних Срба преведу у унију и, да би ови били стављени под дисциплину и задржани у унији, у Срему је за унијатског епископа постављен и од цара Леополда I 30. марта 1688. године потврђен Лонгин Рајић.³⁶ Унију је примио 18. јануара 1690. године Јован Рајић, брат Лонгина Рајића, настојатељ манастира

Ораховице, као и настојатељ манастира Грабовца у жупанији Толна, Јеф = тимије Тугомировић, свештенство више српских православних општина из = међу Дунава и Драве, као и депутирци тих општина. Они су положили зак = летву да примају унију и изјавили су да та заклетва везује и општине које заступају. Терористичким и насилним радом у жумберачком дистрику успело се, најзад, да се православно свештенство из жумберачког дис = трикта протера и да се народ који је остао без свештенства преведе у унију.³⁷ Године 1692. успео је кардинал Колонић да 200 румунских пра = вославних свештеника, а са њима и румунски народ, приме у унију.³⁸ У = нију је примио 7. октобра 1698. године један део православног румун = ског свештенства у Ердељу.³⁹ Све те прелазе православних у унију рев = носно је помагао цар Леополд I, онај исти аустријски цар који је пре тога, у Инвитуторији од 6. априла 1690. године онако свечано обећавао потпуну слободу вероисповести народима који против Турака стану на ње = гову страну. И Марија Терезија била је највећи заштитник не само про = пагандних него и насилних унијаћења, која је и Илирску дворску депута = цију упрегла у тај посао, иако је она била основана зато да брани пра = ва српског народа која су му привилегијама била дата. Илирска дворска депутација израдила је 20. октобра 1753. године и Марији Терезији на њен захтев поднела план за побољшање рада на унијаћењу (*Plan einer verbes = serten Einrichtung des Unionwerkes*).⁴⁰

Шта су загребачки бискупи, помогнути од Марије Терезије, чи = нили, и шта је чинила сама Марија Терезија за превођење српског право = славног народа у унију у varaџдинском и карловачком генералату, пока = зује најбоље случај манастира Марче који су, како је речено, подигли православни Срби почетком XVII века. Али је он као центар православља био сметња загребачким римокатоличким бискупима, па су они чинили све да га, ма и силом, отму од православних.

Комисија на челу са херцегом Хилдбургхаузенем утврдила је 1736. године да је Марча била увек православни манастир, па су Срби тражили да им се преда и ту молбу су потпомогли и римокатолички грани = чари. Али када је 1738. године било решено да се Марча преда загребач = ком бискупу, једна чета Срба под харамбашом Томашевићем запалила је манастир, који су Срби поново изградили. Када Синод и поред тражења Беча није хтео да се Марче одрекне, наредила је Марија Терезија varaџ = динском генералу Петацију да марчанске калуђере протера и манастирски = лом заузме, што је он 1753. године и учинио. Војска је сем Марче зау = зела још шест српских парохија са осамнаест села и приморала Србе да им црквене обреде врше марчански унијатски калуђери. Молба Срба да им се манастир врати Марија Терезија није уважила, те је он остао и даље унијатски. Најпосле православни Срби, видећи да им је отпор узалудан, одрекли су се манастира под условом да се он преда пиаристима који су у њему отворили латинску и немачку школу.

Борба марчанских калуђера и православног народа да манастир задрже била је дуга и упорна како видимо, али је он 1753. године, по непосредној заповести Марије Терезије, од православних Срба помоћу војске, најзад, на силу отет. За то време римокатолички бискупи успевали су да за марчанске епископе наметну читав ред лица која су примила унију, док су оне који је нису хтели да приме прогањали, па и затварали и убијали. Гаврило Мијакић оптужен је да је био умешан у заверу Зрињског и Франкопана, па је осуђен на шеснаест година робије на којој је и умро. После њега аустријски двор наметнуо је православнима за епископа Павла Зорчића, који је такође примио унију. Пошто је побуњени народ попалио куће неких његових пријатеља, генерал Херберштајн је неке од побуњеника погубио, а четрнаест православних калуђера оковао и послао на острво Малту, где су, омишани и обријани, радили као робови на галијама и на тврђавама. Унијатски епископ Рафаел Марковић који је православнима био наметнут дао је на црквеним вратима убити игумана манастира Лепавине Кондрата, зато што га није хтео пустити у цркву.

На сузбијању уније радио је свом преданосту и српски патријарх Арсеније III Црнојевић. Он је долазио и у Славонију и задржавао се у манастирима Марчи и Лепавини, у пратњи више стотина коњаника и пешака. Патријарх Црнојевић водио је енергичну агитацију против унијатског епископа Петронија Љубибратића, као и против Срба који су били примили унију, да би их вратио православљу. Он је Србе унијате преко њихових првака писмено позвао да се Љубибратићу не покорављују, јер је цар само њему дао власт у верским стварима, а Љубибратић неће да му се покори. Поводом патријарховог позива одржан је био, после три претходна збора, нов збор у Каменском, на коме је било око 400 људи из народа, где је решено да се владици Љубибратићу неће покоравати, да му неће ништа давати, а ако он некоме дође да ће му дати, као сваком путнику, само стан. Још је на збору било решено да се 10. марта 1701. године одржи нов збор у Слатини, одакле ће се патријарху послати изасланици да приме даље налоге.⁴¹

II

Школе

У овом одељку нисмо желели да дамо исцрпну историју школа у Војној граници, него да, поред ње истакнемо колику је бригу Аустрија посвећивала подизању не само немачких школа, које су јој биле потребне за образовање војничког подмлатка, него и подизању народних школа свих оних народности од којих је граничарска војска била образована.

Још у првој половини XVIII века стање писмености у аустријској Војној граници било је на почетку почетака. Херцег Хилдбургхаузен

налазио је 1736. године официре који нису знали ни читати ни писати. У недостатку редовних школа просветилачку службу вршило је свештенство, са предикаоница и приватно, па је просветно стање народа зависило од просветног нивоа свештенства. Али наш народ, жељан просвете тражио је да се поред немачких школа, које су у Војној граници подизале државне власти, подижу и народне, у којима ће се учити на народном језику и ћирилским писменима. Но како аустријске власти нису хтеле да подижу такве школе, њихово подизање зависило је од појединих општина, митрополита и епископа, који су за њих имали интереса и увиђали њихову потребу.

Будимски Срби дали су својим депутирцима за Сабор 1749. године упутство да траже да митрополит оснива народне школе и да то чине и епископи у својим дијецезама. Тако је митрополит Павле Ненадовић основао фонд за издржавање српских школа. У свом завештајном писму говори о важности школа и о користи коју народ и од њих има, и да народ и клир желе да их имају. Разврат у народу, каже ту Ненадовић, долази од недостатка школа и народ ће, ако остане у таквом стању, морати пропасти. Он позива манастире, свештенство, цркве, општине и цео народ, да у школски фонд прилажу и да се по црквама поставе школске кутије у које ће се стављати прилози за школе. Намера Ненадовића је била да то буде средишни школски фонд из кога ће се издржавати све школе у карловачкој митрополији. Ненадовић је у Карловцима основао и вишу школу, Покровобогородичну, која је била отворена 1749. године. То је била грамадилна словенска школа у којој се предавао и латински и немачки језик. Ненадовић је настојавао да се Карловцима оснују и основне школе из којих би се одлични ученици слали у Покровобогородичну. Он се жалио да се српска деца искључују из виших римокатоличких школа, па је тражио да се средње школе подижу и за Србе. У Промеморији коју је поднео 1762. године поменуо је тужбе народа у погледу школа и образовања српске омладине. На други Регуламент из 1777. године митрополит Вићентије Јовановић Видак жалио се што се у њему води брига само о немачким, а не и о српским школама.

У војним комунитетима немачке римокатоличке школе подизане су и издржаване о општинском трошку, док се Србима није дозвољавало да из општинских средстава зидају школске зграде, да их оправљају, нити да из њих плаћају учитеље. Митрополит Видак протествовао је против подизања немачких школа које су имале задатак да међу Србима шире германизацију. За време Марије Терезије подизане су у Војној граници такође немачке школе којима је, пре свега, била сврха да се у њима образују подофицири за региментске и компанијске канцеларије. Поновљена је 24. јула 1764. године царска заповест из 1703. године да се у Војној граници имају подизати само немачке школе. По вој је у сваком компанијском месту требало поставити једног учитеља Немца, да би се тај сиром-

ви граничарски народ поправио и да би се образовали подофицири који ће бити писмени. Да граничари не би омрзнули школу, учитељске припадности имале су се плаћати из земаљских прихода. Царском наредбом од 22. јула 1766. године наређено је врховној управи Баната да се код свака парохијске цркве постави учитељ који зна немачки. И док је за оснивање немачких школа чињено све, о српским народним школама, које су у то време већ постојале, није се бринуо нико. О њима није водила бригу ни Илirsка дворска депутација, све до 1769. године, када је на Народно-црквеном сабору тражено да се српске школе боље уреде. Али како је Угарска дворска канцеларија тврдила да и српске школе као "политикум" спадају у њену надлежност, Марија Терезија је решила да о српским школама решавају оба надлештва заједно. Но, пошто она већином нису могла да се сложе, од тога су само српске школе морале патити. Управа и надзор над школама у Војној граници налазили су се у рукама војних власти, команданата компанија, батаљона и регименти, којима су као саветници додељивани школски директори.

Донета је 6. децембра 1774. године Општа школска уредба, која је садржавала прописе о спровођењу организације школа у свима наследним аустријским земљама. И школе у Војној граници управљане су по уредбама које су важиле за аустријске наследне земље, прилагођене приликама у Војној граници. На основу споменуте школске уредбе почеле су се у Војној граници на свима странама подизати нормалне немачке школе, док су националне биле препуштене старању појединих општина. Године 1775. тражио је Дворски ратни савет од команданата регименти мишљење о томе да ли би се српске школе могле задржати без штете за немачке школе. Панчевачка Немачко-банатска региamenta одговорила је да би српске народне школе требало укинути, а само Панчеву дозволити да издржава српску народну школу, док се не нађе учитељ који познаје и српски и немачки језик. Српске народне школе биле су у Војној граници за Србе утолико потребније, што је споменута аустријска школска уредба ишла за германизацијом и аустријских и угарских народности.

На жалбу митрополита Видака зашто се у Војној граници подижу само немачке школе, нормалне и тривијалне, у Бечу је било решено да тај систем треба и даље задржати, јер он одговара војном уређењу Границе. Фонд који постоји за издржавање немачких граничарских школа треба и даље да служи својој намени, јер те школе похађају и православна деца, а за српске школе постоји карловачки школски фонд. Дворски ратни савет и поједине генералске команде били су отворени непријатељи српских народних школа, па су Срби виши официри, који су се за српске школе заузимали, падали у немилост. Али је и међу Србима граничарским официрима било непријатеља српских школа. Тако је обрст Градишканске регименте Љубибратић укинуо све српске школе у тој регименти и увео немачке, због чега га је Војни савет похвалио: Славонска генерална ко-

манда известила је 12. септембра 1780. године Војни савет да се српске народне школе у Војној граници множе и да Срби у неколико места хоће да подигну и нормалне школе (данашње више реалке). На то је Дворски ратни савет одговорио да се подижу тривијалне школе које ће похађати граничарска деца без обзира на вероисповести. Те се школе имају издржавати из земаљских прихода, а само у војним комунитетима у којима има Срба трговаца треба о земаљском трошку поставити учитеља Србина који ће децу учити читати и писати и упућивати у трговачку преписку.

Темишварски сабор тражио је 1790. године да се у свима крајевима где живе Срби уведу основне школе са српским наставним језиком и ћирилским словима. Мишљење саборског комесара било је да су у срезима Војне границе већ уведене тривијалне школе и да православни могу своју децу у њих слати, где ће научити све што ће их оспособити за ниже војне чинове и официре. Мишљење Дворске комисије било је да би се српска деца, ако би се у тривијалним школама поучавала у српском језику и ћирилским словима, могла одвратити од свог правог позива, војничког и земљорадничког. А омладина српска, иако би се поучавала само на немачком језику, не би према њему могла осећати мржњу када зна да само преко њега може доћи до важнијих положаја и официрских чинова.

Најзад, царица је решила да у парохијама уместо редовног учитеља српски језик и ћирило писмо предају црквени појци уз умерену награду. А где постоји вишеразредна школа, да један од учитеља, поред осталих предмета, предаје и српски језик и ћирило писмо. Дворска комора је сматрала да би у српским народним школама, поред српског језика, требало да се учи и немачки, јер је он у Граници "услов развитка цивилизације"; немачки језик је потребан и за саобраћај, а и српска придворна места, као и Земаљска комисија, своје послове воде на немачком језику, па зато га мора и свештенство да познаје. О предлогу Темишварског сабора да се из средстава појединих вароши плаћају и српски свештеници, учитељи и појци, комесар је мислио да није право да се српски учитељи плаћају из општинских благајни, јер сви становници Границе морају своју децу слати и у немачке школе, док од српских друге народности, па ни Немци, немају никакве користи.

Планско подизање немачких школа почиње у Славонско-сремској граници заузимањем генерала грофа Мерсија, колонизатора Баната, а у Варајдинској граници на подстицај командујућег генерала барона Шерцера. Регулативом од 8. јануара 1755. године славонски комунитети су обавезни да подижу немачке школе. У варајдинском генералату настава почиње када су 1755. године манастир Марчу преузели пиаристи, и када им је дозвољено да могу подићи школску зграду у Бјеловару. Нормалне главне школе биле су четвороразредне реалке, а реалне гимназије, ако се у њима предавао и латински језик. И на те школе била је распрострањена метода саганског опата Фелбигера. Немачке школе оснивале су и у Банатској вој-

ној граници, па их је 1774. године у влашко-илирској регименти било три. Немачко-банатска регимента имала је немачке компанијске школе. Та је регимента имала 1774, године у Панчеву четвороразредну нормалну главну школу и седам немачких тривијалних школа. Године 1755. највише компанија имале су немачку тривијалну школу. За време Кантонсистема снижен је број тривијалних школа, у којима се давала поука и у земљорадњи. Налазило се да је довољно да деца добијају поуку у читању, писању и рачунању и нешто у геометрији, и да је више образовање за грађанчаре штетно. Зато су у свима дивизијским местима подизане дивизијске тривијалне школе, иако тај план није до краја изведен. Постојало је 1803. године у Војној граници седамнаест виших школа /*Oberschule*/ и сто педесет тривијалних, у којима је наставни језик био немачки. У Панчеву и Винковцима постојале су војне школе зване математске. Једино што је у Војној граници учињено за Србе било је да су смели посећивати немачке школе.⁴² Па и поред тога што се помагало оснивање и издржавање само немачких школа, писменост је у Војној граници била већа него у Провинцијалу. Године 1870. било је у Банатској војној граници писмених 43,3%, док их је у Угарском провинцијалу било 40,5%, у Хрватско-славонској граници 19,1%, а у Хрватско-славонском провинцијалу 13,6%.⁴³

Тако је оснивање и одржавање српских народних школа било у Војној граници препуштено Србима граничарима, па су оне и на почетку XIX века биле још малобројније. Према подацима које даје аустријски статистичар Демиан, у карловачком генералату била је почетком XIX века само једна српска народна школа у Залузници, у отоцанској регименти, било 1802. године свега 20 ученика. У Банатској граници српска школа постојала је у Петрињи и Костајници, које је похађало 80 ученика. У varaђинском генералату постојала је српска школа у Бјеловару, коју је 1803. године похађало 25, и у Великом Бурђевцу са 20 ученика. У Славонској граници било је почетком XIX века 52 српске народне школе, од којих 51 у петроварадинској регименти са 1455 ученика, и једна у Новој Градишци, коју је 1802. године похађало 43 ученика. Њу су похађала само српска деца која су становала у штабном месту, док су деца из села остајала без наставе, јер она нису посећивала римокатоличке тривијалне школе. У Банатској граници постојало је почетком XIX века 120 православних школа, српских и румунских, које је 1802. године похађала 3588 ученика. Најпосле је у шајкашком батаљону постојало почетком XIX века 13 српских школа које је посећивало 465 ученика. Демиан примећује да ниједну од тих српских школа није издржавала држава, него су их издржавали Срби појединих црквених општина о свом трошку.

Крајем друге и почетком треће деценије XIX века у читавој Војној граници постојале су по Хичингеру 22 више школе, 15 женских, 73 тривијалне, 149 општинских и 57 зимских школа. Од 490 деце способне за школу 1821 године школу је посећивало 20,591, тј. свако шесто дете.

У појединим војним границама стање је било такво као у карловачком генералату где није уопште било општинских српских школа, у којима би деца добијала наставу на српском језику. Томе је био узрок раштрканост кућа у појединим селима, њихова малобројност и неспособност општина да издржавају школу. Зато је 1821. године од мушке деце која су за школу била способна школу посећивало само свако четрнаесто дете, а од женске свако сто и педесето. У целој банској регименти постојала је само једна општинска српска школа, па је школу похађала само једна осмина мушке и педесет шести део женске деце способне за школу. У варадинском генералату постојало је у регименти Св. Ђорђа 13 општинских српских школа, а у крижевачкој 2, а сем њих у Бјеловару једну школу је похађало свако пето српско мушко дете, и свако сто деведесет девето женско. У Славонској граници је у то време било 80 општинских српских школа, које је посећивао сваки трећи дечак способан за школу и свака четврта девојчица. У немачко-банатској регименти постојале су 52 општинске школе, а у целој Банатској граници 97 које је посећивао сваки други мушкарац способан за школу и свака десета девојчица. У шајкашком батаљону налазило се у то време 14 српских школа.

Према исказу који је штампан у 6. и 7. књизи Летописа Матице српске, у то време (1826) било је у петроварадинској регименти 63 Србина учитеља: у карловачком протопрезвитерату 12, у земунском 32, у митровачком 10 и у шидском 9. У немачко-банатској регименти било је 45, а у шајкашком батаљону 14 Срба учитеља.

Крајем педесетих година XIX века у Војној граници су постојале општинске школе, које су издржавале црквене општине, и тривијалне, девојачке и главне четвороразредне које је издржавала држава. Општинских школа било је у то време 720: 34 елементарне, 89 тривијалних, 19 главних, 7 доњих реалних, 3 више гимназије и 3 клерикалне школе. Општинске школе налазиле су се у компанијским срезovima и у местима која нису имала ерарних школа. Њих је било у Банатској, Славонској, Варадинској, а делом и у Карловачкој и Банској граници, које су морале издржавати народности чије су оне биле, Немци, Хрвати, Срби, Словаци, Чеси, Мађари и Румуни.⁴⁴ Ни у том периоду, дакле, пред само развојачење Војне границе, аустријска држава нити је из својих средстава оснивала нити издржавала националне школе појединих народности него једино и искључиво немачке школе.

Б) МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА

I

Бројно стање народа, села, куће, станови и живот граничара

Бројно стање народа

Попис становништва Војне границе вршен је од почетка XIX века сваке друге године. У карловачком генералату, 1802. године заједно са војним комунитетима, било је 182.733 становника, док их је 1799. године било 171.674. У Банској граници било је 1802. године 91.541 становника, у varaždinskом генералату 101.902, у Славонској граници 189.202, у Банатској 144.038, а у шајкашком батаљону 17.953. Једна задруга у Хрватској и Славонској граници бројала је 20, 40, 70 па и 80 чланова. До 1815. године становништво је у неким границама порасло, па је те године у карловачком генералату било 193.607 душа, у Банатској граници 96.281, у varaždinskом генералату 107.589, у Славонској граници 232.252, у Банатској 175.044 и у Ердељској 135.825. Према попису који је извршен 1859. године износило је становништво читаве Војне границе, заједно са комунитетима, 1,085.084. Површина Војне границе износила је преко 560 аустријских квадратних миља. По Хицингеру већина граничара били су "Славеносрби", али су ипак они у Карловачкој и Банској граници могли бити тачније обележени као "Хрвати", а они у Славонској и Банатској граници као "Славеносрби". Мартин Швартнер у својој Статиistici Угарске писао је такође да је највише граничара припадало православној цркви, много мање римокатоличкој, а најмање унијатској.⁴⁵

Села, куће, станови и живот граничара

Још почетком XIX века у карловачком генералату једна четвртина села имало је растркане куће, иако су вођене као једно село. Таквих села било је не само на Високом Карсту него и по долинама, иако је њихово спајање извршено још 1777-8. године. Било је села са три, четири и пет кућа, те се парохија једног свештеника састојала од десет до петнаест села, па их ипак није имала више од 100-120 кућа, а села са 20 кућа су била највећа. Та растрканост села, услед отежаног полицијског надзора, угрожавала је личну и имовну безбедност. Изолована домаћинства била су изложена нападу и плачки разбојника, који су се услед тога и услед пространих и густих шума јако намножили. И компанијском официру који је становао на периферији таквог растрканог села била је отежана контрола да ли су извршена наређења која су била издата. А компанијском официру било је у таквим селима потребно и веће особље које

не му давати запрегу и робот, па је и граничар губио време када је у својим личним пословима морао да предаје молбу или жалбу команданту који је становао далеко. Због тога је у Војној граници 1777-8. године извршено спајање села. Тада су спајана и по четири села заједно. Највише је села спојено у равницама у којима су се могле изграђивати улице, у градишканској и бродској регименти Славонске границе, док су спајања најтеже извођена у личкој регименти.

У то време о начину живота граничара у Славонији и Срему писао је Немац Фридрих Таубе у своме Опису Славоније и Срема. Он каже да су тамо куће и после спајања села биле горе него у Вестфалији и Доњој Саксонској. Неко холандско село, пише Таубе, изгледало би у Угарској сјајна варош, јер су колибе у селима Славоније и Срема прављене од земље и покривене сламом, рогозом и трском, а прозори им застирани платном. Ако сте угледали прозоре од стакла од лакта, значило је да у таквој кући станује богат или бар вредан човек. Зато те куће више личе на свиње него на станове разумних бића. Са кровова многих селачких кућа издизао се димњак који је изгледао као црквени торањ, па је кући давао вид капеле. Улице ни по варошима нису биле калдрисане, изузев у Петроварадину и Осијеку. И у варошима су куће већином биле од дрвета и блата и покривене рогозом и трском. Најлепше су куће биле свештеничке, официрске и манастирске. И племићи су зидали сиротињски куће, јер су оне стално биле изложене турским нападима и уништавању.^{45 а}

Стандард живота граничара, нарочито у војним границама, Хрватској, Банској, Славонској и у шајкашком батаљону, није стајао високо ни нешто доцније јер Аустрија није радила са планом на томе да се он подигне. Поменути аустријски статистичар Демиан пише да су граничари у карловачком генералату и почетком XIX века становали у дрвеним зградама које се нису много разликовале од брвнара дивљака. Те зграде имале су само једну одају са зидовима од дасака, облепљеним блатом, без прозора и патоса, са кровом покривеним сламом или даскама, на које се наваљивало камење да их ветар не однесе. Та одаја служила је граничарима за собу, кухињу, шталу и амбар, све у исти мах. У средини одаје тло је било нешто удубљено. Ту се налазило огњиште на коме се кувало, пекло и поред кога се зими грејало. Околу су била намештена ониска седишта, а уз зидове лежишта укућана, нешто покућства и оружја. За димњаке се није знало ни у ерарним зградама, па су куће биле увек пуне дима који је нагризао и очи и одело. Пећи су у кућама биле врло ретке. Покуство се састојало из једног земљаног котла, једног или два лонца, неколико дрвених чинија и кашика, једне веће и једне мање секире и једног целног ножа који је граничару висио о кајишу и служио као прибор за јело и за дељање предмета покућства. Сто није био виши од једне стопе, па су и клупице на којима се седело биле ниске. Постеља је граничару била тврда земља, а само је старешина куће лежао на постели од

дасака, покривеној сламом и косматим крзном. По неким граничарским кућама налазио се и дрвени орман у којем се чувала сва покретна имовина. Лети се јео качамак, и ујутро и увече, слатко и кисело млеко и цицвара, а зими пресан кисео купус ујутро, а увече кромпир или пасуљ са уљем и сирћетом који је сиротиња кувала у засољеној води. Како је у карловачком генералату било мало меса, оно се јело само о празницима, црквеним славама, сватовима или при крају жетве и косидбе сена. Ипак неке куће клале су свиње, овнове и козе чије се месо сушило и остављало за зиму.

Такве примитивне куће градили су граничари не само у карловачком генералату него и у другим војним границама, па и у шајкашком батаљону. У Банатској граници већина кућа биле су грађене од дрвета, неке и од другог материјала и са пећима, али димњака ни на њима није било. Куће нису имале прозора него мале отворе са капцима који се читаву зиму нису отварали, те у њима није било довољно светлости. У Славонској граници куће су још и почетком XIX века биле грађене од дрвета, а где дрвета није било, од набоја, покривале се трском и тек по негде једну и по стопу изнад земље подзиђиване. У Банатској граници куће су у шумским крајевима биле грађене од дрвета, а зидови од плетера облепљеног блатом, а у крајевима где дрвета није било, од набоја. Кровови су били покривени трском и рогозом.⁴⁶ У шајкашком батаљону куће су грађене од набоја са ниским собама и малим прозорима који се нису могли отварати. Димњаци су прављени од прућа облепљеног блатом, а ако би леп отпао, димњаке би захватила ватра.

Други аустријски статистичар Хицингер пише да су се куће граничара при крају друге деценије XIX века у Карловачкој и Банској граници градиле од дрвених дебала. Уски, загушљиви кућерци под великим, тежким крововима једва да су заслуживали то име, каже Хицингер. У Приморју куће су се градиле од камена, а таквих је било и у унутрашњости карловачког генералата. У новоподигнутим селима на Кордону карловачког генералата куће су биле зидане чврсто и солидно, са пушкарницама за евентуалну одбрану. Али највише кућа зидано је од дрвета на четворугаоној подлози од јаких стубова. Подлога је била висока око један хват па је служила и за подрум. Преко те подлоге је од тањих, округлих дебала грађена кућа која је са све четири стране била шира од подлоге. Степенице под кровом водиле су до врата одаје. Кров куће био је покривен јаким даскама на које је, ради заштите од ветра, било наслагано камење. Зидови су ретко облепљени блатом. Опака није било ни у Карловачкој ни у Банској граници. На прозорима често није било стакла него су облепљивани папиром, или су застирани покретним капком. Куће су обично имале по једну заједничку собу и кухињу. Око кућа Срба граничара били су изграђени чардаци, за сваки брачни пар по један. Ту су на стубовима стајале и исплетене корпе од прућа у којима су држане шапурике од ку-

куруза. Ту је била и штала, и то су биле све економске зграде граничара. Много су брижљивије биле грађене куће у вараждинском генералату које су прављене од сечених греда, 1811. године било је у регименти Св. Ђорђа 26 зиданих кућа и око 150 подзиданих, међу њима више са за= својеним кухињама и оцацама од камена. Све ерарне зграде, станови официра, канцеларије, магацини, касарне итд. били су зидани од камена и другог чврстог материјала. И у Петроварадину, Карловцима и Земуну било је још дрвених кућа, али ни куће зидане на спрат нису биле више рет= кост. У Панчеву и Белој Цркви већина је кућа била од набоја.

У одаји граничарске куће налазила се пећ која је заузимала доста места, високи кревети испуњени сламбачама и ћебадима, а код иму= њнијих и перјаном постелином. Где су постојале зграде за спавање брач= них парова у одаји су имали постељу само старешина и мати куће, али су зими у одаји спавали и остали чланови куће. У Карловачкој и Банској граници људи и животиње становали су често заједно, постеље су засти= ране сламом и кожом, а негде постеља није ни било, па је цела породица спавала на голој земљи. Лети је цела кућа живела ван зграде, али би се зими сви збили у одају у којој је дим гушио.⁴⁷

Хицингер још пише да зидање кућа граничаре није стајало ску= по. Они су зидање изводили са породицом, а суседи су им помагали, оче= кујући да ће се у нужди и њима помоћи. Кровови кућа прављени су од ро= гоза и трске, па је било кровова сабијених и несабијених. Сабијени су тражили двоструку количину материјала, али су зато трајали дуже, од тр= ске до двадесет година, а од рогоза до тридесет. Подизање једне грани= чарске куће од дрвета, уз помоћ општине, стајало је око 45 форинти, сем дрвета и гвожђа које је граничар добијао бесплатно. Кућа са приземљем и спратом, пола зидана а пола од дрвета и са зиданом шталом, без помо= ћи општине, стајала је око 480 форинти. При крају друге деценије XIX века кућа у немачко-банатској регименти од набоја стајала је око 3960 форинти, а од тврдог материјала 5850 форинти.⁴⁸

Јован Чапловић у своме делу о Славонији и Хрватској дао је податке о културном стању граничара у Славонској граници и о њихову животу. Куће граничара, пише Чапловић, још су и тада грађене већином од дрвета. Кровови су прављени од тврдих дасака које је било тешко заки= вати, јер су ексери тешко пролазили кроз тврде даске без бушења сврд= лом, које граничари изгледа нису имали. Али је такав кров био јак и могао трајати до седамдесет година. Задружна главна кућа била је гра= ђена одвојено, а око ње налазиле су се штале, амбари и коморе. У ода= ји куће у којој су стајали кревет и сто покривен ћилимом, клупе и сто= лице, становао је лети само старешина задруге са породицом. Пећ у ода= ји грађена је од печених лонаца без ушке којих је у већу пећ било узи= дано по сто до двеста комада, са отворима према соби. На прозорима је већином било стакло, споља решетка од дрвета, а изнутра дрвени капци

који су се могли помицати. И резе на вратима биле су од дрвета. У кухињи није било огњишта ни таванице. На средини одаје висио је на ланцу котао за воду, а на голој земљи или на сасвим ниском огњишту се кувало. Дим се пењао под кров и ширио по тавану где је висило месо за сушење. На кућама су били димњаци, украшени разним резбаријама, али су служили само као украс, јер су били увек затворени. Око задружне куће били су изграђени кућерци, коморе који се нису могли загревати или кревети, којих је било толико колико је у кући било брачних парова. У њима се налазио по један кревет по којем је прострта слама, а на њој перина, чаршав, јастук и покривач. У комори је стајао мали разбој, као и мотка хоризонтално учвршћена на коју се вешало одело. За печење хлеба зидане су пећи, обично у башти, које су стајале на стубовима и биле покривене кровом. Зимом су се чланови задруге задржавали у одаји која се загревала, па су у њу доносили и своје кревете којих је могло да буде по дванаест и више, али су брачни парови већином спавали у брачним коморама.

Славонски граничари хранили су се кукурузним хлебом, који су месили добро, и хлебом од проса који су справљали врло рђаво. Храну су млели у поточарама, званим кашикаре, које су храну више разбијале него мледе. Једно село имало је једну или више кашикара, а једну кашикару имало је и по неколико села, ако на њихову земљишту није било потока. У тим случајевима свака кућа имала је право да у одређено време, сваких седам до четрнаест дана, меће храну, што се звало "млински ред". Право на "млински ред" било је наследно и неустуђиво, и само су се његови делови могли продавати у случају, ако би се број чланова задружних кућа смањило, а других повећао, када су ове могле куповати по један део права на "млински ред", половину, четвртину итд. Поправку кашикара плаћали су сувласници према сувласничким деловима. Спахији се од млинског камења или точка плаћала једна форинта. Свака кућа морала је уједанпут самлети толико хране да јој потребе буду покривене до другог "реда". Брашно је граничар стављао у мешину од јарца (на којој је остављао главу и рокове) и бацао је на коња, па је изгледало као да је на коња натоварио живог угојеног јарца. У мешини је брашно могло да се одржи боље него у паковима. Жене су умешену погачу стављале на жеравицу, и док си прочитао неколико Оченаша, пише Чапловић, погача је била готова. Дрво за гориво граничар често није цепао, него је стабло обарао и један његов крај стављао у ватру, док је други остајао на дворишту све док читаво дебло није изгорело.

Од економског прибора славонски граничар имао је две врсте кола, лака коњска и тешка воловска, али је и једна и друга сам правио. Лака, окована, граничар је употребљавао за дуже путеве. Она су била толико кратка да су се предњи и задњи точкови скоро додиривали. Због тога су се лако извртала и нису могла да се користе за превоз већих те-

рета. Воловска, која су служила за пренос хране, сена, сламе итд. била су двапут и трипут већа од коњских, а делови су им били исто толико цупта јачи и дебљи, али су им точкови били незграпни и недовољно заогружени. Она нису имала ничега гвозденог на себи па се од њих када су била натоварена чула страховита шкрипа.⁴⁹

Од многобројних обичаја Славонаца у вези са рођењем, смрћу, свадбом, кућном, црквеном и другим славама које Чапловић помиње, од којих су се многи одржали и до данас, треба поменути један који се тиче граничара као војника. Када је требало да граничари оду на бојно поље, они су се по региментама скупљали на одређено место, где се вршило образовање компанија. Компаније за бојно поље образоване су од више мирнодопских компанија да у случају великих губитака они буду распоређени на више компанија. На скупна места граничаре је испраћала родбина, па су они по неколико дана остајали заједно и приређивали опростајне чести. Ту је било и весеља и суза. Са редовима били су измешани и официри, па се чуло како су жена мужу и отац сину довикивали: "Држи се храбро и пре бисмо хтели да те више не видимо жива, него да те видимо о срамоћена". Када би добоши задобовали, граничари би се отрзали из загрљаја својте, сврставали се у редове и наступали за заставама, а родбина за њима све до границе регименте. Родбина је излазила пред граничаре и кад би се они враћали из бојева, па би једни ликовали, а други чији се сродници нису вратили гушили су се у сузама.⁵⁰

Јосиф Хостинек пише да је начин зидања кућа у Војној граници још крајем педесетих година XIX века био једноставан, јер се стан граничара обично састојао од једне спаваће собе, у којој су становали сви чланови породице, кухиње без димњака, са отвореном таваницом и малом оставом за јела и залихе. Стаје су прављене само у случају крајње нужде. У Вараждинској и Банској граници и куће за становање и економске зграде грађене су највише од дрвета, тек је у најновије време била издата наредба да у случају деобе задруге све зграде морају бити зидане од солидног материјала; да кровови морају бити покривени црепом или бар шиндром и да се и димњаци морају зидати од цигле. Наређено је било да се за сваки брачни пар зидају у дворишту посебне спаваће собе. Удобније куће грађене су у једном делу Банатске границе, где су оне изграђиване од чврстог материјала. Изузев карловачког генералата, села и трговишта била су грађена правилно и симетрично, нарочито уз главне саобраћајне путеве. У градишканској регименти куће су се одликовале лепотом, нарочито немачке, а епарне зграде, цркве, школе, манастири и свратишта свугде су били зидани од чврстог материјала.⁵¹

Оранице, ливаде, пашњаци, повртарство, воћарство, виногради, шуме, пре и током деветнаестог века. Имовне општине

Обрађивање земље на територији Војне границе почело је у већој мери тек после малаксавања ратова са Турцима, и када су хришћани почели прелазити са турске на хришћанску страну. Раније, под Турцима од Јадранског приморја па до ушћа Саве простирала су се непрегледна предија, обрасла шипрагом и коровом, са којих се становништво испред Турака разбежало. Када су мађарски и хрватски сталежи тражили да се укине Вараждинска граница, граничари су одговарали да су њихови дедови морали под пушком направити урбарнима земљишта која сада они обрађују. Насељеници у Жумберку и околини морали су годинама водити борбу против спахија који су хтели да им одузму земљу, да их вргну под своју власт и начине од њих кметове. Србе који су се доселили у околину манастира Марче загребачки бискупи и хрватско племство хтели су да ставе под своју власт, па су се они 1623. године скупили у утврђењу Ровишту и ту се зарекли да ће пре изгинути или се вратити под Турке, него што ће пристати да буду поповски подложници.

Култура земљишта почела је прво у карловачком генералату под царем Максимилијаном (1564-1576) и Рудолфом II (1576-1608). Сејана су већином зрна од којих се могао справљати хлеб. Али се култури земљишта посвећивала већа пажња тек после седмогодишњег рата, када се дошло до сазнања да се унутрашња снага земље може јачати само ако се приступи подизању и јачању њених економских моћи, па је тај принцип Марија Терезија усвојила и за Војну границу. Требало је подићи органску производну снагу земљишта увођењем нових култура и оплемењивањем стоке. Највише државне власти, Двoрски ратни савет, Дворски трговачки савет, оба граничарска инспектора, барон Бек и барон Шишковић, радили су разумно да се те намере Марије Терезије остваре.

За најбоље обрађена земљишта била је царском резолуцијом из 1764. године расписана награда од 150 форинти. Године 1764. предложио је градишкански капетан Естерајхер да се устроје економске комисије, па је поправка економских прилика била код свих граничарских регименти поверена по једном штабном официру. Њему су компанијски официри морали стављати предлоге о бољем вођењу земљорадње, а он их је слао команди регименте која је народу морала давати поуке. Наука о пољопривреди била је уведена и у школе као наставни предмет. У региментама су постојала узорна газдинства чијим очигледним примерима требало је сузбијати конзервативни дух граничара. У немачко-банатској регименти економски официри утицали су на начин пословања у економији. Године 1780. поднео је слуњски мајор Бурић извештај о економским приликама у карловачком генералату, према којем кола и дрљаче граничара још нису биле оковане

гвожђем, него су делови кола повезивани прућем, па су се често распадали те је требало доста времена да се опет повежу. Бурић је тражио да се дрљаче смабдевају гвозденим клинцима и да граничари науче да сами оправљају кола; да купују косе којима ће косити, а не срповима као што се дотле косило. Мајор Бурић предлагао је да жене ткају ствари не само за домаћу потребу него и за продају; да хлеб не месе без квасца и да га не пеку у пепелу, јер тада половина хлеба мора да се баца; да брашно не међу ручним млиновима који нису већи од млинова за со, и да подижу млинове које тера вода.

Тражили су се, дакле, узроци спором напредовању земљорадње, па су се подносили одговори и давала мишљења. Капетан Гешвинд у Банатској граници послао је министру рата надвојводи Карлу 14. новембра 1803. године извештај по коме је узрок спором напредовању земљорадње био, пре свега, у задругама које нису имале довољно особља да би могле обрадити пространа земљишта која су имале. Затим у граничарима који су били још доста лењи и који су зато више волели сточарство, јер оно није изискивало толики рад као земљорадња. Узрок слабом напредовању земљорадње видео је Гешвинд и у обрађивању земље по тропољном систему, трећачењу, по коме је трећина земље остајала увек под угаром необрађена, као и у праву граничара на пашу. Гешвинд је предлагао да се подижу економске школе не само за децу него и за одрасле, грађане, учитеље, војне чиновнике и офицере, у којима би они добијали теоретске, па и практичне поуке, али тај његов предлог није био усвојен.

У првој банској регименти обрст Михаљевић трудио се да земљорадњу подигне после удара који јој је задао француски рат. Он је епоизивао општине да обрађују напуштена земљишта, давао је практичне поуке о обрађивању земље, поучавао жене како да месе хлеб, како да га праве од кромпира и давао и друге поуке из домаћинства.

Па ипак, земљорадња и сточарство споро су унапређивани у Војној граници. Како су изгледали земљорадња, сточарство и живот граничара почетком шездесетих година XVIII века у Славонској граници, казује и Матија Антун Рељковић у своме Сатиру штампаном у Дрездену 1762. године. Што се куће тиче, Рељковић пева да их Славонци не граде како би требало.

"Јер изнутра нити баш извана,
Она ничим није умазана.
Нег извана кроз брвна се види
Како старац у запећку сиди."

Али старац ни поред пећи не може да се загреје, јер прозори одаје стоје отворени целе јесени и зиме. Зато Славонац, лежећи ватру узалуд, читава шуму посече и сагори. А када би само половину дрвета које је из шуме довезе продао и купио стаклене прозоре, у соби би и боље видео и грејао се. У кући Славонца није било ни честите столице ни полице, пева Рељковић, него је седео на земљи као Турчин и седећи јео.

Славонац није имао ормана где да склони хлеб, а секао га је више него што га је могао појести, па му је пропадао.

Славонац држи сувише свиња које му из корена изрију траву па стока нема шта да пасе. Иако држи по седам и до осам крава, Славонац зими ипак нема млека, јер краву не уме да тимари, него пред њу, негде у шљивику, баца сено, где краву и дан и ноћ бију киша и снег. Зато се крава мора држати у штали, говори Рељковић, хранити мекињама и сољу, па ће давати млеко и без телета. Славонцу је највећа брига била да испече што више ракије, па је због ње земљорадњу сасвим занемаривао. Он ни од ракије није имао много користи, јер док ју је пекао цело село је сврало к њему да је се напије. Зато Славонац не би требало да сади шљиву само зато да од ње пече ракију, него и да је продаје и од новца који добије да купује себи одело и да се исхрађује. Славонац ни земљу не обрађује како треба, јер је нераден. Он доцкан устаје и доцкан иде на посао. За орање преже по осам волова или коња, а помажу му по пет лица. Од дреке и батина волови се често поплаше, па и јарам и плуг изломе, те оправка траје до подне, а ручак, уз ракију, траје и по три сата. Славонцу треба четврт часа док лулу запали, јер ни за то нема добра алата. У примедбама уз поједине песме Рељковић пише како Славонац утерује марву и козе у шуму и наслађује се гледајући како стока око њега брсти младе растиће које је у шуми посекао. Славонац неће да цепа дрвеће које обори, него обори највећи храст, па ситнину окреше и носи кући, а храст остави у шуми да труне. Рељковић подстиче Славонца да гаје свилену бубу и пчеларство, јер од њих може имати велике користи.

Али тих недостатака у земљорадњи, сточарству и шумарству било је и почетком XIX века, када је о Војној граници писао поменути аустријски статистичар Ј. Демиан. У то време постојале су ове војне границе: Хрватска са генералатима карловачким и varaždinskim. Карловачки генералат имао је четири регименте, личку, оточанску, огулинску и славонску и два војна комунитета, Сењ и Карлобаг. Банска граница имала је две регименте, прву и другу банску. Вараждински генералат имао је регименте крижевачку и светођурђевску, са комунитетима Бјеловаром и Иванићем. Славонска граница имала је петроварадинску, бродску, градисканску регименту и комунитете Петроварадин, Карловце и Земун. У Банатској граници биле су регименте немачко-банатска и влашко-илирска, са комунитетима Панчевом и Белом Црквом. Ердељска граница имала је пет регименти, прву и другу румунску, прву и другу сикулску и сикулску хусарску регименту.

Демиан је сматрао да је у карловачком генералату главни узрок слабом напредовању земљорадње у томе што граничари нису никако ђубрили своја земљишта, или да их нису ђубрили онолико и онако како је требало. А они их нису ђубрили зато што нису имали довољно ђубрета, а нису га имали јер стоку нису држали код куће у стајама, којих нису

ни имали, него на пашвацима и у планинама. Оно мало ђубрета што се код куће накупило граничари нису знали да рационално употребе. Ђубре се није чувало у јамама, па га је сунце сушило, а киша испирала, те је губило снагу. Граничар је износио ђубре на њиву пет до шест недеља пре него што је почео орати, па га је разбацивао по њиви, где се оно до орава потпуно осушило.

Економско оруђе граничара било је примитивно те се њиме није могло с успехом радити. Плуг им је био тежак, па је оравае стоком која је преко зиме потпуно ослабила ишло врло тешко. За поораванае једног јутра требало је граничару по два дана, шест до осам волова и четири до пет људи. Граничари су имали кола која су сами правили и која су била тешка и незграпна. Точкови на њима недовољно заокружени, па су их два кова или вола једва вукли. Дрљаче којима се жито покрива земљом и ваљци којима је земља сабијана да би се влага боље сачувала били су врло ретки. Уместо њих граничари су употребљавали дрво на које су причвршћавали свежањ шипражја, па су њиме прелазили преко земље, услед чега земља није могла да покрије семе, па су га птице зобале. Због таквог примитивног начина обраде карловачки генералат није никада имао довољно жита за своје потребе и да су у њему избијале несташнице у храни, као у годинама 1762, 1764, 1784, 1785, 1802.

Али ти недостаци у обрађивању земље нису постојали само у карловачком генералату Хрватске војне границе него и у генералату ваарадинском, у Банској, Славонској и Банатској граници, као и у шајкашском батаљону. Тако се у неким границама земља пре него што је засејана није уопште орала или се уместо трипут и четири пута орала само једанпут или двапут. Граничари нису за сејање употребљавали најбоље семе, суво и очишћено, него су га нередиеног и неочишћеног бацали у земљу. Пошто мушкарци нису имали вољу за земљорадничке послове, њих су вршиле махом жене, па су оне и косиле српом, јер је код граничара владала предрасуда да срп није за мушкарца.

Са малим изузетком у свима војним границама домаћинства нису имала утабаног гувна, са чврстим тлом, него су храну вршили којима на меканој земљи, при чему је пропадао много зрна, а слама изгажена, те је постајала неупотребљива за храну стоке. Земља није обрађивана рационално ни зато што многа домаћинства нису имала довољно радне снаге, највише три до четири лица, која су могла да обраде највише до двадесет јутара, уместо сто и педесет, колико су нека домаћинства имала. Граничари нису ни орали правилно, а жито су косили сувише високо, па им је сва слама остајала на стрвици. Денули су жито у стогове, па су га остављали дуго неовршеног, услед чега је оно трунуло и проклијавало, а слама такође трунула и постајала неупотребљива.

Други аустријски статистичар Хинцингер писао је да су граничари крајем друге деценије XIX века обрађивали земљу исто тако нераци-

онално као првих година тога века. Граничари ни тада нису употребљавали савршеније пољопривредне справе. Најгрубље је земља обрађивана у личној и оточанској регименти. Плуг је већином био неокован, са гломазним и рђаво заокруженим точковима. Плугова није било доста, па су се једним плугом служиле по три, четири и пет кућа. Земља се највише обрађивала воловима, а понегде и кравима, па се у плуг презало по четири пара. Дрљаче су и у то време биле највише од дрвета, а ако се употребљавало трње, на њега је наваљивано камење или би на дрљачу поседала деца. За ваљак се у карловачком генералату употребљавало храстово дебло. Орало се само једанпут, а за проју изузетно двапут. Ни крајем друге деценије XIX века земља није ђубрена, а сејало се још примитивно. После жетве храна се остављала дуго у стоговима, па је проклијавала, а и стока ју је услед недовољног надзора пустошила. Жито се није добро вршило, а у Белој Цркви оно је млаћено ударањем о бурад. У Ердељској граници вршење ковања није било познато. Куће нису имале уредног гувна. Земље су остајале под парлогом, негде и по дванаест година. Ипак је допринос са ораница крајем друге деценије XIX века био већи него почетком тога столећа.

У војним границама, сем Ердељске, о којој Демјан није дао податке, граничари су, да би могли живети, почетком XIX века засеђавали земљишта у првом реду биљкама од којих су могли справљати хлеб: пшеницу, кукуруз, наполицу (полупшеницу), јечам, зоб, пир, просо и сирак. Пошто оранице нису биле ни оране, ни ђубрене, ни засеђаване како треба, а плод није кошен ни вршен, то су у свима границама жетве много подбацивале плод који су граничарске земље, да су уредно обрађиване, могле давати. У неким границама оне нису давале више од троструког износа семена које је, изузев кукуруза било у земљу бачено.

Сем жита за хлеб, у неким границама сејани су конопља и лан али су услед рђаве обраде земље и они били лошег квалитета. Од махунастог биља почетком XIX века и даље, у Војној граници је сејан пасуљ. Највише су га сејали православни, јер им је он био храна за време дугих постова. Али се негде ни он није сејао сам, него, као у вараждинској граници, између редова кукуруза. У Банатској граници пасуљ је сејан толико мало да су га морали увозити из Турске. Грашак и сочиво нису сејани у већем броју граница а у неким сасвим мало. Кромпир се почео сејати од 1780. године када су га донели граничари у француском рату из Шлеске и Чешке.

Како уз сваку земљу која се обрађује стоком морају постојати ливаде и пашњаци, са којих се стока исхрађује, њих је било и у Војној граници. Па ипак, према правилу да ливада мора бити бар половина повр-

шине коју заузимају оранице, у Војној граници није било довољно ливада, док је пашњака било исувише. Али ливада не само да није било довољно него оне, као ни пашњаци, нису биле како треба неговане. И ливаде и пашњаци су махом препуштани природи да се она о њима стара. Ливаде нису ђубрене, сува ливадска земљишта нису наводњавана, а са подводних није одвођена сувишна вода јарцима и каналима. Стока је на њих пуштана рано, одмах после снега, па је остајала до маја месеца да траву докорепа попасе. А када је граничар у јулу и августу почео да коси, трава је била толико осушена да више није било шта да се коси. Како домаћинства нису имала довољно сена, стока је преко зиме толико ослабила да је једва остајала у животу и за пролећне радове постајала сасвим неспособна. На неким местима граничари су ливаде претварали у оранице, иако их нису имали довољно, 1801. године Банска граница је дала по јутру осам центнера (50 кг) сена, док је уз добру обраду могла дати и по сто центнера. Када би граничари покосили траву на ливаду би опет пуштали стоку, те отава није могла да нарасте, док се ливаде при доброј обради могу у једној години и припут косити. Ливаде и пашњаци нису ни крајем друге деценије XIX века неговани рационално.

Од воћа је и почетком XIX века у свима војним границама највише сађена шљива, од које се пекла само ракија, јер се шљива није сушила. Од 1792. године почели су садити дуд, због лишћа којим је хрча на свилена буба. Године 1804. било је у Славонској граници 268.884 дудових стабала. У неким границама сађене су јабуке, крушке, трешње, брескве, дуње, кестен, док је у карловачком и varaždinsком генералату и у Банској граници воће сађено врло мало. Раније се у Војној граници још није знало за каламњење воћа; тек је 1808. године надвојвода Лудвиг подигао у Јабуци код Панчева воћарску школу која је имала око 12000 оплемењених младица и 437 врста воћа. У Панчеву је воћњак имао трговац Крањчевић, који је доносио младице из иностранства и шездесетих година имао неколико стотина врста оплемењеног воћа. Мало се садило поврће. У неким границама сејани су црни и бели лук, кељ, репа, краставац, бундева. У Банатској граници црна и бела лука било је толико мало да се и он морао доносити из Турске. Још 1785. године покушало се у Вараždinsкој граници са сађењем памука, а доцније, 1808. године и у немачко-банатској регименти и у шајкашком батаљону, али се у томе није успело. Година 1812. и 1813. било је у немачко-банатској регименти засађено дуваном око осамнаест јутара.

Винограда је у карловачком генералату било почетком XIX века мало. У Банској граници било их је више који су 1801. године дали око

39.000 акова вина, по јутру 9 и 1/2 акова, што показује да су они обрађивани рђаво. Вино је било и рђаво справљано, није могло да се дуже одржи, па се у кратком времену морало попити, што су граничари ревносно чинили. У вараждинском генералату граничари су толико бриге посвећивали виноградилима да су земљорадњу сасвим занемаривали. Највише је винограда било у Славонској, Банатској и Вараждинској граници, а у Банатској у Белој Цркви, чије је вино било надалеко чувено. Оточански капетан Зандонати засадио је 1784. године на падинама Велебита 1,512.656 комада винове лозе, али је половина од тога пропала, док су граничарима рђава обрада и бура упропастили око 650.000 чокоти. При крају друге деценије XIX века сађење винограда је порасло на штету ораница, али су граничари и тада справљали рђаво вино.

Шума је у Војној граници било за половину више од ораница, али су оне биле препуштене немилостивом пустошењу. У најранијим годинама постанка Војне границе још није било никакве планске шумске културе. Шуме се нису садиле него су саме ницале, развијале се и протезале преко пространих земљишта. Свако је у шуми секао што му је требало, па често није рушио читаво стабло него му одсецао само гране и врхове или га секао преко половине. Колико су шуме пустошене показује количина дрвета која је лиферована у Војној граници појединим војним чиновима. Тако је командујућем генералу лиферовано за личне потребе стохвати годишње, али је он и тиме био незадовољан, а капетану тридесет и шест хвати. Шуме нису биле пустошене само тамо где је над њима водила надзор Дворска комора, или оне које су биле на крајњим границама и служиле као одбрана од непријатеља, или које су због мочвари, у којима су се налазиле, биле неприступне. У Славонији је много шуме посечено и зато што су оне служиле за разбојничка скровишта. У карловачком и вараждинском генералату шуме су много пустошиле и козе, које је народ држао по падинама Капеле и Велебита, а није морао хранити. У шуме су теране и свиње и стока. У Приморју су многе шуме посекли Млечани, уз помоћ нашег народа. Шуме су сечене да би се на виховим крчевинама добила ораница или да би се од дрвета правио дрвени угаљ. Многа је дрвета ишчупала бура, а бујица земљу однела, па је остао го крш. Тако су на гребену Велебита на његовој западној страни шуме биле потпуно сатрвене.

Већа пажња поклањана је шумама тек када је барон Бек 1763. године постао командант сједињене Карловачке и Вараждинске границе и у њих увео државну економију. Ступио је 1755. године Гражалковићев измењени Шумски ред, који је увео планску сечу дрвета и везао је за претходну дозволу. За личну употребу граничари су добијали дрво бесплатно, иначе се оно морало плаћати, 12, 6 и 2 крајцаре по комаду. До-

нет је био 1765. године нов Шумски ред којем је било наређено да се козе, као највеће шумске штеточине, морају уништити, а прописане су и многе забране и ограничења да би се пустошење зауставило, али све то није помогло, јер забране нису поштоване. Нов Шумски ред донесен је и 1787. године, али су шуме и после пустошене, нарочито у Славонској граници. Тек од 1807. године почело се шумама стручно управљати.

Власништво шума припадало је држави, па су оне зато стајале под њеном управом. Иако је држава имала мало прихода, она је од њих имала ипак велике користи, јер је из њих могла да даје дрво официрима и чиновницима, а и граничарима за гориво и за изградњу. Да би се решило питање Банатске пешчаре позван је 1808. године виши шумски саветник из Беча, Франц Бахофен, са задатком да проучи питање Пешчаре. Он је од 1818. до 1843. године стајао на челу шумске управе у Белој Цркви, па је до 1843. године пошумио скоро трећину читаве Пешчаре - 8.917 јутара и 569 кв хвати. Од 1850. до 1862. године он је пошумио 7.068 јутара, а од 1863. до 1871. године још 193 јутра.

Почетком XIX века било је у читавој Војној граници заједно са шајкашким батаљоном 1,809.133 јутра шума. У карловачком генералату највеће шуме налазиле су се у личкој и оточанској регименти. То је дрво било одличног квалитета, па су се јела, смрека и храст употребљавали за грађење бродова. Дрво се мало извозило, јер још није било изграђених путева од крајева богатих дрветом до морске обале, а и превоз је био скуп из слуњске регименте, где је расла најбоља храстовина. Економија по шумама још је била рђава, јер се дрво није секло по Шумском реду из 1787. године, него су шуме пустошили и даље и човек и стока. Рђаво су одржаване шуме и у Вараждинској граници, иако је свака шума имала чуваре на коњима, па су и у тој Граници многе шуме посечене. И у шумама Славонске границе било је најбоље дрво за изградњу бродова, нарочито храст, чија су стабла била висока и права као јела. Славонским шумама много су штете наносили изливи Саве, која је неких година у њима остајала по неколико месеци.

Сечу дрва за потребе штаба и друге јавне потребе вршили су граничари роботом, а за једну регименту није се смело сећи више од око 1800 хвати, рачунајући да је годишњи прираст на једном јутру шуме био два хвата. Друга употреба шума била је у гојењу свиња и у купљењу шарки, од којих су граничару припадала два, а ерару један део, док је сваки службеник, почев од фелдфебла, имао право да у шуми гоји петнаест свиња, а преко тога морао је платити по комаду 15, а селаци из Провинцијала 16 крајцара. И Славонска граница имала је своје шумско особље. Шуме у банатској, влашко-илирској регименти налазиле су се на брдима, највише букове помешане са четинарима. Сваки граничар имао је право на сечу, од које је добијао дрво за гориво и за градњу, али је храстово дрво добијао само за подлогу куће коју је подизао и за димња-

ке. На жировину имао је право само граничар који је био пописан као војник, у количини као и граничар у Славонској граници. Рационално манипулисање шума нешто је напредовало крајем друге деценије XIX века.

Пишући о стању пољопривреде у Војној граници крајем педесетих година прошлог века, Јосиф Хостинек каже да је она и тада, десет година пред развојачење Војне границе, била несавршена, иако се у последње време поправила, благодарећи бољем пољопривредном оруђу које је уведено. Ни тада граничари још нису рационално неговали ливаде, јер су оне иначе могле доносити род сена двапут и трипут већи него што су га доносиле, па је стока још оскудевала у храни. Зато је граничар морао да се испомаже пашњацима који су од 1850. године постали власништво општина и износили у читавој Граници 790.111 јутара. И крајем педесетих година прошлога века шљива је у Војној граници била воће које се највише садило и која је и тада највише употребљавана за печење шљивовице. У Јабучи је још постојала воћарска школа из које су се слале младице и кадеми на све стране. Скоро у свакој граничарској компанији постојало је дудово дрвеће, на површини од 755 јутара у целој Граници. У Хрватској и Славонској граници винограда је било 47.625 јутара, а вина се годишње производило око 600.000 акова, па се за половину века у његовој манипулацији одмакло.

Шуме су крајем педесетих година XIX века износиле 1,625.945 јутара, па је за извоз дрвета на Јадранско приморје било међувремено изграђено неколико путева. У румунској и у српској банатској регименти још је било великих шума, док су у петроварадинској регименти и тителском батаљону биле у опадању. Постојале су шуме у којима су били пашњаци који су припадали појединим општинама, а по региментама било је и приватних шума. Манипулација и управа шума организована је поново 1858. године, када су устројене две шумске дирекције, у Загребу и у Темишвару, и шумска звања у регименти, са одговарајућим чиновништвом. Донесени су прописи о сечи шума и о пошумљавању. Биле су организоване станице за откуп, где су ерарни агенти откупљивали дрво од граничара и даље га продавали у корист ерара.⁵²

Услед развојачења граничарских регименти, морало је бити решено и питање шума које су се налазиле на територији појединих регименти. Законом од 7. маја 1850. године шуме су проглашене за државна добра с тим да се граничарима према њиховим старим правима издаје бесплатно дрво за грађу и за гориво. Владаревом одлуком од 3. фебруара 1860. године био је на Војну границу проширен аустријски закон о шумама од 3. децембра 1852. године. али измењен према приликама Границе и њеног становништва. У њему су била наведена шумска права која су граничарима законом од 7. маја 1850. године била призната: дрво за огрев

за поједине граничарске породице; грађа за домаће потребе и за изградњу и одржавање општинских зграда, црква, школа, и других јавних грађевина. Подела граничарских шума између ерара и граничарских општина требало је да буде спроведена тако да Граница и по површини, и по квалитету добије шуме које ће моћи подмирити потребе које су граничарима Законом о шумама биле признате. Међутим, Закон од 8. јула 1871. године којим су откупљена граничарска шумска права, одредио је да се она имају откупити на тај начин што ће се једна половина шума издвојити и предати општинама, а друга ће и даље остати државно власништво. Иако је тај закон увео комисије и поступак којим ће се извршити деоба шума, деоба је извршена неправилно, у корист државе, а на штету граничарских општина.

У вези са пољопривредом у Војној граници треба истаћи да су у шајкашком батаљону још 1744. године подизане угледне економије, ерарни вртови, где је неговано повртарство, воћарство и где је гајена пшеница, зоб, кукуруз, јечам, лан и винова лоза. Свака општина била је дужна да подиже такве вртове. Највећа је пажња посвећивана подизању дудара ради унапређења свиларства, и расадника ради унапређења воћарства. Неговано је и сточарство.

Основано је било у Темишвару 1857. године земљоделско друштво које је, престало радити после укидања Војводине. Године 1868. основали су становници шајкашког батаљона земљоделску задругу у Тителу, ради унапређења материјалног благостања народа и ради помагања у несрећама. Војна власт је предложила 1862. године да се на подручју шајкашког батаљона оснује и земљоделска школа, а када је 1868. основана земљоделска задруга, и она је предложила да се таква школа оснује у Жабљу. Када је Војна граница развојачена, земљоделска задруга је престала радити, а до оснивања земљоделске школе није ни дошло.⁵³

Владаревом наредбом од 15. јуна 1873. године којом је на подручју Војне границе спроведена цивилна управа, било је прописано да се организују имовне општине. Оне су обухватиле месне општине које су дотле припадале срезу појединих регименти, те су носиле њихова имена: имовна општина личка, оточанска, огулинска, слуњска, прва и друга банска, крижевачка, ђурђевачка, градишканска, бродска и петроварадинска. Личка имовна општина није пристајала да преузме додељене јој шуме, па су Личани уживали сва шумска права бесплатно, као и за време Границе, док су становници неких имовних општина морали за њих плаћати таксу. Имовне општине руковале су шумама преко скупштина и свога чиновништва.

Анорганска производња

Иако је у брдима Војне границе било угља, сребра, бакра, олова, гвожђа и других руда, оне су све до почетка XIX века биле слабо искоришћаване, јер у Војној граници није било инвестиционих капитала,

а иностранци се нису усуђивали да своје капитале улажу у Војној граници. Приватни предузетници подигли су 1801. године под брдом Руск, у румунско-банатској регименти, железару, коју је доцније откупио Монтанистички ерар, а 1814. године железара је поново прешла у руке приватних предузетника. Предузеће је лиферовало гвоздену, оловну и сребрну руду. На истом брду Руск подигнута је 1823. године топионица са две високе пећи, која је извозила годишње око 2.000 центнера оловне и друге руде у Угарску, Ердељ и подунавске земље. Гвожђе је прерађивано у фабрици на Фердинандовом Брду, на реци Бистрици. Образовано је 1809. године у румунско-банатској регименти ново друштво које је производило око 40.000 центнера гвоздене и челичне робе која је продавана у Банатској и Ердељској граници. Сребро и бакар вађени су и у Мраконији, у срезу старооршавске компаније. У Рускици, у истој компанији румунско-банатске регименте, постојала је ливница гвожђа. У песку река и потока исте регименте, као и у песку Драве налазило се злато које се испирало, али мало. У Банатској граници постојала су два рудника, од којих је један експлоатисао приватни предузетник, а други акционарско друштво. Оба су била на потоку Жировац у рујевачкој компанији, па је прво предузеће прерађивало годишње око 300 центнера гвожђа, а друго је почело радити са топионицама 1859. године. У првој банатској регименти рудник гвожђа је експлоатисало једно приватно предузеће.

Угаљ је у Војној граници вађен на много места, нарочито у регионима румунско-банатској, српско-банатској, у обе банске и у градишканској. Рудник каменог угља у брду Руск, који је откривен 1846. године давао је годишње око 28.000 центнера. У српско-банатској регименти постојао је рудник каменог угља у Каменици, отворен 1847. године који је годишње давао 56.000 центнера. Било је још неколико рудника који су годишње давали сваки око 50.000 центнера каменог угља који је највећим делом лиферован Дунавском паробродском друштву.⁵⁴

III

Гајење домаћих животиња

О гајењу домаћих животиња уопште

Сточарство, које је услов сваке земљорадње, морали су неговати и граничари који су од земљорадње у првом реду живели. Али су они стоку неговали више квантитативно него квалитативно, јер су граничари покретну имовину ценили према броју стоке коју су имали. Зато је гајење стоке у Војној граници још и почетком XIX века стајало на ниском ступњу. Оно је у њој махом било препуштено природи. За смештај стоке није било солидно изграђених стаја, а оно мало што их је било саграђено

не су од трске, ниске, мрачне, непатосане, загушљиве, без јасала и без одводне канализације. Ђубре се из стаја није износило него се остављало да иструне, па је стока у њему дубоко газила, услед чега су јој поболевали папци и копита, а и ђубре је постајало неупотребљиво. У стаје, где их је било, стока је затварана само ноћу, иначе се остављала на паши догод не падне снег. Тада се под ведрим небом хранила сеном и сламом која се пред њу простирала и које је она више газила него што је јела. Зими је стока храњена делом у кући, а делом у планини, по стањовима који су у ту сврху грађени. У њима је, када се снег доцкан отопио и пиће понестало, пропадало много стоке, која није могла да се врати кући. Због тога што је стока највише држана на пашама, граничари нису могли ђубрити земљу, па је она, како је речено, доносила плод три до четири пута мањи него који је, да је ђубрено уредно, могла рађати.

Стока у Војној граници била и зато лоша што за њену исхрану зими није било доста пића, сена и сламе, па се она хранила тек толико да се одржи. Услед тога она је с пролећа била толико слаба да се у плуг морало упрезати до дванаест волова или коња, а пре маја месеца или док трава није нарасла, није било могуће уопште упрезати је. У многим задругама стока је и зато била лоша што су је граничари држали више него што су је могли издржавати. Стока је пропадала и због несташнице воде, нарочито у Лици, где се она, уместо двапут дневно, појила само сваки други дан. Она је остајала кржљава јер је сувише рано пуштана на приплод и употребљавана за рад. Граничари нису имали зимске пиће и нису поклањали довољно пажњу обради ливада. При чувању стоке граничари нису показивали никакво економисање радном снагом, јер је свака кућа имала за чување стоке посебног чувара, и сваку врсту стоке чувао је посебни чувар, уместо да је сву стоку чувао општински чувар, кога би плаћала општина и који би чувао уједно и општинске бикове и пастуве. Ако у кући није било деце, стоку су чували одрасли који су на тај начин одвођени од својих редовних послова. Домаћинства нису имала бунаре, па је стока пила воду из локви и заражавала се. Услед рђавог квалитета земље није на њој успевала ни детелина, купус и репа, па ни кромпир којим би се стока могла исхрањивати. Тако је услед недовољне исхране стока у Војној граници пропадала, па је у влашко-илирској регименти 1803. године скапало око 63.000 грла. И курјаци су наносили много штете стоци и 1803. године они су у влашко-илирској регименти заклали око 5.000 грла. Услед неродице која је избила 1814. и 1816. године морале су задруге у карловачком и вараждинском генералату да продају толико стоке да је 3220 кућа остало сасвим без ње. То исто морали су учинити граничари у Банској граници, где је 3.427 кућа остало без стоке.

Ни крајем педесетих година XIX века стока није негована рационално. И тада је она зими, када је пиће понестало, остајала без хра-

не, поболевала и скапавала. Граничари су и онда држали више стоке него што су је могли исхранити, преоптерећивали је радом и пуштали да се пари рано, услед чега се она изметала. Најгоре је негована стока у Карловачкој, а најбоље у Вараждинској и Славонској граници. У њима су били држани општински бикови боље расе, стока је боље храњена и више су је штедели. Од 1857. године давала је Врховна команда годишње око 30.000 форинти за куповање бикова и крава за приплод, да би се dobrим домаћинствима бесплатно делили. Иако су граничари појединачно ишли за тим да имају што више стоке, они је у целини узев ипак нису имали довољно, услед чега нису имали ни довољно ђубрета, па су оранице у неким границама ђубрене сваких десет година једанпут.

Гајење појединих врста домаћих животиња од друге половине XVIII века до шездесетих година XIX века

Гајење коња

Њему су власти у Војној граници поклањале више пажње, јер им је крупнија раса коња била потребна за хусаре. Марија Терезија је свакој компанији у Славонској граници поделила 25 дуката да купи пастуве, па је издата наредба како се коњи морају неговати. Године 1767. купљени су пастуви из околине Трста и подељени карловачким хусарима. Послала је царица 1771. године у Карловачку, Вараждинску и Банску границу по два пастува из својих стаја, а 1773. године послала је четири за славонске регimente. У свакој славонској регименти образоване су ергеле, а 1784. године ергела је образована и у слуњској регименти карловачког генералата. После образовања немачко-банатске регimente у Панчеву је била такође образована ергела са две филијале. Она је 1785. године имала 258 коња племените расе. У влашко-илирској регименти постојала је ергела у Алмашу. У читавој Банатској граници било је задруга које су имале своје ергеле, у којима се помоћу ерарних пастува добијала боља раса коња, и за рад и за продају. Налазило се 1786. године у немачко-банатској регименти 2.231 коњ за одгајивање, са 61 пастувом и 1732 кобиле за приплод. Влашко-илирска, бродска, петроварадинска и градишканска регименти и шајкашки батаљон имали су 66 пастува и 580 кобила за приплод.

Али ти покушаји за оплемењивање коњске расе нису имали успеха у свима војним границама. У Славонској граници јављао се чак и отпор, јер се оплемењивање спроводило принудним средствима, па и роботом. Најпосле је гајење коња било сасвим препуштено народу, па више није учињено ништа, сем што је с времена на време купљен понеки бољи пастув. Зато је обрст Женејн у своме реферату из 1782. године о пропутавању Војне границе приметио да се у карловачком генералату још непрестано не могу видети коњи већих размера, и да је само у Банској и Вараждинској граници учињен напредак.

У карловачком генералату гајева коња почетком XIX века скопо да није било, а ако га је било, оно је било рђаво. Коњи, као ни дру-

га стока, нису тимарени нити су добијали оброк у зрну, него су истеривани на пашу, где су остављани сами себи. Настојања власти да се путем расних пастува одгаја боља раса коња нису успевала, јер је граничарима била више потребна ситнија раса коју су употребљавали за пренос терета самаром. Највећи напредак учињен је у личкој регименти, где је помоћу јавних пастува ојдребљено преко 700 ждребади. Било је 1802. године у карловачком генералату 16.258 коња и ждребади. Коња је у Банској граници 1802. године било 8.288, али ни они нису гајени како треба, јер више није било јавних пастува. У Вараждинској граници било је исте године 18.837 коња и ждребади, али су у њој коњи били ситни, неугледни, слаби, па зато неспособни за вучу већих терета. У Подравини коњи су били већи, али су и у њој рђаво тимарени и остављани без оброка у зрну. У Славонској граници било је 1804. године у дољопривреди 53.210 коња и ждребади. Коњи су, иако мали, били издржљиви и брзи, имали пријатан изглед и складан склоп, али је већина била слаба те се у раду није могла корисно употребити. То је долазило од рђавог одгајивања и неге, од недовољне хране и претераног рада; сем тога граничари се нимало нису обазирали на порекло кобила и пастува при парењу, него су долазак ждребета на свет остављали потпуно случају. Ни у Славонској граници коњи нису добијали оброк у зрну. Лети су коњи истеривани на пашу, а зими су рђаво храњени сеном и сламом, док је коњу дневно требало да поједе најмање 20 фунти сена, ако је храњен само њим. У Банатској граници је 1802. године било 37.199 коња, од којих 27.769 у немачко-банатској регименти. Пошто је немачко-банатска регимента обиловала пустарама и пределима, у њој су гајени коњи не само за земљорадњу него и за продају. Било је 1805. године у Банатској граници 20 ерарних и 20 општинских пастува од којих је те године добијено 4.085 ждребади. За време француског рата команда ергеле у Мезахеђешу куповала је коње из приватних банатских ергела. У влашко-илирској регименти коњи су рђаво гајени; кобиле су биле ситне, многе крађе су се догађале а међу коњима голубачка мушица правила је пустош.

Гајење домаћих животиња није ни при крају друге деценије XIX века вршено рационално. Иако је у свакој регименти био намештен по један марвени лекар, коњи нису тимарени, купани ни чешани, нити су се довољно хранили ни појили, а поткиване су им само предње ноге. Рано су пуштани да се паре, а при томе није се пазило на расне особине и крвно сродство, а за рад су употребљавани и пастуви. Више се пажње посвећивало гајењу коња у Славонској и Вараждинској граници, него у Карловачкој и Банској. У славонској и сремској бригади цар Франц I поставио је свога официра за приплод коња. За успешан одгој коња народу су давале награде, а примерци су за приплод продавани по нижим ценама. Али је гајење коња почело, најзад, да опада и у Славонској и Вараждинској граници. У Банатској граници коњи су највише неговани у немачко-банатској

регменти, где је било и приватних ергела. Из државне ергеле у Мезехе=ђешу годишње је слато у Банат по 10 пастува. У целој Војној граници било је 1817. године 173.432 кова.

Гајење кова крајем педесетих година XIX века било је углавном препуштено народу, али су појединим региментама додељивани ерарни пастуви. У Карловачкој и Банској граници неговање кова било је још занемарено. У Вараждинској граници кови су били ситни, подешени за лавинске крајеве и издржљиви, али се ипак радило на расном поправљању. И у петроварадинској регменти кови су били мали, а високе расе гајене су у немачко-банатској и српско-банатској регменти помоћу ерарних пастува. Ситна раса кова гајена је и у румунско-банатској регменти. Овде су се највише гајиле у карловачком генералату, у петроварадинској регменти Славонске границе и у све три банатске регменте, немачкој, српској и румунској и у тителском батаљону.

Гајење говеда

У карловачком генералату је гајење говеда било почетком XIX века незнатно и рђаво. Било је 1802. године у њему 27.942 вола и 22.078 крава. Краве су биле ситне и давале су мало млека од кога се правио рђав сир. И у Банској граници волови су били ситни и рђаво храњени и тимарени. Краве нису давале млека ако су телад одбијана од сисања, па су зато пуштана да сисају дуго и да највећи део млека попију. У Славонској граници било је 1802. године 115.433 грла говеда, волова, крава, и телади, али су говеда и ту била ситна, рђаво храњена и тимарена, а краве услед рђаве исхране зими давале су врло мало млека. За приплод нису бирали најбоља грла, а бикова из иностранства није било. Стаје није биле зидане, па су биле хладне, а слама се испод говеда није простирала. Банатска граница имала је 1802. године 108.680 грла говеда, али је гајење и ту било занемарено. Раса није поправљана, говеда су била рђаво храњена и тимарена, па су и ту пропадали. Нега говеда је била занемаривана и у шајкашком батаљону, где такође није било стаја или су оне биле рђаво грађене.

Крајем педесетих година XIX века најгоре је стока негована у Карловачкој граници. Још се није пазило на расу, стока је рђаво храњена и тимарена и није се у раду штедела. Стаје у Вараждинској, а нарочито у Славонској и Банатској граници било је боље. У њима су били уведени општински бикови боље расе, стока се боље хранила и више штедела. Врховне команде давале су годишње око 30.000 форинти за куповање бикова за приплод и крава, да се бесплатно деле домаћинствима.

Гајење оваца

Оплемењавање оваца почело је у карловачком генералату 1762. године. Инспектор Војне границе барон Бек добио је 1765. године налог да овце за одгајивање донесе из Сицилије. Пошто са њима није било успеха, донесене су овце из Македоније и раздвојене региментама. Овце су гајене и зато што су граничарске власти хтеле да потисну козе, којих је у појединим граничарским кућама било по 200 и 300 комада, које су лутале по шумама и пустошиле их. Да би се гајење оваца унапредило, међу учитеље и подофицире раздвојена је била једна популарна књига о гајењу оваца, коју је са немачког језика превео капетан Матија Рељковић. Чињени су покушаји са овцама из Анконе, са гушћом и финијом вуном, као и са овцама из Падове, али ни са њима нису успели. Још се више радило на оплемењавању оваца када је војни ерар подигао фабрику чоје у Турну, у којој се употребљавала домаћа вуна, пошто је увезена вуна у знатној мери пошљивала чоју. Али ни тога пута нису успели, јер за овце није било довољно паше, а и климатске прилике биле су неповољне.

У Хрватској војној граници највише су почетком XIX века овце гајене у карловачком генералату, али је и у њему гајење постепено опадало. Било је 1802. године у карловачком генералату 188.756 комада оваца, али њихова груба вуна није била довољна ни за домаће потребе, па за продају није ништа остајало. Овчије коже граничари су продавали највише Кравцима који су шли по кућама и куповали их. У Банској граници било је 1802. године 20.057 оваца, али је њихов број и ту опадао. Услед недовољне количине вуне, граничари су морали да купују чоју за одело. Вараждински генералат имао је 1802. године само 10.722 овце, али су и оне биле запуштене, а често их је захватала зараза против које граничари нису знали лека. Овце су се, пошто није било топлих стаја, стрижале само једанпут годишње. У Славонској граници, сем комунитета, било је 1802. године 116.049 оваца. Овце су у њој као и у другим Границама гајене примитивно, само због вуне, а само су у петроварадинској регименти, где је било доста паше, гајене и за продају. Највише се гаје румунске овце са грубом и лошом вуном. Није било уредних стаја, економских зграда, а ни ливада. Највише су овце гајене у Банатској граници, где је било великих пашњака. Године 1802. било их је 332.000, али су и то биле овце грубе вуне коју је народ продавао по 78 форинти центнер.

Нега оваца била је крајем друге деценије XIX века исто тако рђава као и почетком тога века. Њихов број био је због неродица у 1814. и 1816. години у опадању. Године 1817. било је у читавој Војној граници 649.389 оваца, док их је 1814. године било 730.924. Још су гајене овце грубе вуне. Овце су, сем у личкој, оточанској и огулинској реги-

менти, биле још просте расе. Било је 1859. године у читавој Војној граници 884.516 комада оваца, али је много скапавало, јер су остајале без хране, соли и воде. Од вуне су граничари и пред развојачење Војне границе још сами себи правили одело.

Гајење коза

Било је најразвијеније у карловачком генералату, где су оне исхраћивале народ, али када су почеле пустошити шуме, решено је да се потпуно истребе. Оне су онда ловљене као дивље звери или хватане и продаване. Вараждинским граничарима је изузетно било дозвољено да држе козе, уз услов да их чувају пастири, али када се они тог услова нису држали, дошло је поново до лова на козе. Најзад им је дозвољено да једна кућа држи највише 14 коза. У слуњској регименти постојала је ерарна станица за одгајивање коза. У Хрватској граници козе су почетком XIX века биле највише гајене у карловачком генералату, нарочито у личкој и оточанској регименти, јер су ту козје млеко и сир били главна храна граничара, и ти су крајеви обиловали жбуњем. Млеко и сир јели су уместо хлеба, а отада се број коза смањио, морала се потрошња хлеба повећати. А како ни хлеба није било довољно, у карловачком генералату постојала је стална оскудица у храни. Било је 1802. године у карловачком генералату 41.742 козе. Банска граница, чији терен у недостатку шипражја није био погодан за неговање коза, имала их је 1802. године 3.517 комада. У вараждинском генералату било их је 1802. године 1.340, јер и тамо изван шума није било погодног терена за гајење. Иако је држање коза у славонској регименти било забрањено, њих је 1802. године било ипак 11.918, јер су граничари волели да их држе, због млека, меса, коже и зато што је њихова исхрана била јевтина, па су зими могле бити исхраћиване само сувим лишћем. У Банатској граници било је 1802. године 19.151 коза, које су се у влашко-илирској регименти исхраћивале жбуњем, кога је тамо било довољно. Држање коза најзад је било дозвољено, па их је 1817. године било 93.084. Оне су стрижене само једанпут годишње и длака им је мешана са овчијом вуном и употребљавана за израду ћебади. Коза је у то време било мало и оне су неговане само у личкој, оточанској и огулинској регименти, а у Банатској граници у регименти румунској. 1859. године било их је у целој Војној граници 114.328.

Гајење свиња

Оне су се у карловачком генералату и почетком XIX века гајиле мало, јер у њему није било храстових и буквих шума, а у том каменару ни довољно воде. Било је 1802. године у карловачком генералату

10.895 комада свиња. Више их је било у Банској граници 1802. године 30.715, јер је у њој било доста и хрстових и букових шума. У вараждинском генералату свиње су почетком XIX века гајене више него у читавој осталој Хрватској граници. Године 1802. било их је 57.146. Међутим, када није било довољно жира, граничари су морали свиње хранити хлебним зрном, нарочито кукурузом, па су сами остајали без довољно хлеба. У Војној граници свиње нису храњене кромпиром јер је мало сејан, иако је препоручиван као најбоља храна за гојење свиња, нарочито куван. У три славонске регimente и у комунитетима Земуну и Петроварадину било је 1802. године 220.401 свиња. У бродској регименти било их је у појединим домаћинствима и по 700 комада. У банатској регименти било је 1802. године 44.570 комада. Највише их је било у немачко-банатској регименти, док у влашко-илирској регименти оне нису гајене, јер у њој није било много хрстових шума, а није било доста ни хлебног зрна ни кромпира. Нега свиња крајем друге деценије XIX века налазила се у опадању. 1817. године било их је у читавој Војној граници 399.069. Најмање их је било у карловачком генералату, док је у Банској граници било кућа које су имале и по 100 комада. У Банатској граници нарочито су гајене у немачкој регименти, где их је 1817. године било 41.467 комада. Шездесетих година XIX века свиње су највише гајене у Банатској и Славонској граници, где су товилене и за продају. Године 1859. било их је у читавој Војној граници 564.287 комада.

Гајење пчела

Оно је подстицано нарочито после седмогодишњег рата, па су кућама које су имале више од 20 кошница давале четири годишње премије, једна од 20 и три од по 10 форинти. Свака хрватска и славонска региamenta морала је послати по једног подофицира у пчеларску школу у Бечу да слуша тада чувеног учитеља пчеларства Јанчу. Одржавани су и годишњи скупови пчелара на којима су саопштавана њихова искуства. Иако граничари нису прихватили новије методе пчеларења, премије су и даље давале кућама које су имале 40 до 100 кошница. Учителима који су то желели цар је поклањао по 4 кошнице, да би децу учили пчеларству по напреднијој методи, а добре учитеље је награђивао.

Највише заслуга за пчеларство стекао је градишкански капетан Естерајхер. Године 1773. он је предлагао да се за градишканску регименту оснује пчеларска школа у коју је требало да све компаније шаљу по једног момка да изучи пчеларску вештину. Трeбало је да школа буде у Петровом Селу, где је Естерајхер био на служби. Он је израдио и план по којем би се у тој школи радило, али тај план код граничара није наилазио на одзив, јер им је рад по Јанчиној методи, која је тражи-

ла нове уређаје, био скуп, па су и даље гајили пчеле по старом начину. Било је 1785. године у петроварадинској регименти око 14.000 кошница, у бродској 7.500, у градишканској 5.356, а 1801. године имала је бродска регимента 4.782 кошница, градишканска 5.213, петроварадинска 18.681, а шајкашки батаљон 2.140.

Почетком XIX века пчеларство је у Карловачкој граници још напредовало. Продата је 1802. године у слуњској регименти око 1.000 центнера меда и воска, а из Лике се мед и восак извозили у Карлобаг. У Банској граници морале су се истицати награде да би се граничари заинтересовали за пчеларство. Више интересовања је ипак било у првој банској регименти, где је 1801. године продато око 300 центнера меда и воска, а у другој 149 центнера. У Вараждинској граници пчеларство је неговано само понегде, јер су се граничари у пчеларству мало разумева-ли, па нису знали да направе ни кошницу. У Славонској граници пчеларство је највише неговано у петроварадинској регименти, нарочито у комунитетима Петроварадину и Карловцима, јер је у њиховој околини било највише липових шума. У равницама немачко-банатске регименте није било услова за неговање пчеларства, док се влашко-илирској регименти оно могло с успехом неговати да су граничари за неговање имали воље. Један центнер меда коштао је првих година XIX века 90 форинти, а један центнер жутог воска 180 форинти. Крајем друге деценије XIX века пчеларство је у Војној граници било распрострањено, иако је неродица из 1814 и 1816. године имала рђавог утицаја и на пчеларство. Било је 1818. године у Војној граници 103.886 кошница. И у то време пчеларство је највише било развијено у Банатској и Славонској граници, нарочито у бродској и петроварадинској регименти, иако је број кошница према ранијим годинама опао.

Крајем шездесетих година XIX века пчеларство је доста неговано. У Вараждинској граници код већине државних и општинских школа постављене су биле кошнице за узор и поуку омладини. Учитељи су били дужни да и у другим школама, тривијалним и општинским, уколико им је настава допуштала, дају поуке из пчеларства.

Гађење свилене бубе

Први подстицај да се у Војној граници гаји свилена буба дошао је од фелдцајгмајстера барона Бека, услед чега је Дворски ратни савет послао свога човека да посади дудово дрвеће и да изда упутство како свилена буба треба да се гаји. Сађење дудових стабала почело је у градишканској регименти Славонске војне границе, и продужено у регионима бродској и петроварадинској. У Банату је први почео културу свиле његов колонизатор гроф Мерси, одмах после освојења Баната од Ту-

рака. Он је садио дудова стабла за исхрану свилене бубе и прописао за њихово оштећење смртну казну, која је у неколико случајева била и извршена. У Славонској граници гајење свилене бубе почело је 1.761. године. У којој је она гајена више него ма у којој другој покрајини аустријске државе. Највећи напредак учињен је крајем XVIII века, па је од 1782. до 1801. године произведено 806.653 фунте свилених чаура. У Вараждинској граници почело је гајење свилене бубе 1.764. године па је из команија где је највише било засађено дудовог дрвећа слат по један момак у село Питомачу да научи како се гаји свилена буба. Почетком седамдесетих година XVIII века гајење свилене бубе отпочело је и у Банатској граници, док у Карловачкој због буре и оштрије климе није успевало, као ни у Ердељској граници. У Славонији чауре је откупљивала Угарска дворска комора, а у другим границама команде регименти за рачун граничарске Провентне благајне у чију корист су оне даље продаване. Почев од 1801. године свилене чауре је и у Хрватској и у Банској граници откупљивала Дворска комора. Подигнута је 1774. године и прва предионица свиле у Св. Ђурђу, куда су ради обуке вараждинских жена и девојака позиване преље из Осигјека. Подигнута је 1776. године предионица свиле у Белој Цркви, а нешто доцније у Новој Градишки, Винковцима, Бјеловару и Митровици.

Почетком XIX века свилена буба гајена је мало у карловачком генералату, но ипак највише у слуњској регименти. Од 1792. до 1802. године добијено је у карловачком генералату 4.092 фунти свилених чаура, а у Банској граници од 1772. до 1801. године 63.126 фунти или годишње 4.541 фунти. Сметња већој производњи свилених чаура била је у ниској откупној цени која је износила 40 и 20 крајцара по фунти бољег, односно лошијег квалитета. У Вараждинској граници културу свиле помагала је и администрација, па је од 1782. до 1801. године произведено 533.185 фунти чаура, или годишње 26.659 фунти. Генералат је добијао годишње за свилу 30-40.000 форинти, која је била првокласна и много тражена.

За надзор над дудовима и културом свиле било је постављено нарочито особље, плаћено из Провентног фонда. Највећа култура свилене бубе била је почетком XIX века у градишканској регименти Славонске границе, а после ње у бродској и петроварадинској. Када је откуп чаура био препуштен приватнима и слободној утакмици, за чауре је плаћано до 50 крајцара по фунти, што је било још увек мало. У то време постојало је у Славонској граници девет предионица. У свакој регименти постојала је главна плантажа дудова и један инспектор свиларства са чиновничким особљем плаћеним из Провентног фонда. Од 1786. и 1792. године, за петнаест година (јер од 1787. до 1792. није због рата било производње) у Банатској војној граници произведено је 89.281 фунта свилених чаура, или годишње 5.952 фунте. Највећа производња била је у немачкој реги-

менти Банатске границе и у Белој Цркви. У Панчеву и Белој Цркви постојале су и предионице свиле.

Почев од 1804. издаване су зграде за предиво свиле појединцима у закуп у циљу да се постигне што већа откупна цена свилених чаура. У тим предионицама биле су смештене и станице за њихов откуп. Предионице су издаване у закуп под условом да за чауре могу плаћати најмање ону откупну цену коју је плаћала Дворска комора, а граничари су чауре могли продавати коме су хтели. Било је издато штампано упутство како се свилена буба има неговати и постављено чиновништво које је давало упутства и у погледу плантажа дудова, и у погледу неговања свилене бубе. Али оно ни при крају друге деценије XIX века није било на висини, јер се ни плантажа дудова ни свилена буба нису неговали према упутствима. Од 1782. до 1801. године произведено је годишње 75.520 фунти чаура, а од 1802. до 1813. 75.890 фунти, без Карловачке и Банске границе које су неко време биле под француском управом. Од 1814. до 1818. године произведено је свилених чаура, заједно са Карловачком и Банском границом, годишње просечно 44.227 фунти. Узрок опадању производње био је и у томе што је за свилене чауре мало плаћано, и што су граничари и војном силом приморавани да гаје свилену бубу. Крајем друге деценије XIX века највише је свилених чаура произведено у Славонској граници, а затим у varaždinskom генералату. Али се у њему ни тада није производило свилених чаура према броју посађених дудова, јер се узимало да је за једну фунту чаура потребно лишће четири развијена дуда. Свила која је произведена у Војној граници, иако по финоћи и сјају није била равна енглеској и индијској, била је од њих јача.

IV

Занати и индустрија

Занати и индустрија до деветнаестог века

Зачеци занатства у Војној граници били су у војним комунитетима који су зато били и основани да се у њима развија занатство, индустрија и трговина. Занатлијама који су се 1765. године настанили у неким штабним местима било је дозвољено да бирају себи старешине; они су неколико година били ослобођени од јавних дажбина; давано им је бесплатно дрво за подизање кућа и предујам за отпочињање заната. Да би се занатски посао вршио по неком реду и дисциплини, а нарочито да би занате вршила лица која су за њих стекла солидну спрему, била су образложена еснафска удружења каква су постојала још под Турцима.⁵⁵ Њима су дате повластице којима су била регулисана права и дужности занатлија

учлањених у еснафима. Карловачки генералат добио је еснафску привилегију 1767, Славонска граница 1768, varaџдински генералат 1771, Банска граница 1774. и Банатска граница 1794. године. У тим привилегијама су ткање и плетење од вуне и лана проглашени народним занатима који подлежу принудној еснафској организацији. Основни закони из 1807. године су одржали те привилегије у суштини. Према њиховом члану 43. занате који нису обухваћени еснафима могли су граничари вршити као споредно занимање ако их занат није спречавао у вршењу њихових кућних послова. Али су занате који су били обухваћени еснафима могле регimente дозвољавати само оним младићима граничарима који су били неспособни за ратну службу и за теже кућне послове. Учење тешких заната, који су Граници били потребни, могло се дозвољавати и младићима способним за војну службу из већих и сиромашних кућа, али са обавезом да се настане у Граници и да занат у њој воде. Из војних граница слати су дечаци у Беч да уче занате, па их је 1766. године из Славонске границе било тамо смештено 24, а 1772. године послати су у Беч дечаци из банатских регименти. Сеока граничарска деца слата су и у оближње вароши да уче занате.

Године 1754. подигнута је у Краљевој Великој, у градишканској регименти, прва стругара, 1760. године у комунитету Винковцима прва ветрењача, а у varaџдинском генералату друга. Послао је 1771. године Дворски ратни савет више граничара у Дрезден, у Немачку, да тамо проуче градњу холандских ветрењача. Године 1776. изграђене су у личној и оточанској регименти прве суваче (млинови на коњски погон). Упутио је 1775. године инспектор Границе барон Бек налог економским комисијама да у кућним задругама подстичу предиво свиле, лана, кудеље, памука и вуне, па су најбоље преље награђиване са 2 до 4 дуката. Где није било алата, он је граничаркама даван из економског фонда. Поправци кућне радиности много је допринела наредба инспектора Војне границе барона Шишковића да се за граничаре у војној служби морају израђивати у земљи кошуље и блузе.

Да би граничарима олакшала набавку кућног мундира, подигла је држава у Панчеву и Бановцима, у петроварадинској регименти, фабрику чоје. Обе су фабрике 1785. године сједињене у Бановцима, а после пренесене у Госпић, у личној регименти, а затим у Тоуљ, у регименти огулинској. Године 1792. та је фабрика укинута, а 1793. године она је опет прорадила. На дванаест разбоја у којој су ткана боља и груба чоја и ћебад. У фабрици је било запослено 138 радника, међу њима 40 жена, осуђених на затвор, а у Карловцу је било слагалиште где је израђена роба смештана. Неколико година постојало је шеширцијско предузеће које је израђивало шешире и војничке чакове, предузеће за прављење униформи у Карловцу које је радило са 30 радника, предузеће за прераду кожа која је лиферована у Карловац, предузеће за кување сапуна и израду лојаних

свећа. Осамдесетих година XVIII века подигнута је у Сењу мануфактура за израду сеглтуха и платна која је 1796. године пренесена у Огулин, а затим у Тоуњ. Предузеће је радило на седам разбоја. Робу, цвиљих и платно највише је продавало у Карловцу. Сва та предузећа престала су да раде после неког времена, јер су радила са дефицитом. У Бјеловару је постојала мануфактура свиле у којој је 1787. године било запослено 36 радника, а производила је разне врсте свилених тканина. Услед нерентабилности и она је после две године обуставила рад.

Број занатлија повећао се у разним местима Славонске и Банатске војне границе, као и шајкашког батаљона, после заузимања Београда од Турака. 1739. године. после Свиштовског мира 1791. године када је Београд поново дошао под Турке, као и после слома Србије 1813. године. Тада су многе занатлије из Београда и унутрашњости Србије, Немци и други, избегле и преселиле се у Сремске Карловце, Митровицу, Винковце, Осиек, Петроварадин, Тител, Петроварадински Шанац и у друга места.

Занати и индустрија почетком деветнаестог века

Почетком XIX века у Карловачкој граници није било много занатлија, јер су граничари већину ствари које су им биле потребне израђивали сами. А оно мало занатлија што их је било нису биле солидно извучене него већином надримајстори. У читавом карловачком генералату било је у то време свега 349 занатлија. Платно и чоју, који су били највећа потреба граничара, израђивале су граничарске жене, па су чоју оне и бојиле и од ње шиле одело, и себи и мушким, а од платна рубље и постољину. Ваљаница, у којој је исткана чоја ваљана, било је у личној регименти 11, а у оточанској 10. Кожа се није штавила него само сушила и као таква употребљавала за прављење опанака и ципела. У карловачком генералату било је 19 пиљана, у којима се секле даске, летве и саставни делови за грађење бродова. У шумама службске регименте справљала се поташа. Млинова је у Карловачкој граници 1802. године било 721. У Сењу је постојала мануфактура сеглтуха и свиле и фабрика за израду котви за бродове.

У Банској граници било је занатлија у комунитетима и варошима прве регименте, Костајници, Петрињи, Дубици, Сиску, а у другој регименти у Глини. Развијање занатства у Банској граници као и у другим границама ишло је споро јер се настојавало да граничар који је одређен за војну службу буде и остане само земљорадник и војник. Сем тога мислило се да би се граничар, када би радио занат, одделио од задруге која се, тобоже у интересу граничара, морала безусловно одржати. У Банској граници било је 1803. године највише занатлија у комунитету Петрињи, 335. Од њих је један део био из других провинција и 16 странаца.

Странци су били апотекари, пивари, сајдије, пекари, седлари, сапунџије, стругари, стаклари, шеширџије, лимари и димничари. Сем тих занатлија Банска граница није у то време имала ни мануфактуре ни фабрике. И у тој већина занатлија били су неизучени, фушери. Млинова је 1802. године у Банској граници било 595.

У вараждинском генералату највише је занатлија 1803. било у комунитетима, Бјеловару и Иванићу, 127. У срезовима обе вараждинске регименте било је 1803. године 442 занатлије, што је било довољно, јер су граничари и у тој граници скоро све ствари сами себи израђивали. Крчми и точионица пића било је у Вараждинској граници 1801. године 320, од којих 19 свратишта. Млинова је било 1802. године 648, од којих 70 на Драви. И поред пространих шума вараждински генералат имао је само једну пилану, па су се даске, летве и други грађевински материјал морали довозити из Штајерске. У Репашу, на Драви, било је постројење за справљање поташе.

Ни Славонска граница није имала доста занатлија, јер су у тој земљорадња и сточарство били једини извори за живот граничара и заузимали су читаво њихово време и снагу. Ипак, највише их је било 1804 у комунитетима, у Земуну 273, у Карловцима 220, у Петроварадину 87. Ни у Славонској граници нису биле редовно изучене занатлије, јер су већином остајали у очевој кући и никуд даље нису ишли, нити шта видели и научили. Крчми је у Славонској граници било 1803. године 369, млинова 804, од којих 125 на Сави, 21 на Дунаву, 546 поточара и 112 сувача. Кречане су постојале у Крчедину, у петроварадинској регименти, у бродској у Глоговници и у градишканској регименти.

У Банатској граници највише је занатлија било 1803. године у комунитету Белој Цркви, 343. У немачко-банатској регименти било их је 161, а у влашко-илирској 222. У тој регименти није било довољно вуње, лана и кудеље, па су граничари чоју куповали од Ердељаца, који су долазили и продавали је по кућама. У влашко-илирској регименти постојале су две пилане. Салитра је кувана у Алибунару, где је вађен и тресет који се употребљавао за гориво. Салитра је ношена у Темишвар, где ју је откупљивала војна команда за прављење барута. Млинова је било у Банатској граници 1803. године 795, од којих 13 на рекама, 549 поточара и 233 суваче.

Шајкашки је батаљон 1803. године имао 94 занатлије. Највише их је било у Чуругу, али већина занат није редовно учила. Оскудица је била у коларима, сарачима, зидарима, тесарима и столарима. Казана за печење ракије било је 1803. у шајкашком батаљону 49, крчми 18, сувача 59 и касапница 14.

Занати и индустрија крајем друге деценије деветнаестог века

При крају друге деценије XIX века занатлија је у свима војним границама заједно било 7.413, чему треба додати око 1.000 калџи и шегрта, док је занатлија 1803. године било само 4.688. И у том време већина занатлија живела је и радила у комунитетима, штабним местима и трговиштима, али их је било и у другим местима. Још и крајем друге деценије XIX века било је много више неизучених занатлија, ван еснафа. То је било и зато, што су граничари све боље ствари куповали у Бечу, Грацу и Пешти, а ако су нешто поручивали код домаћих занатлија, тражили су да им се ради врло јефтино.

Јосиф Хичингер, дајући у својој Статистици Војне границе обавештења о занатима при крају друге деценије XIX века, дао их је на основу извештаја које су почетком 1819. године послале команде свих граничарских регименти за престолонаследника а на захтев цара Франца I. Из тога обавештења се види да највећи део занатских и уметничких производа није потицао од занатлија, стручњака, него од народа, нарочито од граничарских жена. Вредност производа износио је тада око 8.000.000 флоринти. Како у Војној граници није у то време било машинских предioniца и разбоја, вуну и козју длаку преле су граничарске жене на вретено. Ни чоја није ткана у фабрикама, него су и њу ткале граничарке. У свакој кући налазио се по један или више разбоја на којима су, сем чоје, ткали ћилими и друге ствари од вуне. Чоја се, када је била исткана, истежала и, као и раније, ваљала у ваљаривама које су за тај посао биле грађене. У немачко-банатској регименти ткало се годишње 8.000 прегача, а од исте тканине израђиване су и бисаге, торбе, тканице (појасеви) које су најлепше израђивале жене у моровићкој компанији петроварадинске регименте. Жене су израђивале и ћебад, чаршаве, обојке, кишне кабанице, од овчје вуне или мешане са козјом длаком. Понегде су и џакови прављени од овчије вуне. Жене су и тада кројиле и шиле одела, и себи и мушким, па су кројачи имали мало посла. Од вуне су жене и плеле разне ствари: блузе, чакшире, рукавице, чарапе. Граничарке су преле и лан и кудељу, али је у више места било и стручних ткалаца, као на пример у Петрињи, Иванићу, Новом Сланкамену, Белој Цркви. Жене Сикуљаца у Ердељу преле су памук, а у Срему су од свиле прављене кошуље, креветски покривачи и др. Граничарке још су саме бојиле тканине бојама које су добијале од разних биљака.

При крају друге деценије XIX века војним границама сем Ердељске, било је и шеширџија који су правили шешире и чизме од филца, а ципеле и војничке чакове од овчије вуне. У карловачком генералату била је фабрика шешира у Сењу. Кожу су ставили и употребљавали највише опанчари. У карловачком генералату ставилаца коже није било, него се си-

рова кожа још непрестано продавала крањским и јеврејским купцима који су залазили по кућама и откупљивали је. Опанци су много прављени у Славонској граници и шајкашком батаљону. У влашким региментама говеђа и свињска кожа секла се на парчад, колико је требало за пар опанака, па ју је купац сам штавио. Коже су ставиле и ћурчије, сарачи и седлари. По варошима је било и рукавичара и ташнера, а торнистере (ранце) са обојеним кајишима правили су врло вешто граничари моровићке компаније. Обућара је у Војној граници било мало зато јер су отменији граничари, а нарочито отменије жене које су могле скупље плаћати ципеле, поручивале их из Беча и Пеште, па је домаћим ципеларима остајало да раде само за сиротињу. Чизмара је било више.

Зејтин се цедио из разних биљака и употребљавао за јело, за гориво и у техничке сврхе. Преса за цеђење зејтина било је у шајкашком батаљону и у Старој Пазови. У Ердељу зејтин је највише прављен у сикунским региментама, где се производило и уље од терпентина. Сапун су куповале жене по кућама, али је у варошима било и професионалних сапунџија. И жене и сапунџије справљали су црни сапун лошег квалитета. Сапунџије су правиле и лојане свеће. За свеће су граничари употребљавали само сиров, жути восак, јер су бели умели да израђују само стручни воскар.

У Војној граници се трошило највише вино и ракија, а 1795. године подигнута је у Удбини пивара, чије се пиво трошило највише у Карловцу.

У Удбини је 1815. године подигао пивару и један приватан предузимач који је справљао рђаво пиво. У Петроварадину 1804. године постојале су две пиваре. У Банатској граници пивара је основана у Панчеву 1722. године и касније у Белој Цркви. У влашко-илирској регименти пиво се варило од кукуруза, такође рђаво. Највише се у Војној граници производила ракија, па је у 1817. години било у свима границама 19.692 казана. У немачко-банатској регименти пекла се само комовица, а у Хрватској и Славонској граници ракија се пекла и од развог воћа. У Сикунској граници ракија се пекла и од хране и кромпира. Годишње се у читавој Војној граници производило преко 242.000 акова ракије. Подигнута је 1817. године у Панчеву фабрика ликера, а 1818. године у Белој Цркви. Сирће су граничарске куће правиле од развог воћа. Храна се у Хрватској и Славонској граници и при крају друге деценије XIX века млела још у кашикарама и у речним млиновима. У шајкашком батаљону било је највише сувача. У Винковцима је подигнут први млин са ситом, а у Банатској граници од 1.155 млинова 1817. године највише је било сувача. Најмање млинова је било општинских, остали су припадали удружењима од неколико задруга који су још млели по "млиномском реду", и појединим кућама које су у њима млеле само за своје потребе. По "млином-

ском реду" смело се млети само толико колико је брашна требало до новог "реда".

Предмети од дрвета највише су израђивани у Ердељској граници, где је тај посао био извор за издржавање граничара. У Ердељу је 1817. године било још највише пила, 319, нарочито у сикуљским региментима. У Славонској и Банатској граници било је доста столара, а у Панчеву и Белој Цркви радили су еснафски столарски мајстори. У карловачком генералату није било ни столара ни колара, јер су граничари сву дрвенарију израђивали сами себи. Године 1803. било је у карловачком генералату 19 пила од којих је једна била државна. И у Банској и у Вараждинској граници било је доста столара, па је у регименти Св. Ђорђа намештај свих официра био изграђен од ораховог дрвета. Бродоградња је постојала у Јасеновцу и на обали Дунава у влашко-илирској регименти. У тој регименти је у више вароши било и чешљара и стругара. У моровићској компанији петроварадинске регименте становници су врло вешто радили разне резбарије у дрвету, а у Ердељској граници у рогу.

У комунитетима и штабним местима било је професионалних гомбара, мајстора који су плели разне ствари од сламе, асуре, кошнице, саћурице и др. Израђивана су и ужад од лике, покривачи за заштиту од кише и разне друге ствари. У Петрињи је радио један корпар, а у Славонској су граници војници на Кордону у слободним часовима плели корпе и лесе за кола. У Сланкамену су од сламе израђиване столице, а од трске чешљеви за разбоје. У Пазови су плетени шешири од сламе. У Керешу је справљана сита од коњске длаке, а ситара и корпара било је и у Панчеву. У Банатској граници од сламе су израђиване корпе и покривачи. У моровићској компанији било је четкара, а Сремице су правиле гребене за лан и кудељу, којима се једанпут гребенана кудеља пречишћавала. Од сирка су у петроварадинској регименти прављене метле.

Справљање поташе од пепела сагорелог дрвећа био је један начин да се огроман капитал који је лежао у шумама Војне границе искористи. У брдским шумама влашко-илирске регименте поташа се још није справљала, али је једно предузеће за њено справљање постојало у славоњској, једно у првој банској и једно у првој румунској регименти. У Хрватској, Славонској и Банатској граници стакло се још није израђивало, док су у Ердељској граници постојале две стакларе, али су оне израђивале само лоше, зелено и жуто стакло. Салитра се кувала у првој и другој сикуљској регименти као и у Алибунару. Ту је рад почео 1773. године, када су предузеће водили артиљеријски официри, доцније немачко-банатска регимента, а 1809. оно је предато приватним предузетницима. У Војној граници није било предузећа за кување кухињске соли и за производњу шећера. У Сланкамену и на више других места постојали су слањени извори и бунари.

У свима војним границама прављено је посуђе од иловаче. У комунитету Иванићу, у вараждинској регименти, прављено је много тражено посуђе од марчанске иловаче. Лончара је било и у Сланкамену. У ердежским региментама прављене су и извожене чувене луле од иловаче, које су печене у разним бојама. Иако су граничарске куће грађене највише од дрвета и набоја, цигле су ипак печене много. Један приватан предузимач у слуњској регименти био је дужан да поучава граничарске младиће у израђивању цигле која је прављена скоро искључиво за ерарне зграде. Дрвени угаљ прављен је за пећи у којима се топио метал. У карловачкој граници се из игличастог дрвећа добијала смола и правила коломаст.

Поред колара, у Војној граници било је доста и ковача, изузев Карловачке границе. У Влашкој граници било је и неколико пушкара који су радили и браварске послове, а ковачке су радили и Цигани. У сикуљским региментама скоро свако село је имало ковача, а у трговиштима је било и бравара. Пушкара је било у комунитетима и штабним местима, који су највише оправљали, али су израђивали и нове пушке. Казанџије су углавном правиле казане за печење ракије, а у Банату тај посао су радили Цигани и надримажтори. У многим варошима Војне границе било је и кујунџија, највише Цинцара, који су израђивали кандила и украсе за жене по турском укусу. Сајџија је било у више вароши. Они су већином оправљали сатове јер су се нови сатови увозили. Звоноливаца је било у Карловцима и Митровици, а ливничара цинка у Панчеву. У Војној граници било је много каменолома, а камен се употребљавао за зидање и насипање путева. У Карловачкој, Банској и Ердежској граници камен је вађен за воденичко камење и оцила. Камен су тесали стручни каменоресци, а и сами граничари. У планини Виноци, у слуњској регименти, копан је црни мермер за надгробне споменике. Тај мермер се извозио у Карловац, Славонску и Банатску границу.

Занати и индустрија крајем педесетих година деветнаестог века

У своме делу о Војној граници Јосиф Хостинек писао је да занатство и индустрија ни у његово време, крајем педесетих година XIX века, нису постигли висок квалитет и степен највише зато што граничари који су се и онда бавили највише земљорадњом нису још увек имали већих потреба. Лица која су се бавила занатом радила су највише у војним комунитетима и штабним местима, па су одатле одлазила у села. После закон од 7. маја 1850. године који је прогласио слободу занатства, оно је било нешто унапређено, а више је било унапређено законом о занатима из 1860. године.

У Војној граници се и у то време још производила домаћа чорја коју су израђивале жене, која се и онда ваљала на ваљаривама и бо-

јила разним бојама. Граничарске жене су и у то време, као и раније израђивале ћилиме, торбе, тканице, прегаче у шароликим бојама. Жене су ткале и платно од лана и кудеље, али су већ постојали и професионални ткачи. За штављење кожа било је стручњака. Скоро у сваком штабном месту постојале су пиваре, а било је и више преса за цеђење зејтина. Ракија се пекла од свих врста воћа али, као и раније, највише од шљива. Млинови су били власништво више кућа или појединих кућа које су млеле за своју потребу. У Славонској и Банатској граници било је ветрењача. Постојао је "млињски ред" из 1859. године, који је садржавао прописе о праву на постројење млинова и Ред о млевењу стручних млинара. Пилана је и крајем педесетих година XIX века било мало, јер још ни тада није било путева за извоз дрвета. У Сењу је постојало предузеће за бродоградњу, за које је извозено дрво из оточанске и огулинске регименте. Дунавско паробродско друштво имало је бродоградилште у Панчеву. Бродови су оправљани у Земуну, Петроварадину и Јасеновцу. Приватни предузимачи су справљали поташу за државу на основу уговора који су са њима склапали. Салитра се још кувала у Алибунару, а креч се пекао на више места. Почев од 1858. године слат је сваке године извештај броја лица у Беч да се уче печењу цигле. Било је доста занатлија који су израђивали ствари од метала и грнчарију која је и крајем педесетих година израђивана у Иванићу.

V

Трговина, трговачка места, путеви, гостионице, пошта, царине, контумади и растели. — Надзор граничарских војних власти над правилним економисањем граничара

Почетком XVIII века трговина у Војној граници, нарочито у карловачком генералату, била је још у стадију трампе, док је у Сењу, Карловцу и Костајници била развијенија. Жива је била трговина торбарством коју су водили Грци, Цинцари и Срби из Турске, калајџије. Они су прелазили у Војну границу и мењали робу за робу, па и за храну. Сењ је трговао највише сољу, а храном мало. Храну су у Сењ доносили граничари на коњима и магарцима и мењали је за со, и то је већином била храна коју су они као плату добијали од краљских и корушких staleжа. Ту со граничари су носили и у Турску и поново је мењали за разну робу.

Цар Карло VI први је почео да увиђа важност поморске трговине за подизање Војне границе, па је прегао да изгради пут од Карловца до Кварнера који је по њему назван Карловим путем. При склапању Пожаревачког мира, 1718. године водило се рачуна и о интересима трговине па је тим уговором предвиђено у којим је покрајинама Војне границе дозвољено Турцима да могу трговати. Али су они робу кријумчарили, и из

Турске и у Турску, и преплавили Границу торбарењем, износили златан и сребрн аустријски новац, а уносили рђав турски. Они су у Турску кријумчарили и дукан и восак, услед чега су на главним прелазним местима биле постављене контролне страже. Ти турски трговци доцније су се толико намножили да су скоро сву унутрашњу трговину у Војној граници они преузели. Зато је од њих тражено да морају из Турске довести своје породице и примити аустријско држављанство, а ако то не учине, да се морају селити у Турску.

Трговина у Војној граници била је отежана и многим царинама које су плаћане на Купи и Сави, а отежавали су је и многи контумацикоји су били постављени према турској граници. Зато је Марија Терезија посвећивала нарочиту пажњу трговини у Војној граници водећи при томе рачуна, пре свега, о војним интересима, односно о интересима граничара, који су сачињавали војску у Војној граници. Она је радила на томе да трговину у Хрватској и Славонској граници упуту према Јадранском приморју, и да при томе граничаре употреби као посреднике и помагаче, нарочито при преносу дрвета у Приморје. Али је Дворска трговачка комора крајем педесетих година XVIII века с помоћу граничара превозила у јадранска пристаништа и храну, суво месо и вино. Јадранска пристаништа потпадала су у то време под војну управу Унутрашње Аустрије. Али како је увидела да војна управа није давала довољно подстрека трговини Марија Терезија је 1762. године карловачку Поморску пловидбу и Санитет подвргла Тршћанској трговинској интендантури. Да би заштитила трговину Винодола домаћим вином, Марија Терезија је забранила увоз страних вина, сем горичког, да у Војној граници у вино не би било оскудице, али се на увезено вино морала плаћати трошарина. Да би снабдела граничаре сољу, Марија Терезија је за подизање и одржање слагалишта соли у Карловцу одобрива годишњу помоћ од 2.000 форинти.

Марија Терезија је радила и на организовању државног возарства на Карловом путу, па је у ту сврху било узето у помоћ шест седела из једне компаније карловачког генералата. Возарство је имало 21 камијатуру (станице за измену коњске запреге) и 5 стражарница, па су откупљена и нека земљишта потребна за организовање возарства. Том предузећу био је привремено припуштен пут Карловац-Врбовско, па су, да би се омогућила утакмица банатског жита на страним тржиштима, биле укинуте царине на Купи и Сави које су дотле постојале. Царинарница на којима се феудној господи морале плаћати царине било је у вараждинској жупанији 15, у загребачкој 39, а у крижевачкој 9. Ради несметане пловидбе једном наредбом су са Саве уклоњени многи млинови који су дотле на њој радили. Почетком седамдесетих година XVIII века било је на Сави места где је једно поред другог радило до 26 прекаја који су били згодна места за кријумчарења, док је на Купи радило 96 прекаја. Биле су

устројене пловидбене дивизије са дирекцијама, па су под једну од њих потпала и корита Саве и Купе. Дирекцији је дато упутство како да речна корита очисте од разних препрека и да уклони спрудове. Први покушаји да се на обалама Саве подигну насипи учињени су 1763. године, али је оспособљење Саве и Купе за пловидбу отпочело тек 1784. године за цара Јосифа II. На обалама Дунава и Тисе направљени су били путеви за коње који су вукли бродове и обале им очишћене од дрвећа.

У XVIII веку био је у Славонској граници изграђен пут од Земуна до Сиска, са једним краком до Петроварадина. Карловачки генералат био је са Загребом везан преко Карловца, али је највећи и најважнији пут био Јосифов који је везивао Карловац са Сељом. Изградња тога пута трајала је од 1776. до 1779. године. На путу су биле постављене управе са инспекторима официрима. Тим путем преношена је и храна из Баната у Јадранско приморје. Да би се трговина са Банатом могла одржавати, обрст гроф Бенковски подигао је 1780. године превозне станице, на којима су биле изграђене штале, гостионице, и на којима су радиле разне занатлије, колари, ковачи и др. Граничарима кириџијама давани су на послу ерарни кавалеријски коњи. У Сељу, где је био отворен житни трг, било је подигнуто слагалиште за жито. 1785. године цар Јосиф II наредио је да се карловачком генералату изграде житни магацини у које је смештено 63.000 мерава жита за помоћ народу услед неродице која је била изазвала глад. Да би граничаре запослио, цар Јосиф II је наредио да се изгради пут од Сиска преко Петриње, Глине и Вргин-Моста, ради спајања Славонског пута са Јосифовим, док је једно крило било изграђено преко Комоговине до Костајнице.

Шездесетих година XVIII века у трговини као озбиљан такмац карловачком генералату појавили су се Млеци, који су успели да трговину са Босном одврате од Сеља и Карлобага и управе је према Сплиту и Шибенику. После истраге која је с тим у вези спроведена, утврђено је да су Млеци наплаћивали нижу царину и да су имали боље санитарне уређаје, па је било решено да се снизи царина на царинарницама, преко којих је пролазила роба у карловачком генералату до Приморја. Сnižена је била и цена соли, а у неколико места биле су подигнуте пограничне трговачке станице, растели, са санитарним уређајима и скеле. На Јадрану су отворена нова пристаништа у Св. Ђурђу и Великој Драги, па је одмах у Војну границу почео увоз далматинских вина, хране и воћа, и извоз дрвета за гориво и грађу. После тога трговина је на растелима настављена дуж целе Војне границе све до Жупанека.

Увоз за кућну потребу граничара био је у XVIII века слободан од малтарине и тридесетарине, а за свиње је та повластица важила само у Карловачкој и Банској граници. Због неплодног тла Карловачка граница је уопште била у трговини повлашћена. Карловачки граничари су могли да

увозе извесну робу без плаћања тридесетарине, а при извозу преко ја= дранских пристаништа плаћали су тридесетарину каква се плаћала у сло= бодном пристаништу Ријеци. Још 1772. године били су карловачки грани= чари ослобођени тридесетарине на 4000 акова вина увезеног из Турске и на робу донесену са Приморја која им је била потребна за потрошњу. Пре= ма прописима из 1768. године није се тридесетарина плаћала на увезене земљишне производе, сирово и прерађено гвожђе, млинско камење, животи= ње за вучу, рогату марву, стоку за мужу, коње, стоку за гајење, зејтин, сланину и све што служи за одржање граничара. Од тридесетарине била је слободна роба те врсте коју је граничар продавао у аустријским наслед= ним земљама. У Турску су граничари могли без наплате тридесетарине из= возити своје производе, морску со коју су добијали из ерарних слагали= шта, као и извештан број свиња. У Угарску и Хрватски провинцијал могли су извозити робу коју су сами производили, а увозити ону која није спа= дала у луксузну или трговачку робу. Када су Сењ и Карлобаг 1776. годи= не поново спојени са карловачким генералатом, издат је пропис да гра= ничари могу слободно извозити у Унутрашњу Аустрију до 10.000 комада стоке, а да могу слободно увозити далматинско вино за своју потребу, храну, зејтин, конач, лан, ужарску, сарачку, казанцијску, браварску, плехану и качарску робу, уколико се она увози преко карловачких при= станишта, преко Ријеке и Бакра или војних приморских вароши. Све су те повластице важиле само за граничаре, али не и за трговце. Да би се кри= јумчарења спречила, граничари су при увозу и извозу морали показати путни лист који нису смели преносити на друга лица.

Што се тиче извоза дрвета највише власти решиле су да се ис= коришћавање шума не даје у закуп, него да их искористијује сам ерар уз помоћ граничара. Да би граничари могли извозити дрво у пристаништа, да= то је сваком за окивање кола по 9 форинти. У Јадранским пристаништима подигнута су слагалишта за личку, оточанску и огулинску регименту, где су граничари предавали дрво. Трговина дрветом водила се само већ обо= реним стаблима, јер је граничарима било строго забрањено да обарају стабла без знања и одобрења команде Регименте. Граничари су од дрвета израђивали и разне предмете, дрвене обруче, дуге, шиндре за покривање кровова, посуђе и др. и продавали их. Године 1780. дрветом је трговао 451 граничар, који су трговањем помагали и задруге у којима су живели. Самом Карловцу требало је годишње преко 6.000 хвати стабала.

Сењ је, по привилегији коју је имао, трговао сољу, храном, воском, дуваном, кожом и вином. Да би трговину Сења сољу заштитио, ау= стријски двор је сењске трговачке бродове наоружао оружјем из државних слагалишта и доделио им граничарске подофицире да командују граничари= ма и граничарском артиљеријом. То наоружавање је почело 1781. године па су појединим бродовласницима издати из ерарног слагалишта барут за

топове, ђулад, пушке, ручне гранате и др. Из тршћанског слагалишта издати су 126 топова, па је тако наоружана сењска флота могла да одолева нападима гусара.

Пошта је у Војној граници уведена тек у другој половини XVIII века, а почела је јахањом поштом. Само ако је путовао официр или друго које лице службеним послом, па због болести нису могли јахати, могао их је поштар возити колима. Прва поштанска камбијатура основана је у карловачком генералату 1786. године, у Банској и Славонској граници 1787. године а у Вараждинској 1805. године. У Ердељској граници постојале су од 1793. године две камбијатуре. Редовна пошта отправљана је само писма и списе, а за друге пошиљке био је поштар одговоран само ако је са другим поштарима направљен споразум о таквим пошиљкама. Паке те је у одсуству поштара смео отворати само генералобрст. За писмо од пола или од целог табака плаћао се један грош. Доцније су поштанске камбијатуре умножене. Такса за писма није плаћана на месту где су писма предавана него тамо где су примана.

Трговина почетком деветнаестог века

И првих година XIX века трговачки промет у карловачком генералату био је незнатан, и у унутрашњости земље и са иностранством, јер ни онда још није било произведене робе за продају, па није могло бити ни трговине. И у то време највише је било размене коју су граничари вршили са турским поданицима. Граничари су у Сењу и Карлобагу куповали морску со, зејтин, вино, морску рибу и мењали их на растелима за храну, стоку, сланину, гвожђе, али ни та размена није била знатна. Стоку из Босне, коју су добијали за морску со и ону коју су сами гајили, карловачки граничари су терали у Шкриљево код Ријеке, где су држани велики сточни вашари, одакле се стока извозила у Италију, нарочито у Млетке, у Унутрашњу Аустрију и Истру. Граничари огулинске и слуњске регименте највише су трговали са Крањском. Карловачки генералат је 1801. године добио за продатих око 60.000 комада стоке преко 234.000 фунте. Личка и оточанска регимента трговале су и коњима, па је 1801. личка регимента продала 120 коња за 2.835 ф, а оточанска 41 комад за 1.043 ф.

Карловачки граничари трговали би и дрветом, али су шуме биле ерарне, па они у тој трговини нису могли имати много удела. У личкој регименти дрво се носило из велебитских шума у Карлобаг, где су га куповали италијански трговци, али је тај превоз био скуп. Сем тога, дрво је на Велебиту расло на стењу и увалама, одакле га је, у недостатку путева, било тешко извозити. Дрво се ипак највише носило у Сењ, где је постојало слагалиште дрвета. Из Карловачке границе извозило се и вино и мед у саћу, у Сењ и Карлобаг, где се мед цедио и пречишћавао и доби-

јао восак. Мед се највише извозио у Млетке и Месину, а восак, који је по квалитету био раван левантском, на Ријеку и у Трст. Сирове коже су, залазећи по граничарским кућама, највише куповали Крањци. У карловачком генералату се почетком XIX века увозила највише храна, со и вино. Увезено је 1801. године за унутрашњу потрошњу хране у вредности од преко 315.000 ф. Храну су граничари набављали делом из Карловца и других крајева, а делом из Босне, мењајући у Сењу купљену со за храну. До новца су долазили тргујући вином, а делом превозећи храну и дрва у Сењ. Од Карловца до Сења преносили су карловачки граничари Јосифовим путем 300-400.000 мерова хране годишње и до 40.000 центнера дувана. Со су граничари увозили такође преко Сења, где је постојало надлештво за со које се бавило набавком и отправањем соли, која је Ерару доносила годишње око 50.000 ф чистог прихода. Карловачком генералату требало је 1801. године соли у вредности од 94.000 форинти. Вино се у карловачком генералату доносило из Далмације преко Сења и Карлобага, за које се годишње издавало око 700.000 форинти. Само у Лику се годишње увозило око 18.000 акова. Трошарина се плаћала 1 форинт по акову. Услед велике потрошње вина и број крчми се у карловачком генералату јако повећао.

У Банској граници био је трговачки промет првих година XIX века нешто већи него у карловачком генералату. Највећи промет био је са Босном преко Костајнице, где се налазио растел, као и у Радашници, на Кордону прве банске регименте. Из Босне се највише извозила стока, нарочито за клање, и кожа која се даље продавала у Унутрашњу Аустрију. Из Банске границе извозило се и вино, шљивовица, мед и восак, а увозила морска со, маслиново уље и мануфактурна роба. Увезено је 1801. године робе у вредности од преко 146.000 форинти. Највећу транзитну трговину банатским житом и босанском стоком водиле су у то време Костајница и Дубица, у којима је било 33 трговца храном и стоком. У штабном месту Глини налазило се 1803. године 15 трговаца и бакалина.

Из varaџдинског генералата се почетком XIX века извозило нешто рогате марве, свиња, сирове свиле, меда, воска и воћа. Рогата марва и свиње извожени су у Унутрашњу Аустрију и Италију. Било је 1802. године у varaџдинском генералату 15 трговаца који су се бавили извозом стоке. Свилене чауре откупљивала је једна бечка фирма по 20 и 40 крајцара фунту, која је имала и предионице свиле које је раније одржавао ерар. За свилене чауре примано је у varaџдинском генералату годишње до 40.000 форинти. У varaџдински генералат почетком XIX века увозила се со, чоја, кожа, гвожђе и разна бакалска роба, а ситних трговаца који су увезену робу продавали било је 1802. године у обе varaџдинске регименте 15.

И у Славонској граници стока је почетком XIX века била главни предмет спољњег трговачког промета. Највише се трговало овцама и

свињама које су се извозиле у аустријске провинције. Извезено је 1801. године око 60.000 комада рогате марве, свиња и оваца у вредности од преко 500.000 форинти. Меда и воска извезено је 1801. године 1.743 центнера у вредности од 31.000 форинти. За свилене чауре добивено је преко 22.000 форинти. У Славонску границу увозила се со, маслиново уље и неки фабрички артикли. Роба која се из Турске увозила ишла је преко Славонске границе, у којој су на улазу најважније станице биле Земун, Митровица, Брод и Стара Градишка. Трговаца је у Славонској граници било 1802. године 308, али су то све били ситни трговци који су робу набављали из друге и треће руке, из Беча, Граца, Пеште и Осијека.

Главни предмети извоза из Банатске границе били су почетком XIX века храна, стока, вуна, дрво, воће, шљивовица и сирова свила. Али је вишак хране за продају имала у Банатској граници само немачко-банатска регимента која је 1802. године имала за продају око 197.000 мерава полужита, преко 123.000 мерава кукуруза и преко 13.000 мерава зоби. Највише је у Банатској граници било за продају рогате марве, коња, оваца и свиња. Из влашко-илирске регименте извозило се дрво, шљивовица и нешто воћа. За сирову свилу добила је немачко-банатска регимента 1801. године преко 25.000 форинти. У Банатску границу увозила се храна, свиње, зејтин, со, дрво за гориво и нешто фабричке робе. Дрво за гориво увозило се из Србије и истоваривало у Панчеву. Фабричка роба увожена је из немачких провинција Аустрије. Већина транзитне робе која је долазила из Турске ишла је преко Жупанека, на ушћу речице Церне у Дунав, а делом преко Панчева и Ковина. У Банатској граници било је 1802. године 174 трговца и бакала.

Шајкашки батаљон продао је 1801. године хране преко 11.000 мерава. Волова, коња, оваца и свиња продао је преко 5.000 комада, а овчије вуне 664 центнера. Продавано је и вино, ракија, мед, восак, свиlena чаура. 1801. године увозили су со, маслиново уље, мануфактурну робу, гвожђе и покућство. У шајкашком батаљону било је 1803. године 40 трговаца од којих 8 у Чуругу, али су и то били скоро све ситни трговци.

Трговина крајем друге деценије деветнаестог века

Крајем друге деценије XIX века трговачки промет се према стању првих година тога столећа углавном није променио. Карловачки граничари су и тада давали Турцима со за храну које нису имали довољно. Со су још добијали на стовариштима у Сењу и Карлобагу. Граничари су кабал соли (око 50 кг) добијали за 54 1/2 крајцаре, па су њом снабдевали Турску Хрватску, Банску, Вараждинску, а делом и Славонску границу. За један кабал соли граничари су добијали 2 до 3 мерава турске хране. У тр-

говању граничарима је сметало Превозно предузеће, у којем је радило осам виших официра, 258 намештеника, 435 коња за вучу, 14 јахаћих коња и још 130 кобила и пастува. Предузеће је имало задатак да у вези са пољопривредним предузећима и фабрикама карловачког генералата превози ерарну и приватну робу од Карловца до Сења, а из Сења до Карловаца и Маљеваца; да се продаје или мења за храну и да је граничарима позајмљује. Од 1792. до 1797. године предузеће је за се убрало преко 97.000 ф што је за граничаре представљало чист губитак. Зато је цар Франц I на заузимање грофа Колореда то предузеће 1800. укинуо. После престанка француске управе која је цену соли била јако подигла, граничари су могли опет да слободно тргују сољу, па је и цена соли била снижена на 3 форинте и 40 крајцара за центнер беле, и на 3 форинте за центнер мрке соли. Карловачком генералату за своју потрошњу 1816. године требало је око 30.000 центнера соли. Стока је из Карловачке границе терана у Далмацију, а више у Унутрашњу Аустрију и у Шкриљево, одакле је извозена у Италију.

Сиротиња која је становала у Приморју секла је ерарне шуме и дрва носила у ерарна слагалишта, одакле је оно продавано италијанским купцима. Граничари су дрво носили у Приморје, па су га и непосредно продавали. У Карловачку границу увозило се одело, гвоздена и стаклена роба, посуђе, маслиново уље, памук, конач, дрвена роба, кожа, крзно, сирова кожа, воденичко камење, дуван, тамјан, лој, пиринач, суво грожђе, бибер, бели лук, кестен, риба, сирће. Читав низ артикала граничари су извозили у Турску Хрватску, и из ње увозили. Извозили су и преко пристаништа на Јадрану.

Со је крајем друге деценије XIX века била важан трговачки артикл и у Банској граници. Али су робу коју су увозили граничари из Турске тада више исплаћивали готовим новцем него сољу. Бански граничари су стоку коју су из Турске увозили једним делом опет извозили. Они су куповали и продавали вино, продавали шљивовицу, мед и восак. Из Турске су увозили рогату марву, свиње, памук, вуну, козју длаку, коже, али је велики део те робе ишао као транзит даље.

Из Вараждинске границе и крајем друге деценије XIX века извозила се рогата марва, свиње, коњи и вино. Стока се као и почетком XIX века извозила нарочито у Унутрашњу Аустрију и Италију. Вино се највише извозило у Посавину и Подравину. Продавани су и шљивовица, мед и восак, највише у Аустрију. Увожена су одела, грожђе, стакло, посуђе, маслиново уље, со. Било је 1785. године подигнуто слагалиште соли у Бјеловару из којег су граничари добијали со за новац и за храну. Вараждинској граници требало је у то време годишње око 25.000 центнера соли.

Из Славонске границе крајем друге деценије XIX века извозила

се стока, храна, вино, ракија, мед, восак, вуна, а увозила се чоја, из Ердеља и Моравске, памучна роба, пешери, гвозђе, бакар, метална роба, стакло, кожа, лан, кудеља, маслиново уље. Со су славонски граничари до-бијали из ерарних слагалишта у Новој Градишци, Броду, Жупањи, Митровици, Земуну, Осијеку и Новом Саду. Највише је робе у Славонској граници улазило из Турске, али је она већином била транзитна и ишла даље, нај-више у Аустрију. Транзитне робе било је доста и из јужне Угарске која је ишла бродовима Савом преко Хрватске.

У Банатској граници највише се крајем друге деценије XIX ве-ка трговало храном. Немачко банатска регимента, која је имала вишкове хране извозила је, док је влашко-илирска регимента из Провинцијала у-возила. Обе регименте трговале су и стоком, немачко-банатска регимента нарочито коњима, овцама и свињама. Продавана је и овчија вуна, а влаш-ко-илирска регимента продавала је сир, лој, воће, ракију. Мед и восак највише су се продавали у немачко-банатској регименти, из које се из-возила роба. У Банатску границу највише се увозила одећа, гвоздена ро-ба, стакло и посуђе. Највише је фабриката увожено из Аустри-је, а со се набављала са ерарних слагалишта у Панчеву, Белој Цркви, Ме-хадији и Караншебешу. Банатска граница трошила је у то време око 30.000 центнера соли. Вино се у њу увозило и из ње извозило. Увозило се и ма-слиново уље и гориво дрво, највише из Србије. У Панчеву је било и при-ватних стоваришта дрва, али је трговина са Турском у то време ишла ма-ње преко Панчева.

Граничари Ердељске границе продавали су дрво и разне предме-те од дрвета. Ердељска граница трговала је са Турском нарочито преко кланца Црвена Кула, који је по промету стајао на трећем месту међу ка-пијама кроз које је пролазила трговина са Левантом.

Било је 1817. године у читавој Војној граници 2.218 лица ко-ја су се бавила трговином. Трговину су у Војној граници највише водили Срби, а у Земуну, Панчеву и Старој Оршави Грци и Цинцари. Наредбама је забрањено 1800. и 1801. Тиролцима, Крањцима и Јеврејима да продају ро-бу по кућама, док је Мађарима и Словацима у жупанијама Арва, Туроц и Липто дозвољено да могу по кућама продавати платно и чипке, али само ако су снабдевени путном исправом. Изишао је 1811. године П а т е н т о трговању по кућама, "хаузирању". Иначе је трговина била слободна, сем што је Турцима било забрањено трговање турском робом навелико.

Трговачка места почетком деветнаестог века

У карловачком генералату су почетком XIX века трговачка мес-та била у првом реду растели на турском Кордону и приморски комуните-ти, Сењ и Карлобаг, који су карловачком генералату били припојени 1776. године. Скоро читав Сењ живео је од трговине, извозио храну и увозио

далматинска вина. На оно мало земље што ју је Сењ имао, сејало се поврће и садило воће и винова лоза. Слично Сењу и Карлобаг је имао мало обрадиве земље, сем неколико вртова, па је намирнице набављао у личкој регименти. Зато је и он морао да живи од трговине, па је у Лику увозио далматинска вина, а извозио мед и восак. Имао је 60 трговаца који су имали своје барке. Некад су из Босне у Карлобаг долазили читави каравани са робом, па се радило на томе да се та трговина поново оживи. Подигнут је растел, па су двапут недељно долазили турски поданици са робом. У карловачком генералату било је четири растела: у личкој регименти у Плочи, у оточанској у Завалу, у огулинској у Просеченом Камени и у слуњској у Маљевцу.

У Банској граници главно место за трговање са Босном била је Костајница, војни комунитет који је припадао другој банској регименти. Како ни Костајница није имала доста земље, један део становништва живео је од заната и трговине, вуче бродова и продаје стоке, иако је стоке у Костајници гајено мало. У Глини, где се налазио штаб прве банске регименте, одржаване су недељне пијаце на које су у масама дотериване свиње из Босне. У Петрињи, која је 1803. године проглашена комунитетом, где је био штаб друге банске регименте, стока је гајена мало, али утолико више пчеларство. Како ни Глина ни Петриња нису имале земље од које су могле живети, становништво је радило занате и бавило се трговином.

У varaџдинском генералату трговачко место је почетком XIX века био Иванић, који је постао комунитетом 1791. године. Било је 1803. године у Иванићу, који није имао земље, само 2 земљорадника, 12 трговаца, 4 бакалина, 127 занатлија, 1 крчмар и 14 надничара. Други комунитет у varaџдинском генералату био је Бјеловар, који такође није имао обрадиве земље, па се и његово становништво бавило занатом и трговином. У њему је 1802. године било 8 трговаца, 19 бакалина и 103 занатлије.

У Славонској граници су почетком XIX века главна трговачка места била Земун, Брод, Њитровица и Стара Градишка. У Земуну и у Броду постојали су контумаци, а у Њитровици и Старој Градишци растели. Земун је био комунитет, који је 1802. године имао 7.089 становника, 5.302 јутра земље, а што је за исхрану становништва недостајало, доношено је из Баната. Земун није имао доста вина ни за своју потрошњу, али је шљивовице 1801. године испечено преко 290 акова. Исте године било је у Земуну 5.213 комада стоке али у недостатку пашњака стока је трпела оскудицу у храни. Почетком XIX века Земун је био најважније трговачко место између Аустрије и Турске. У њему је 1803. године било 116 трговаца, 339 занатлија, 61 крчма, од којих 18 свратишта. На ливадама између Земуна и Београда одржавана је свако јутро пијаца, куда су са робом

долазили трговци из Београда и из унутрашњости Србије. Између Земуна и Београда постојао је прелаз, а, исто тако, и између Панчева и Београда. У Земуну је свако лице способно за рад морало бесплатно радити два наест дана годишње, а стока четири дана. Тај робот могао се и искупити, људски са 2 флоринте по глави, а сточни са 40 крајцара по грлу.

Сем тих трговачких места постојале су на Сави скеле, где се налазило стражар на коњу и по један официр патроле, који су руководили превозом свиња из Турске. Скела је било 11: 4 у градишканској регименти које су потпадале под растел у Старој Градишци, 3 у бродској регименти уз контумац у Броду и 4 у петроварадинској регименти, у Митровици, Кленку, Рачи и Јакову, уз растел у Митровици, а скела у Јакову уз контумац у Земуну. За унутрашњу трговину важни су били комунитети Карловци и Петроварадин. Карловци су 1802. године имали 4.745 становника који су се издржавали од земљорадње, виноградарства, воћарства и заната. У Карловцима је 1804. године било 868 земљорадника, 19 трговаца, 308 бакалина, 49 крчмара и 220 занатлија. Комунићету Петроварадин припадало је и село Буковац. Петроварадин је 1802. године имао 2.762 становника, а Буковац 760. Стоке није било довољно ни у Петроварадину ни у Буковцу, јер нису имали ливада. У Петроварадину је 1804. године било 4 трговца, 1 гвожђар, 13 бакалина, 87 занатлија и 32 крчмара. Занатлије су слабо радиле због конкуренције занатлија у Новом Саду.

Трговачка места крајем друге деценије деветнаестог века

При крају друге деценије XIX века трговачка места су била војни комунитети, као и два пристаништа на Јадранском мору, Св. Ђорђе и Јабланиц. Карловац је био трговачко место првога реда на које је била упућена и службена регимента, која није имала својих пијаца. Трговачка места су била и Огулин, штабно место са недељном пијацом и Госпић, такође штабно место. Недељне пијаце одржаване су и у Удбини и Грачацу. Јако трговачко место био је и Сисак, преко кога је транзитна роба превожена Савом у Љубљану, Купом у Карловац, а сувим у Трст. У Петрињи су сем недељних пијаца држана и четири годишња вашара. Глина је такође била јако трговачко место, нарочито свињама на недељним пијацама. Костајница је имала велику трговину са Турском, а у њој су се налазили контумац и растел. И Иванић је имао четири годишња вашара. Крижевци и Копривница били су трговачка места Вараждинске границе. У Славонској граници трговачка места била су Нова и Стара Градишка и Винковци. Када је извоз из Турске преко Земуна бивао прекинут, онда се извозило у Аустрију преко Старе Оршаве, која је постала прво трговачко место Банатске границе. У њој је тада било не само преносилаца робе из Аустрије него и из Немачке, из Дрездена и Лајпцига, а ту су стизали и листови

из Француске. Панчево са 8.488 становника било је најјаче трговачко=сто у Банатској граници. Трговало се храном, стоком и дрветом па му се становништво материјално подигло. Комунитет Бела Црква, са 4.779 становника, живео је крајем друге деценије XIX века већином од виноградарства. Карансебеш, штабно место влашке регименте, са 2.294 становника, имао је слабо развијену трговину. Иако су у Банатској граници много места имала недељне и месечне пијаце и годишње вашаре, пијаце су од многих места биле толико удаљене да су официри и чиновници морали куповати намирнице од гостионичара и касапа.

Путеви почетком деветнаестог века

Главни трговачки и поштански пут био је у карловачком генералату већ поменути Јосифов пут, који је довршен 1779. године и коштао 388.000 ф. Шиме су граничари превозили робу и коњима и колима и више га употребљавали него Карлов пут, који је ишао од Карловаца до Ријеке, јер је био краћи. Доцније је до Приморја изграђен и Лујзин пут, који је био удобнији од Јосифовог, па су се граничари највише њим служили. Један пут био је везан за Јосифов пут и повлачио се од Жуте Локве преко Брлога до Оточца, а од њега преко Перушића у Госпић, штабно место личке регименте, и даље кроз личку регименту у Далмацију. Трећи главни пут у карловачком генералату био је поштански пут од Карловца преко Војнића кроз сљубску регименту и Вргин-Мост у Глину. Пут који је везивао Банску границу са Сењом ишао је од Војнића преко Св. Михаила на Јосифов пут, са којим се изнад Јосифове долине састајао. Сем тих главних путева постојао је почетком XIX века још читав низ споредних путева који су ишли до појединих места на јадранској обали.

У Банској граници главни пут је ишао од Карловца преко Вргин-Моста у Глину, Петрињу, Костајницу, Дубицу, Јасеновац и градишканску регименту у Славонској граници. У Вараждинској граници такође, путева је било више, у свима правцима. Из Бјеловара, где су били штабови обе вараждинске регименте, водили су путеви у сваку компанију, а путевима су биле везане и поједине компаније. Али ти путеви нису били насути каменом, па су били употребљиви само када није било блата. Од два трговачка пута у вараждинском генералату један је ишао из Вировитице кроз Подравину у Копривицу, а из ње преко Лудбрега у Вараждин, или преко Крижеваца у Загреб. Тим путем извозена је славонска стока у Унутрашњу Аустрију и Италију. Други пут ишао је са јужне угарске територије преко Драве до Копривнице, којим се извозио дуван из Печуја у Загреб и Карловац. У Славонској граници један од главних путева ишао је од Петроварадина преко Карловаца и Нових Бановаца до Земунa. Други из Петроварадина за Митровицу, штабно место петроварадинске регименте, пре=

ко Карловаца, Старе Пазове, Голубинаца и Сремске жупаније. Од Митровице водио је пут до Винковаца, штабног места бродске регименте, и Нове Градишке, штабног места градишканске регименте.

Сем тих главних путева постојао је у Славонској граници читав низ путева мањих, какав је био пут од Раче преко Моровића и Адашеваца у Осијек, и од Жупање преко Моровића у Осијек. У петроварадинској и бродској регименти зими су били рђави сви они путеви који нису били насути каменом. Прелази на Сави у Славонској граници налазили су се између Земуна и Београда, између Јасеновца и Уштице, у Банској граници, преко Босута код села Босута, преко Дунава код Земуна, Сурдука, Сланкамена и Карловаца. Између Петроварадина и Новог Сада постојао је и почетком XIX века мост на Дунаву.

И у Банатској граници било је више главних и споредних путева: од Карансегеба до Старе Оршаве, од Мехадије преко Алмашке Долине у Бели Цркву, од Панчева преко Алибунара у Темишвар, од Опава преко Тамиша и Дунава у Сурдук, од Перлеза преко Тисе у Тител. Било је много путева који су везивали и место са местом. У шајкашком батаљону није почетком XIX века било трговачких и поштанских путева нити је преко Тисе и Дунава било мостова. Прелази преко Тисе налазили су се код Жабља и Титела, а код Старог Сланкамена и Карловаца преко Дунава.

Путеви крајем друге деценије деветнаестог века

Сувоземни главни путеви били су у појединим војним границама крајем друге деценије XIX века они исти који су постојали и првих година тога столећа, а у међувремену је изграђено само неколико спојних путева. Водени путеви били су у то време Дунав, Сава, Тиса, Тамиш, Бегејски канал и Купа. На Сави је био жив саобраћај нарочито када је у Италији била рђава жетва, па се храна извозила из Славоније и Баната. Бродови су пловили Савом од Земуна до Сиска и Купом до Карловца. До Дунава бродови су из Баната долазили Бегејским каналом и Тисом. Вожња Савом узводно била је тешка и спора, и када је вода била ниска, бродови су морали недељама да стоје код Земуна, Жупање и Сиска. Још 1753. године генерал Сербелони је предлагао да се Дунав и Сава повежу каналом од Вуковара до шамца који би пловидбу скратио за читав месец дана. Било је и других предлога да се путеви скрате, употребом реке Глине, Луње, Лоње, и да се Драва веже каналом који је требало да иде од Београда до Трста. Граничари су све те речице мало употребљавали, па су највише за рађивали вукући лађе и пилотирајући. У Ердељу су граничари реку Марош употребљавали за пренос дрвета и дрвене робе до Сасрегена, Марошвархеља и Арада.

Пошта почетком XIX века и крајем друге деценије тога века. Гостионице

Карловачки генералат имао је почетком XIX века две поштанске линије: од Карловца до Сева, и од Карловца преко Војнића у Глину и Петрињу, у Банској граници, а одатле у Славонску границу. Банска граница имала је само једну поштанску линију, од Нове Градишке у Карловац преко Јасеновца, Дубице, Костајнице, Петриње, Глине, и Вргин-Моста. На путевима су биле постављене камбијатуре које су 1801. године доносиле приход од 2.000 форинти. У varaždinskom генералату поштанске линије постојале су од Бјеловара преко Крижеваца и Дугог Села у Загреб, и од Бјеловара у Копривницу, а одатле у Вараждин и Угарску. Славонска граница имала је две поштанске линије: из Петроварадина у Земун, и из Петроварадина или Земуна преко Славоније у Дубицу и Карловац. Од Петроварадина до Земуна поштанска звања постојала су у Петроварадину, Бешки, Новим Бановцима и Земуну. Од Земуна или Петроварадина до Карловца постојало је 14 камбијатура. Издржавање тих камбијатура коштало је 1802. године око 5.000 форинти. Банатска граница имала је три поштанске линије: од Оршаве до Карансбеча и Темишвара, од Панчева и од Беле Цркве преко Вршца до Темишвара. На првој поштанској линији било је шест поштанских звања, на другој три, а на трећој два.

Камбијатура је крајем друге деценије XIX века било у карловачком генералату 14, у Банској граници 6, у varaždinskom генералату 4, у Славонској граници 14 и 4 поштанска звања, у Петроварадину, у Бешки, у Новим Бановцима и у Земуну. Порто за пошиљке наплаћиван је за рачун граничарског Провента, у који је годишње утицало до 25.000 форинти од чега је било чистог прихода око 10.000 форинти. Камбијатуре су тешко добијале радно особље, а и стаје су им биле рђаве. Из Беча су ишла кола у Петроварадин и Земун сваке две недеље, али су она која су недељно ишла за Темишвар и Херманштат ишла у Банатску и Ердељску границу, а она која су недељно ишла преко Вараждина и Загреба у Карловац, ишла су поред Вараждинске, Банске и Карловачке границе. Писма су ишла из Беча у све границе двапут недељно и из њих у Беч.

Гостионица је и при крају друге деценије XIX века било у Војној граници још мало, а у Карловачкој и Банској најмање. Највише се гостионица градило у Славонској граници, нарочито у петроварадинској регименти, где је у Митровици било подигнуто 9.

Царине крајем друге деценије деветнаестог века

И при крају друге деценије XIX века граничари су, као и раније, били ослобођени плаћања царине на извесну робу. У Славонској, Банатској и Ердељској граници још је био на снази угарски Тридесетарски

ред из 1.788. године са изменама које су отада извршене. Царинска тарифа за Турску почивала је на трговачком уговору између Аустрије и Порте од 24. фебруара 1784. године и на Пожаревачком уговору од 17. јула 1718. према којима трговци обеју држава плаћају за увезену и извезену робу највише три процента царине. Ступила је 1. марта 1818. године на снагу нова царинска тарифа. Намети за употребу путева, мостова и насипа уведени су 1801. године.

Контумаци и растели

И контумаци су били велика сметња трговини у Војној граници, чији развитак пада у време велике куге под царем Карлом VI, која је становништво средње Европе страховито проредила. У наредби из 1730. године било је прописано какве се санитарне мере морају примењивати на турском Кордону, и према лицима и према роби. У карловачком генералату први контумац био је постављен у Раковици, у Банској граници у Костајници, а у Славонској и Земуну и Броду. Крајем друге деценије XIX века контумаци су били постављени у Карловачкој граници према Турској Хрватској у Заваљу и у Михаљевцу, у Банској граници у Костајници, у Славонској граници у Броду према Босни, а у Земуну према Србији, у Банатској граници у Панчеву према Србији и у Жупанеку према Румунији на пет места, а према Молдавској на три места.

Контумаци су представљали простране санитарне организације. У Земуну, нпр., сем станова за чиновнике, било је више зграда у којима су била смештена лица која су издржавала контумац, зграда за болеснике -лазарет, кухиња за надимљавање писама, мртвачница, магацин за робу, стаје и многобројно особље. Контумац у Жупанеку имао је 36 соба и 42 чиновника. У Костајничком контумацу могло је бити смештено до 150 лица. Од 1776. године почело се попуштати од некадашњих врло строгих прописа за издржавање контумаца, па су лица која нису долазила из Цариграда, код којих није било знакова подозрења, а долазила су без робе, или са робом која није примала кугу, била ослобођена контумаца. Крајем друге деценије XIX века лица која су исказала да су дошла из здравих крајева Турске нису била подвргнута контумацу, него им је само вунено и памучно одело и прљаво рубље морало бити опрано. То се називао први период контумаца. Други период наступио је ако је куга владала у некој удаљеној провинцији европске Турске, када су се ствари путника морале ветрити, прати, димити, као што је било прописано у Санитарном патенту из 1770. године. Увозити се смела роба која није примала кугу, пошто су са ње били уклоњени омоти за које се куга хватала. Жита су преручивана у чисту бурад, а дрво, бакар и други метали су прани. Лица и роба за коју се хватала куга морали су издржати контумац од десет

дана. Ако би се знаци куге појавили у једној ближој турској провинцији, наступала је трећа периода контумаца, када путници нису никако пуштани у аустријске земље, а одећа коју су на себи имали морала је бити спаљена. Контумац таквих лица трајао је двадесет дана, а ствари које су примале кугу морале су у контумаци остати четрдесет и два дана.

Писма која су стизала из кухних крајева дезинфикована су димљењем и сирћетном паром, а ако су ишла у иностранство, она су само димљена, пробадана, и на њима означавао да су изнутра нечиста. Ствари су димљене димом од сумпора и салитре. Стока је, пошто је окупана, пуштана на аустријску страну, али ако је на другој страни владала зараза, она је у контумаци морала остати једну до три недеље. У сврху одбране од куге у Војној граници је постојала планска организација да би контумаци у сваком тренутку били обавештени о стању опасности. Сувоzemни путеви су контролисани, а рекама су стално крстарили шајкаши. Дужност задруга и кућа била је да пријаве сваки сумњив случај болести и смрти. Нарочити органи прегледали су зграде свога среза и подносили извештаје о прекорачењу санитарних прописа. Патент из 1805. године предвиђао је за таква лица тешке и дугорочне казне. Ако су оне остале без успеха, проглашаван је преки суд, па се насилно прелажење Кордона и осујећене контумаца кажњавало смрћу. Стражарима је било наређено да убију свако лице које пређе Кордон, а на позив не стане. Уброне таксе за контумац износили су 1821. године у читавој Војној граници 173,463 форинти, од којих је највише убрао контумац у Земуну. Неки контумаци имали су више примања него издавања, док су други радили са дефицитом.⁵⁶

Трговина у Војној граници вршена је и на скелама и растелима, који су били самостални, уз завод за контумац, и филијални који су на већој или мањој удаљености служили као помоћ главним растелима. У сваком растелу постављена је на средини двострука паралелна ограда, једна од друге удаљена око два метра, преко које су се људи са обе стране могли разговарати, а између ограда су се налазили послужитељи растела који су обављали промет. На растелима је обављан само мањи промет са неподозривом робом. Ако омоти робе нису могли да се уклоне или очисте, роба је морала бити ношена у контумац. Пошто је посао у растелима завршен, послужитељи би разбацане или заборављене предмете клештама покупили, а оне које није било вредно дезинфицирати сагоревали и врата на растелима закључавали. Ако се куга појавила на даљини од три миље, растели и скеле су морали бити затворени а сви предмети упућени у контумац. Места у којима се куга појавила, кордонска стража је затварала, заокруживала широким и дубоким ровом и опасивала преградама и палисадама. Како су Турци на растеле долазили под оружјем, морало се у њима налазити увек довољно војника који су могли одмах сузбити сваки напад

и насиље. Трговина на растелима обављана је само једанпут недељно, ле-
ти од 5 часова ујутро до 4 часа после подне. Стража је пазила да се не
врши саобраћај између дошљака из Турске и аустријских поданика јер су
иначе сви који би прекршили пропис морали издржати контумац.

Трговина, трговачка места, царине, сувоземни и водени путеви, гостио-
нице, пошта крајем педесетих година деветнаестог века

Крајем педесетих година XIX века стање трговине у Војној гра-
ници према стању првих година и друге деценије XIX века у нечем је би-
ло ипак измењено боље. Главни трговачки промет карловачких граничара
није више био у размени соли за храну у Турској него продаја стоке нај-
више у Далмацију, Унутрашњу Аустрију и Трст, а одатле у Италију, јер
је у Карловачкој граници, сем Карловца, где је пијаца одржавана недељ-
но, било мало пијаца. Карловачки граничари који су живели у Приморју
продавали су гориво и прерађено дрво, шиндру за покривање кровова, дуге,
дрвени угаљ и др. државним слагалиштима по одређеној тарифи која су их
препродавала у Италију и Француску. Карловачки граничари доста су за-
рађивали и на превозу робе, али су стоку претоваривали и слабо храни-
ли, па им је она скапавала. Банска граница имала је скоро исто толики
трговачки промет као и Карловачка. Из Вараждинске границе извозила се
стока и вино, а из Славонске стока, коњи и свиње, храна, вино, вуна, не-
што ракије, а нарочито хростове дуге. Вином су највише трговали Бела
Црква, Петроварадин и Карловац. Преко Земуна, Митровице и Брода увози-
ла се разна сирова роба. Со су граничари и тада добијали по утврђеној
цени, камениту центнер по 3 форинти и 50 крајцара, а белу по 3 форинти
и 25 крајцара, а морску по 2 форинте и 25 крајцара. По глави су грани-
чари могли купити 12 фунти камените, 14 фунти беле, или 18 фунти мор-
ске соли. У Банатској граници стрна жита била су главни предмет трго-
вине, па онда стока, коњи, овце и свиње. У румунској и српској регимен-
ти продавано је воће, а у немачкој регименти мед и восак. У читаву Ба-
натску границу увозила се одећа, гвоздена и стаклена роба. У Панчеву,
Ковину, Земуну, и Митровици постојала су приватна стоваришта дрва, а дрво
за гориво увожено је из Србије и Босне. Транзит преко Оршаве и Базјаша
повећао се, а преко Земуна смањено. У Карловачку и Банску границу више
се увозило него извозило, док се из Славонске, Вараждинске и Банатске
границе више извозило. Септембра 1852. године била је са Турском уго-
ворена нова царинска тарифа.

Најпрометнија трговачка места у Војној граници крајем педесетих година XIX века били су комунитети, штабна места и растели на
турском Кордону. У Карловачкој граници Сењ и Карлобаг. У Сењу је воће-
на жива трговина вином и дрветом. Друго пристаниште карловачког гене-
ралата било је у то време Св. Ђорђе, а у оточанској регименти Јабланиц.

Карловац је припадао цивилној Хрватској, али је био штабно место слушеских регименте, имао велику трговину житом са Банатом и трговину дрвеном са Босном и Славонијом. Трговачка места стоком била су и штабна места Госпић, Оточац и Огулин. У Банској граници најпрометнија трговачка места била су Петриња, Глина, Костајница и Сисак, преко кога је роба ишла за Љубљану. У Вараждинској граници трговачка места била су Бјеловар, Град Иванић, Рача, Св. Ђорђе, Чазма и манастир Иванић, а у Славонској граници комунитет Брод, преко кога је ишла трговина из Босне, Нова и Стара Градишка и Винковци. Трговина у Земуну, пошто јој је правац био измењен, била је знатно опала. Трговина са Турском још се обављала на растелима. На обалама Дунава, Саве и других река саобраћање су и скеле, којима су се искрцавали турски превози.

У Карловачкој и Банској граници граничари су били ослобођени царине на одређену робу, према наредби од 1. новембра 1857. године. У Банској граници на храну, махунасто биље, стоку за вучу и клање; у Карловачкој граници још и на брашно и хлеб, свежу рибу, свеже и печено месо, сирово гвожђе, бакарне котлове, челичну и гвоздену робу, пиринач, у количинама које су одговарале домаћој потреби. За коришћење путева, мостова, насыпа и скела наплаћиване су таксе, али је њихово убирање давано у закуп. Закупнина је ишла у благајну Провентног фонда.

Од 1. новембра 1854. године вредела је у Војној граници као мера за запремину доњоаустријски меров, за дужину бечки хват и риф, а за тежину бечка фунта. Од 1. новембра 1858. године важио је П а т е н т према коме се из једне фунте финог сребра ковало 45 флоринти аустријске вредности.

До краја педесетих година, сем што су изграђени и неки нови путеви, напредак је учињен утолико што су још неки путеви били насути каменом. Један поштански пут ишао је од Јасеновца у Славонију преко Новске, Окучана, Нове Градишке у Винковце, па преко Товарника и Кукујеваца у Митровицу, а из ње преко Руме у Земун. Из Земуна је ишао поштански пут преко Карловаца, Петроварадина, Илока и Вуковара за Осиек. Из Петроварадина преко Новог Сада, Каћа и Ковиља у Тител. Из Титела је веза са Банатом постојала преко Перлеза, Идвора, Дебелаце, Црепаје до Панчева, а од њега до Беле Цркве преко Новог Села, Алибунара, Уљме, Избишта и Јасенова. Један пут везивао је Беду Цркву са Старом Оршавом преко Српске Пожежене, Молдаве и Свињице и повезивао се са главним путем који је ишао преко Карансегеша у Темешвар. Један пут је водио из Карансегеша у Ердељ, а други из румунско-банатске регименте у Оравицу и Саску. Сви су ти путеви били везани за поједина села мањим путевима које су одржавале општине, док су велики путеви одржавани трошком из граничарског Провентног фонда. До краја педесетих година била је изграђена и железничка пруга од Темешвара до Базјаша преко Беле Цркве. Та

пруга била је везана пругом до Оравице.

Бродски саобраћај био је на Дунаву и Сави крајем педесетих година XIX века врло жив. Превоз је обављало Дунавско паробродско друштво, Друштво државних железница и трговачки бродови и житарице који су на Сави саобраћали до Сиска. Пловидба Дунавом била је слободна, па су укинуте све повластице које су поједина друштва имала, па и повластица Дунавског паробродског друштва. Пловидба Савом била је слободна бродовима до 350 центнера носивости, а преко тога право пловидбе било је везано за мајсторско право и овлашћење. Промет је био жив и на Тиси, Тамишу и Купи.

Гостионица у појединим општинама није било довољно ни крајем педесетих година XIX века, али их ипак највише налазимо у Славонској и Банатској граници. Пошта и телеграф спадали су у то време у надлежност Министарства финансија. Телеграфске станице постојале су у Госпићу, Отоцу, Сењу, Огулину, Сиску, Костајници, Новој Градишци, Броду, Митровици, Тителу, Земуну, Панчеву, Белој Цркви, Базјашу, Караншебешу, Оршави и Молдави.

Надзор граничарских власти над правилним економисањем граничара

Када је организација Војне границе законом од 7. маја 1850. године добила свој завршни облик, надлежне власти су, поучене дугогодишњим искуством о слабир странама граничарске привредне делатности, унеле поучавање граничара о правилном економисању у делокруг граничарских војних власти. Командантима компанија стављено је у дужност да спречавају продају граничарског земљишта, јер она доводи до осиромашења граничара и стварања пролетаријата, што би установу Војне границе морало поткопати. Дужност команданата компанија била је да настоје да се земљорадња и сточарство, као две главне привредне гране, подигну. Команданти и сви официри били су дужни да воде надзор да ниједно земљиште не остане необрађено; да се земље за зимске усеве ору трипут, а за летње двапут; да се стајско ђубре све употреби за ђубрење; да граничари сеју кромпир, пасуљ и друго поврће, лан и кудељу; да се прекине са праксом остављања земље под парлогом и да се уведе економија наизменичне сетве. Али је такав систем тражио да се стока храни у шталама и да се њено гајење бројно ограничи, што граничари нису учинили. Компаније су морале пазити и да се жетва обавља на време, да се храна на време покоси и увезе, оврши и склони на сигурно место.

Компаније су морале водити надзор и о томе да се стока после 19. марта више не пушта на ливаде јер их због отаве треба и даље чувати, а стока да се пушта тек када је отава покошена; да граничари негују ливаде, да воду са њих јарковима одводе и да на ливаде не пуштају свиње. Власти су граничаре морале подстицати да за зиму спреме за сто-

ку пићу, да сеју детелину и мухар. Компаније су упућене да граничаре не подстичу да негују винограде, јер они односе много времена и труда, сем у крајевима где други усев није могао успевати. А где је винограда било, компаније су морале настојавати да се они обрађују уредно, нарочито да се пре времена не беру. Власти су граничаре морале подстицати да негују воће, да се воћњаци подижу поред школа, како би се и омладина поучавала у неговању воћа. Компаније су морале радити и на оплеменивању стоке, набављањем пастува и бикова; настојавати да се подижу хигијенске стаје; да се стока не пушта рано на парење и не употребљава рано за рад; да стока има довољно хране и здраве воде за пиће; да се тимари и чисто држи. Граничаре су војне власти морале подстицати да се баве пчеларством, па су учитељи били дужни да и децу поучавају у пчеларству. Граничари су упућивани да негују свилену бубу и како да је негују. Компаније су морале пазити да граничари добијеним плодом рукују рационално и штедљиво; да кућне старешине кућну залиху држе под кључем; да се семе за сетву обезбеди тиме што ће се одмах од остале хране оделити, а намирнице за кућу резервисати и само вишак продати; да се кућне славе и свадбе прослављају без расипања и да се сведу на најмању меру.

ЗАКЉУЧАК

Према свему што је речено у првом делу ове књиге развојна линија аустријске Војне границе уколико се она односи на њену војноорганизациону и управнополитичку страну, ишла је путем све већег војног централизма, да се заврши војном диктатуром, уз највеће искоришћавање народа. Она је била образована од Срба, Хрвата, Румуна, Сикуљаца, а у неком делу и од Немаца, и опасивала је јужни део Аустрије и Угарске, од Приморја до границе Буковине у Ердељу. Сврха јој је била да Аустрију штити од Турака и да у исто време представља здравствени заштитни кордон против уношења куге и других заразних болести у земљу. Тај заштитни бедем Аустрија је стварала од живота материјала, у првом реду нашега народа, коме је давала шумовита и неискрчена земљишта уз обавезу да их својом муком и знојем учине плоднима и да зато морају служити војску и стајати на мртвој, кордонској стражи непрекидно кроз читав живот. А граничари су давали Аустрији војску која је према броју мушких глава била шест пута већа од оне коју су давали неграничарски крајеви аустријске државе. За време цара Карла VI, од 123.544 човека, колико је износила целокупна аустријска војска, граничара је било више од половине, 65.615 људи. Схватајући огроман значај Војне границе за одбрану и одржање свога државног организма, Аустрија је своје народе и силом приморавала да узимају на себе граничарске обавезе, а када јој, напореда са потискивањем Турака, Војна граница није више била потребна, она ју је и разрешавала силом, против воље и упркос побуне и исељавања њеног становништва.

Да би је одржавање граничарске војске што јефтиније стало, Аустрија је не само обавезивала граничаре да морају обрађивати земљу која им је додељивана него да морају остајати у задругама које не смеју разрешавати; да морају оснивати и нове задруге, а ове да морају давати војнике, и да их у мирно време морају издржавати и снабдевати их војничком опремом. Да би издељена земљишта сачувала као изворе за издржавање граничара, Аустрија је све више скућавала и онемогућавала слободно располагање њима, напореда са ограничавањем и, најзад, коначним укидањем аутономних права и повластица којима је граничаре домаћивала са турске на своју страну, а које је, када је долазила у тешке и очајне положаје, свечано потврђивала.

Поступајући тако Аустрија је у граничарима имала најбољу и најјевтинију војску света коју није употребљавала само за одбрану земље него, противно споразуму са граничарима пре њиховог доласка и пресељења из Турске, употребљавала је и у низу ратова које је водила по читавој Европи, све до Москве. Да је Аустрија у граничарима имала најбољу и најјевтинију војску и да јој је било у животном интересу да се она одржи, то су признавали и аустријски властодршци, опирући се свим силама захтевима угарског и хрватског племства да се поједине Војне границе укину.

Да би пронашла најкориснији и најјевтинији систем за одржање Војне границе, Аустрија је стално експериментисала; само до почетка деветнаестог века испробала је тридесетину организационих система, које је једне за другима укидала, тражећи начине за организовање Војне границе који би највише одговарали њеним интересима.

Да би од граничара створила најдисциплинованију и најпокорнију војску, Аустрија је за све време постојања Војне границе уводила низ кривичних законика и уредаба, којима је прописивала најсвирипије казне, међу њима и такве које су примењивали само Турци и средњовековна инквизиција, као што су набијање на колац, тортура, уморство на точку, батинање, корбачење, трчање кроз шибе, ударање усијаног жига на леђима итд. Иако су граничари разним привилегијама и повластицама били ослобођени свих врста јобаћких терета, а нарочито робота, због чега највише нису ни пристајали да буду преведени у паорију, временом је Аустрија, газећи своја обећања, оптерећивала граничаре разним теретима, па и роботом, изједначајући их тиме са јобаћима који су живели под спахијама и вармеђама у Провинцијалу.

Када је цар ручним писмом упућеним министру Латуру потчинио Војну границу мађарском министру, граничари су се бунили говорећи да су они царево робље и да у аустријском царству влада и после објављивања устава тирански и апсолутни деспотизам.⁵⁷

У погледу управе и судства развојна линија Војне границе показује такође пут према највећем војном централизму. Када је Војна граница постајала током XVI и XVII века, граничарима су издаване повластице према којима су они и управне и судске органе бирали на скуповима, између својих, народних људи. Временом Аустрија је те народне управне и судске органе, ту народну самоуправу, постепено скучавала и, најзад, сасвим укинула, замењујући народне избранике својим војним органима. Најпосле, уместо народне самоуправе, Аустрија је у Војној граници створила чисто војну немачку организацију "Солдачку земљу", са немачким језиком у судству и у управи, где је једини закон била заповест (Befehl) царева, командујућих генерала, команданата регименти, капетана и других виших и нижих граничарских официра.

У таквој крутој војничкој земљи важило је правило да је, сем оног што претпостављени изрично одобри, све остало било забрањено. Све што се у слободним земљама називало вршењем политичких и уставних права, у Војној граници значило је заверу и побуну и одводило људе право пред ратне судове. Граница је постала земља у којој је главна дужност грађана била безусловна покорност, где нико није могао живети за себе и за своју породицу него само за цара и државу, и за њихове интересе.

Да је развојна линија Војне границе аустријске ишла тим путем и завршила се, најзад, потпуним војним централизмом и диктатуром у немачком духу, доказује и случај граничарских комунитета који су били основани да би, уз самоуправу, имали могућности да развијају трговину и занатство, а завршили су, уз укидање самоуправе, потпуним милитаризовањем њихових органа.

Такву реакционарну политику Аустрија је водила и на терену-- занатства. И поред извесних реформи које је уводила, још је и у Основним законима из 1807. године одређено да граничари могу водити само споредне занате, а главне, који имају еснафе, и који заузимају читаву радну снагу, само ако су за војну службу неспособни и ако ни теже кућне послове нису способни да обављају. У том закону било је још изречено да се вишим студијама могу посвећивати само они граничарски синови католици који хоће да се посвете свештеничком позиву, а ако за тај позив изгубе вољу, да се морају вратити у Границу и употребити у војној служби и економији.

Због укидања привилегијских слобода и повластица граничари су, како смо показали, подизали читав низ буна, а што су ипак хтели да остану у Војној граници разлог је био тај што би у Провинцијалу били преведени у паорију, подложну спахијама и вармеђама, чије је стање било још горе него стање граничара у Војној граници. Да би што више ослабио народни отпор против укидања повластица и разних врста експлоатација, бечки двор је радио на унутрашњем раслојавању граничара. Спровођено је планско школовање граничара који су били верни цару, давана им царска служба, положаји, племићке повластице и титуле, чиме су они све више удаљавани од народа и везивани за личност цареву. Неке граничарске породице добиле су племство још у XVII веку (1643. Маргетићи, 1645. Михаљевићи, 1658. Микашиновићи и Вуковићи и многи други). На тај начин у Војној граници су и православни могли добити високе војне чинове, ако су остали верни цару и служили двору. Али и онда када се официрски чин добијао на предлог народа, њега је потврђивао царски генерал, па су официри и на тај начин удаљавани од народа.⁵⁸ Иако су се за време постојања кметства граничари борили за одржање Војне границе, настала је после 1848. године и у том погледу код њих промена у основи. Када је 1873. године у угарском Сабору вођена расправа о законском

предлогу за развојачење угарске Војне границе, Срби су били одлучно за то да се ослободе те "солдачке тамнице"

Што се тиче културне и просветне политике Аустрије у Војној граници и Провинцијалу према српском народно-црквеном животу, аустријски владари су како је показано постепено скучавали аутономна права која су српском народу и клиру привилегијама признали. А када им војна помоћ Срба није више била потребна, они су привилегије сасвим укинули и себи приграбили законодавну власт и на пољу спољне управе Српске православне цркве. То је била примена исте оне централистичке и апсолутистичке политике аустријских владара, нарочито Марије Терезије, коју су они спроводили и на пољу војне и управнополитичке организације у Војној граници. Ту је Марија Терезија Војнограничарским законима из 1754. године укинула народну управу и судство, који су Србима граничарима били признати Влашким статутима из 1630. године и увела је своја војне власти. Та централистичка и апсолутистичка политика аустријских владара и на терену спољне црквене управе вођена је не само према православној него и према Римокатоличкој цркви, где су они штитили своје владарске интересе чак и према римским папама. У верском погледу аустријски су цареви водили политику најреакционарније верске нетрпељивости у интересу повлаштене римокатоличке цркве, а против православне и против других неримокатоличких вероисповести, радећи на томе да све православне, и у Аустрији и у Угарској, поримокатоличе или бар приведу унији.

Школска политика Аустрије у Војној граници управљена је била да школе служе, пре свега, за образовање подофицира који ће служити у канцеларијама регименти и компанија Војне границе. Сем тога требало је да немачке школе служе и као средство германизације против свих немачких народности у Војној граници. Зато су у Бечу били противни подизању српских народних школа са наставом на народном језику о државном трошку. Зато се за њихово подизање нису одобравале никакве новчане помоћи, па се и комунитетима забрањивало да из својих средстава подижу зграде за српске школе, да се оне из њих одржавају и издржавају српски учитељи. Језик администрације и судства био је у Војној граници немачки. Он је био и језик свих официра, чиновника, трговаца и интелегенције, а немачки језик и немачки дух у школама требало је да се граничари још у детињству задобију за тај немачки курс у Војној граници. У погледу просветне политике аустријски властодршци заступали су мишљење да је довољно да деца граничара науче да читају, пишу и рачунају, и да је више образовање за граничаре од штете, јер би их оно могло одводити од њиховог главног задатка да буду и остану добри земљорадници и војници.

Стандард живота граничара био је и остајао низак све до краја постојања Војне границе. Граничари су становали у примитивним и крајње нехигијенским зградама, хранили се бедно и одевали сиротињски. Аустрија је учинила врло мало да се тај сасвим низак стандард живота граничара подигне. Али је Аустрија то чинила плански и свесно, јер се постављао принцип да ће се сирове особине граничара утолико више одржати, уколико они остану при примитивном и оскудном начину живота, јер би их изобиље и богатство могло омекшати и као војничке учинити мање или и сасвим неупотребљивима.

У погледу материјалне културе, исто тако, већег напретка и корените реформе није било за све време постојања Војне границе иако су у појединим грама учињене извесне реформе, као што је, нпр., пошумљавање Банатске пешчаре и др. Сами аустријски познаваоци Војне границе, како смо показали, писали су да земљорадња у Вој ни пред већо развојачење није вођена рационално, а за време читавог постојања Војне границе, и поред довољног земљишта којим је располагала; у већем делу, она није могла да пружи своје становништву ни минимум хлебног зрна. Зато је Војна граница све до развојачења остајала пасивна покрајина Аустрије, која сама себе хлебом није могла да исхрањује, иако су неки делови Војне границе, као што су Банатска и Славонска, у појединим годинама имале и вишкова хране коју су по аномалији извозиле. Војна граница, у целини узев, није могла да сама себе исхрањује, иако се из појединих њених делова извозила и друга роба, стока, вуна, суво месо, дрво, вино, мед, восак и др., јер су граничари, по Хичингеру 28 од 29 делова, били упућени да се у првом реду издржавају од хлебног зрна које су сами производили, али који никада нису производили довољно, па је у Војној граници периодично избијала глад и највећа беда. Аустријски властодршци сваливали су сву кривицу за слаб допринос који је земља у Војној граници давала на граничаре и њихову леност и примитивност. Чињеница је, међутим, да државни ерар, сем лепих савета у школи и ван ње, огледних станица, премија итд., није за све време постојања Војне границе учинио ниједан озбиљан новчани издатак да се граничарима у обрађивању земље помогне инвестиционим и обртним капиталима. Оптужујући граничаре за примитивност, да још немају окованих кола и дрљача, државни аустријски ерар није учинио никакав материјални издатак да граничарима омогући да дођу до окованих кола и до гвоздених пољопривредних справа. И само једанпут, када је требало да граничари за рачун ерара преносе дрво у јадранска пристаништа где их је он у иностранству скупо продавао, поделио је он граничарима за окивање кола по 9 форинти.

У погледу гајења домаћих животиња, у Војној граници је нап-

редак ишао исто тако споро као и у погледу земљорадње. Ни пред развојачење Војне границе, крајем педесетих година XIX века, гајење домаћих животиња још није било доспело на висину рационалних метода. Томе је, као и у земљорадњи, главни узрок био што држава ни за одгајивање домаћих животиња није хтела да жртвује никаква материјална средства, и што је искрено помагала гајење само оних врста домаћих животиња од којих је имала непосредне материјалне користи.

Она је помагала одгајивање коња, набављање расних пастува, јер су јој коњи били потребни за кавалерију, али је убрзо и ту малаксавала и остављала граничарима да се о одгајивању сами брину. Уколико је помагала одгајивање оваца, држава је то чинила у првом реду зато да би за фабрике војничке чоје, које је подизала, имала јевтину сировину. Али у раду на поправци квалитета вуне, одгајивањем племенитијих врста оваца, Аустрија није постигала успеха, јер је и ту са покушајима, који су јој се чинили скупи и спори, престајала и остављала граничаре да и даље негују овце најпримитивније и најгрубље, али зато најјевтиније вуне. Пошто је имала интереса и за гајење свилене бубе, Аустрија је и њено гајење међу граничарима пропагирала, а сађење дудова спроводила и на силу. Али је и гајење свилене бубе најзад, почело опадати, јер су свилене чауре откупљиване испод цене коштања, те су граничари приморавани да их гаје. Опадало је и гајење говеда и оваца, јер држава ни за њих није хтела да улаже материјалне инвестиције, да нпр., о своме трошку подиже или бар помаже подизање покривених и солидно изграђених стаја. Није напредовало ни гајење пчела, јер је држава само указивала на савршеније начине гајења, али није граничаре материјално помагала да дођу до савршенијих и скупљих уређаја, па је пчеларство вођено и даље на најпримитивнији и сасвим непродуктиван начин.

Иако је аустријска држава још у другој половини XVIII века слала младе граничаре у Беч и на друге стране да изуче занате, ипак је и занатство у Војној граници споро и тешко напредовало. Томе је главни узрок био што граничар са ниским стандардом живота на којем га је држава плански остављала, није имао развијенијих потреба, а оне које је имао биле су толико примитивне да их је све могао сам да подмирује. Граничар је сам себи израђивао не само покућство него и кола и пољопривредне справе, па је сам градио и кућу од дрвета, а и зидану. Највећа сметња развијању занатства у Војној граници било је владајуће гледиште да граничар треба да буде и остане само земљорадник, а нарочито војних, јер када би постао занатлија, он би се одвојио од задруге која се у интересу граничара, у ствари у интересу аустријске државе, морала по сваку цену одржати. Из тога разлога су, за све време постојања Војне границе, постављане разне сметње да се граничари слободно одају занатима. Још су и у Основне законе од 7. августа 1807. године била уне-

та највећа ограничења за вршење заната у Војној граници.

Последица тих ограничења била је да је у Војној граници, све до њеног развојачења, највећи и највредноснији део радности вођен у граничарским задругама, у којима су жене саме ткале и платно и чоју и од њих кројиле и шиле одело и рубље, себи и мушкима. Оне су морале да израђују и кућни мундир граничарима и да ткају и друге ствари од вуне, лана и кудеље. Но како је и држава од те домаће радности имала највеће користи, она га је помагала, награђујући најбоље пређе, набављајући им бесплатно алате и др. И док се та домаћа радност одржала и после престанка Војне границе, дотле је читав низ фабричких предузећа које је подизао ерар морао да пропадне због нерентабилности. Али занатство у Војној граници не само да је било мало него су они већином били без солидне стручне спреме, крпе и надримајстори. Тако је занатство у Војној граници још и током XIX века таворило, све до закона од 7. маја 1850. године који је, најзад, прогласио слободу занатства и међу занатлијама омогућио слободну утакмицу.

Ни трговина није у Војној граници могла да се развија због уских и себичних циљева који су аустријски властодршци имали стално у виду. Владао је принцип да не треба допустити да се у Војној граници развија трговина јер она доноси благостање и богатство које војника размекшава, па да он зато треба да буде и остане само војник и земљорадник. И Марија Терезија је развијање трговине помагала највише ако је она државној благајни доносила приходе. Она је, истина, радила на томе да извоз из Војне границе, нарочито дрво, упућује према Јадранском приморју, али тако да корист од продаје дрвета убира држава, а граничари да се употребе само као радна снага за сечу дрвета и за његов превоз из шуме до јадранских пристаништа. Марија Терезија је, да би државној благајни обезбедила што веће приходе, основала државно возарство, на штету граничара превозника.

Искористишавање државних шума ерар није хтео да даје у закуп, да би читаву корист од њих убирало за себе, експлоатишући јевтину радну снагу граничара. Развијеније трговине није могло бити ни због система који је спречавао развијање земљорадње, сточарства и занатства. па је она до у XIX века остајала још у стадију размене. Ипак је у то време стајала боље трговина стоком коју су граничари сами гајили и коју су дотеривали из Босне. А извоз осталих трговачких артикала, меда, воска, свилених чаура и вуне није био толики да је могао осетно утицати на животни стандард граничара.

Иницијативом аустријских владара изграђено је било у Војној граници неколико већих путева који су везивали центре и важне тачке Хрватске и Славонске границе са јадранским пристаништима. Али ни ти путеви нису били изграђени у првом реду у интересу граничара, него за превоз робе која је смештана у ерарна слагалишта у појединим јадран-

ским пристаништима, где се она уз велику зараду продавала иностраним извозницима, од чега је највећу корист опет имао државни ерар. Деведе=сетих година XVIII века, опет у циљу профита, радило је у Војној гра=ници државно предузеће које је увозило со из сењског пристаништа коју је продавало или мењало за храну, или је граничарима позајмљивало, чи=ме им је одузимања знатна зарада, па је оно, најпосле, морало бити у=кинуто.

Да би бар унеколико ублажила незадовољство граничара, држава их је ослобађала царине и тридесетарине на неку робу која је служила исхрани и кућним потребама и граничарима давала со по нижим ценама. Али је размена соли за храну почела да престаје тек половином XIX века. И прерађено дрво су карловачки граничари морали да продају државним сла=галиштима по унапред утврђеној тарифи, а она су их, уз знатан профит, продавала италијанским и француским извозницима.

Узроке малом доприносу земљорадње, од које су граничари жи=вели тражили су и аустријски познаваоци Војне границе. Јосиф Хичингер налазио је да они леже у недовољној исхрани стоке, у недовољном ђубре=њу земљишта и у недовољној радној снази, а нарочито у честим променама граничарских организационих закона који су најмање водили бригу о у=чвршћењу државноправног положаја граничара и њиховог права на земљу. Тек Основним законима из 1807. године признато је граничарима стално и не=опозиво право на коришћење земље коју су обрађивали. Али за то кратко време нису код граничара могли избледети утисци стогодишње неправде, па ни заповедници са старим схватањима нису могли бити задобијени за нап=реднија схватања.

Поседници земаља на кордону Карловачке и Банске границе још су и двадесетих година XIX века били угрожени честим упадима разбојни=ка из Турске. Страшно је било гледати ораче и косаче како наоружани и=ли окружени стражом раде и како ни тада нису били обезбеђени од тур=ских разбојника. Предузимане су мере да се материјално стање граничара поправи, али се није водило рачуна да ли они за то имају снаге и разу=мевања. Често је успех осујетио рђав избор средстава, и граничар је, пошто се у њега увредило неповерење, одбијао да изврши и такве наред=бе, које су искрено желеле његов напредак, јер се уверавао да се њего=ве потребе не познају. На успех у земљорадњи утицала је и нераденост граничара, али је по Хичингеру и она била последица дуге несигурности њиховог земљовласничког положаја, њиховог личног стања, многих неуспе=лих експеримената и наредба, јер су граничари били оптерећени држав=ним и општинским радом и што им је образовање било ниско.

На слабо стање земљорадње у Војној граници утицали су по Хи=цингеру и недостатак обртног капитала, пијаца, путева, множина празни=ка који су слављени, расипање о славама и гозбама и неслога у задруга=

ма; на једној страни исувите земаља које нису могле бити обрађене, а на другој њихова недовољност; удаљеност земаља од кућа за становање и њихово уситњавање. У личкој регименти било је села која нису имала више од десетину јутара, а у Карловачкој граници су земље појединих кућа биле разбацане на десет, двадесет, па и на шездесет места. Зато је Хицингер истицао да је први услов добре земљорадње да се граничар осећа господарем земљишта које обрађује, којим може слободно и неограничено располагати. Радне обавезе требало би да штеде снаге и време граничара, писао је Хицингер, и њему би требало дати пуну слободу саобраћаја и продаје његових производа.

Како се види, Хицингер помиње многе узроке заосталости земљорадње у Војној граници, али главни узрок, шкртост Аустрије да земљорадника граничара помогне инвестиционим и обртним капиталима, он не помиње нигде. Хицингер пише, истина, да је један од узрока заосталости земљорадње у Војној граници био и недостатак обртног капитала, али не помиње да Аустрија граничаре никада ниједном паром из своје државне благајне није помогла да до тих обртних капитала дођу. Напротив, Хицингер помиње да је држава у неродним годинама давала граничарима извесне предујмове, али да је тражила да јој се они до последње паре врате, и да је цар дуговање отпустио само граничарима Карловачке и Банске границе који су неко време били под француском управом. Хицингер искрено признаје да предујмови који су граничарима давани нису били у сразмери са услугама које су они чинили аустријској држави кроз столећа. По њему свота за издржавање Војне границе двадесетих година XIX века није износила више од 1,398.617 форинти; од ње су издржавани 35 батаљона и 8 ескадрона коњице, који су чинили преко 45.000 граничарских војника, спремних да сваког тренутка ступе у борбу у интересу аустријске државе. То је значило да је граничар земљорадник издржавао граничара војника; да Војна граница као провинција није аустријску државу стајала ништа и да је граничарска војска представљала најјевтинију војску света.

Али Војна граница не само да аустријску државу није стајала ништа него је она из својих прихода издржавала и неке установе од којих је држава имала користи, као што су путеви, зграде, контумаци, постројења на кордонима итд. Граничари су радили и на изграђивању тврђава, делом бесплатно, а делом уз минималну награду. Када су генерали Шлихтинг, Кевенхилер и Херцег Хилдбургхаузен организовали Војну границу они су се руководили принципом да граничари немају од државе ништа да примају, али да немају ништа ни да јој плаћају. *Die Gränzer haben vom Staate nichts zu empfangen, aber auch nichts am Amselben zu bezahlen.* Последице таквог принципа материјалног непомагања граничара била је да је Аустрија Војну границу са планом одржавала у непрекидној

сиротињи. По Хицингеру основни капитал у Војној граници крајем друге деценије XIX века представљао је по глави вредност од 305 форинти док је чист приход по глави износио 18 форинти годишње. Још треба додати да граничари ни до развојачења Војне границе нису постали неограничени власници земаља које су обрађивали, јер породично, стожерно добро, за друге нису смели отуђивати ни после тобоже либералног закона од 7. маја 1850. године. У каквој су граничари сиротињи живели показује и народна песма која је никла у граничарским крајевима:

"Мили, Боже, има ли јунака,
Та јунака, а над граничара?
Сва му срећа милост је царева,
А имаће то голо камење.
Двори су му ниска колибица,
Сва светиња дрвена црквица,
Крсна слава просена је слама,
Сав завичај гробови зелени,
Давор', сине, више с' заслужио." 59

Из свега излази да је Аустрија у Војној граници не само у војноорганизационој него и у културној политици ишла за тим да границаре потчини својим државним, верским, просветним и економским циљевима и интересима. Она је плански радила на томе да граничаре, не помажући их материјално, културно не подиже, јер култура војника размекшава и чини неспособним за извршавање крајњих циљева аустријске политике: да граничари буду браниоци државног територијалног интегритета и борци за аустријске државне и освајачке интересе. При таквом ставу ствари Србима и другим народима који су живели у Војној граници није остајало друго него да својим духовним снагама и новчаним средствима подижу и учвршћују своје народне установе, нарочито школе, и да преко њих изграђују своју народну културу. У вези с тим, заслуга је можда ипак државног система Аустрије и Угарске, што су нам они, уз извесну личну и имовну безбедност, донекле допуштали да своју народну културу изграђујемо макар својим трудом и жртвама, јер нам под Турцима ни то није било могуће.

Но поред свих негативних страна културне политике аустријског државног система у Војној граници, треба признати да је у њој наш народ добијао ипак извесну општу, европску културу. Већ смо истакли да је број писмених у Војној граници, иако је држава у њој подизала и одржавала само немачке школе, био већи него у Провинцијалу. Иако по цену свирепих казних система у Војној граници, наш народ у њој, огрезао раније у сировим ратничким наравима, стицао је постепено смисао за извештан ред и дисциплину и за хуманије и социјалније опхођење, и према својим сународницима, и према странцима. Иако ни пољопривреда, ни стоочарство, ни занатство, ни трговина нису ни до краја постојања Војне границе достигли висок степен развика, ипак су први подстицаји и по-

моћ, иако не новчана, за даљи развитак материјалне културе давани и од стране државних и граничарских власти, чега под Турцима такође није било. Најпосле је и од законодавства аустријских владара на пољу спољашње управе Српске православне цркве у Војној граници било неке користи. То законодавство је, сузбијајући у понечем верске празноверице, доприносило развијању радљивости нашега народа и постепеном напуштању штетних верских обичаја и предрасуда, а тиме помагало и његов општи, културни и друштвени напредак.

N A P O M E N E

1. Dr Aleksa Ivić, Iz prošlosti Srba Žumberčana. Spomenik SAN. knj. 58; Srpski doseljenici u Slavoniji oko sredine 16. veka. Zbornik rada= va posvećen Jovanu Cvijiću, 1924; Doseljavanje Srba u Slavoniju tokom 16 stoleća. Glasnik Geografskog društva, 1922, sv. 7-8; Mi= gracije Srba u Slavoniju tokom 16, 17. i 18. stoleća. Etnografski zbornik SAN, knj. 36; Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16, 17. i 18. stoleća. Etnografski zbornik SAN knj. 28; Istorija Srba u Vojvodini. Knjige Matice srpske, 1929 br. 50.- Dr Josip Mal, Us= kočke seobe i slovenske pokrajine. Etnografski zbornik SAN, knj. 30.- Radoslav M. Grujić, Propast manastira Marče, Zagreb, 1908; Srpsko-hrvatsko naseljavanje po Štajerskoj. Glasnik Geografskog društva 1922, sv. 7-8; Pakračka eparhija. Iz Spomenice pakračkog episkopa Mirona, Novi Sad 1931.- Dr Mita Kostić, Srpska naselja u Rusiji, Nova Srbija i Slavenosrbija. SAN, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 14.- Dr Dušan J. Popović, Vojna granica, Voj= vodina II, 269-349.- Avram Đukić, Ustrojstvo Titelskog šajkaškog bataljona za doba narodnog pokreta 1848-49. Preštampano iz Leto= pisa Matice srpske 1898. Učešće Titelskog šajkaškog bataljona u austro-turskom ratu 1788-1791. Preštampano iz Letopisa Matice srpske 1890.- M. Prelog, Vojna krajina, u Enciklopediji Stanoja Stanojevića, I, 396-398. Fr. Vaniček, Specialgeschichte der Milli= tärgrenze, Wien I-IV 1875.- Johann Schwicker, Geschichte der ös= terreichischen Militärgrenze, Wien 1883.- Felix Millicker, Ge= schichte der Banater Militärgrenze, 1764-1873, Pančevo 1925.- J.A. Demian, Statische Beschreibung der Militärgrenze, Wien, I 1806, II 1807.- Karl Bernhard Hietzinger, Statistik der Militärgrenze, Wien, I 1817, II 1820, III 1823.- Josef Hostinek, Die k.k. Milli= tärgrenze, ihre Organisation und Verfassung, Wien, I-II 1861.- Mathias Stopfer, Lehrbuch über die Grundgesetze der Militärgren= ze, Graz, 1840.- Ognjeslav M. Utiešenović, Die Militärgrenze und die Verfassung, Wien, 1861.- Radoslav Lopašić, Spomenici hrvatske krajine, Zagreb, I-III, 1884, 1885, 1889.- Branko P. Sučević, Se= verinska buna 1755, Vojnoistorijski glasnik, 1950 br. 2. Razvitak "Vlaških prava" u Varaždinskom generalatu, Historijski zbornik 1953, br. 1-4.

2. Ivić, Migracije Srba u Slavoniju tokom 16. 17. i 18. stoleća, 13.
3. Lopašić, Spomenici hrvatske krajine III, Dodatak br. 16.
4. Franjo Rački, Ob odbrani hrvatsko-slavonske granice. Književnik 1866.
5. Lopašić, n.d. III, br. 465.
6. Hitzinger, Statistik der Militärgrenze, I, 27.
7. Lopašić, n.d. II, br. 208.
8. Ivić, Istorija Srba u Vojvodini, 346.
9. Lopašić, n.d. III, br. 177; Dr Slavko Gavrilović, O naseljavanju Srpske milicije i Klimenata u Sremu 1737-1742. Istoriski časopis SAN. IX-X /1959/. 249-258.
10. Lopašić, Hildburghauzenov plan, III, br. 193.
11. Lopašić, n.d. III, br. 196.
12. Hitzinger, n.d. II/1, 23-24. Za odvajanje vojnog i civilnog teritorija u Sremu i Slavoniji 1745-49. Vidi studiju dr Slavka Gavrilovića u Zborniku Matice srpske broj 25 /1960/.
13. O varaždinskoj pobuni videti u raspravi Branka Sučevića Severinska buna 1755 i "Vlaška prava" u Varaždinskom generalatu.
14. Vaniček, Specialgeschichte der Militärgrenze, I, 185.
15. N.d. II, 236.
16. Prema izveštaju Vojnoistorijskog muzeja u Beču Vojnom muzeju JNA u Beogradu primaplane sablje nosili su primaplanisti, najamnici u drugoj polovini XVIII v., koji su prilikom vrbovanja bili upisani na "prvom listu", zajedno sa oficirima i podoficirima. Balčak primaplane sablje bio je ukrašen pozlaćenom lavovskom glavom, o kojem je visila kićanka od kamilne dlake.
17. Vaniček, n.d. III. 298-300.
18. Vojna granica i car austrijski. Srpske novine za 1848 br. 62.
19. O tome u raspravi Branka Sučevića "Vlaška prava" u Varaždinskom generalatu, 47, 57.
20. J. A. Demian, Statistische Beschreibung der Militärgrenze.
21. Karl Bernhard Hitzinger, Statistik der Militärgrenze.
22. Josef Hostinec, Die k.k. Militärgrenze, ihre Organisation und Verfassung.
23. Fr. Vaniček, Specialgeschichte der Militärgrenze.
O proširenju Granice u Sremu vidi: Slavko Gavrilović, Vlastelinstvo Vojka u Sremu /1745-1766/. Godišnjak Filozofskog fakulteta u N. Sadu, IV, 29-59.
24. Felix Millecker, Geschichte der Banater Militärgrenze 1764-1873.
25. O Marčanskoj episkopiji v. Radoslava M. Grujića "Vretanijska ostrva" u svečanoj titulaturi pečkih patrijaraha XVII i XVIII veka. Glasnik Skopskog naučnog društva, XVIII 1933. Propast manastira Marče, Zagreb 1908.- Jovan Rađonić, Rimska kurija i južnosloven-

- ske zemlje od XVI do XIX veka. Beograd 1950.- Aleksa Ivić, Iz istorije crkve hrvatsko-slavonskih Srba tokom XVII veka. Zagreb 1917.
26. Za organizaciju Srpske crkve u Hrvatskoj i Slavoniji v. Radoslava M. Grujića, Pakračka eparhija. Novi Sad 1931.
 27. Stanoje Stanojević, Istorija srpskog naroda. Beograd 1910, 236.
 28. Za istoriju srpskih privilegija v. Stevana Simeonovića-Čokića, Srpske privilegije, Vojvodina II, 48-85.
 29. Vaniček, n.d. II, 529.
 30. N.d. II, 533.
 31. N.d. II, 520.
 32. N.d. IV, 260.
 33. N.d. IV, 262.
 34. N.d. II, 532.
 35. N.d. II, 520.
 36. Joseph Fiedler, Beiträge zur Union der Valachen /Vlachen/ in Slavonien und Syrmien. Archiv für österreichische Geschichte. Bd. 37.
 37. J.H. Schwicker, Zur Geschichte der kirlichen Union in der Chroatischen Militärgrenze. Archiv für österreichische Geschichte. Bd. 52.
 38. Joseph Fiedler, Beiträge zur Geschichte der Union der Ruthenen und der Immunität des Clärus derselben. Sietzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse. Bd. 37.
 39. Joseph Fiedler, Die Union der Valachen in Siebenbürgen unter König Leopold I. Sietzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse. Bd. 37.
 40. J.H. Schwicker, Politische Geschichte der Serben in Ungarn. Budapest 1880, 155.
 41. Joseph Fiedler, Beiträge zur Union der Valachen, 114.
 42. O školama u Vojnoj granici v. Petar Despotović, Škole u Srba u Ugarskoj i Hrvatskoj 1690-1740. Kragujevac 1888. - Istorija srpskih škola u Ugarskoj 1740-1780. Prosvetni glasnik 1885.- Škole Srba u Ugarskoj i Hrvatskoj 1780-1800. Prosvetni glasnik 1889.
 43. Millecker, n.d. 249.
 44. Hitzinger, n.d. II/2, 500.- Hostinek, n.d. I, 92.
 45. Martin Schwartner, Statistik des Königreichs Ungern, Pest 1798, 480.
 - 45a Friedrich Wilhelm Taube, Historische und geografische Beschreibung des Königreichs Slavonien und des Herzogthums Syrmien. Leipzig, I-II 1777, III 1778. I, 52, II 50.
 46. Millecker, n.d. 158.
 47. Hitzinger, n.d. I. 238, 261.
 48. N.d. I, 308.
 49. Johann Csaplovics, Slavonien und zum Theil Croatien. Pest 1819, I, 113.

- 50. N.d. I, 308.
- 51. Hostinec, n.d. I, 14.
- 52. N.d. I, 19.
- 53. Triva Krstonošić, Nastojanja oko osnivanja poljoprivredne škole u okrugu Šajkaškog bataljona 1862 u 1868-1873 godine. Rad vojvođanskih muzeja , 5, 1956.
- 55. Rajko Veselinović, Razvitak i unutrašnji život srpskih esnafa u Vojvodini. Zbornik Matice srpske br. 11.
- 56. O kontumacima v. Hitzinger n.d. II, 439.
- 57. Vojna granica i car austrijski. Srb. novine za 1848.br. 62.
- 58. Sučević, "Vlaško pravo", Varaždinskom generalatu, 47, 57.
- 59. Nikola Begović, Život i običaji Srba graničara, Karlovac 1887, 3.